

В.Т. Белинский

АДАБИЙ ОРЗУЛАР

Адабий-танқидий мақолалар

Ғафур Ғуллом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Душанбе 1977

*Жамоатчилик асосида муҳаррир
филология фанлари доктори*
МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ

Тўплаб, нашрга тайёрловчи
филология фанлари кандидати
Маҳкам Маҳмудов

АДАБИЙ ОРЗУЛАР

(Насрий элегия)

I

Сенга ҳақ деб шундай гапни айлайки баён
Токи бўлсин у бўҳтондан юз бора ёмон.

Дўстим, сенга насиҳатим шу:

Яхши ўйла бу зотларни не деб аташни.

Грибоедов. «Ақллилик балоси»

— Сизларда яхши китоблар борми?— Пўқ,
лекин бизда буюк ёзувчилар бор.

— Ундай бўлса, сизларда лоақал бадий
адабиёт бордир?

— Аксинча, бизда китоб савдоси бор, холос.
Барон Брамбеус.

Адабиётимизда ҳаёт нафаси бирмунча жонланиб, талант кетидан талант, поэма кетидан поэма, роман кетидан роман, журнал кетидан журнал, альманах кетидан альманах пайдо бўла бошлаган бахтиёр замонлар эсингиздами, биз ҳозирги кунимиз билан фахрланиб, ўзимизни келажак хаёли ила ардоқлаган ва воқелигимиз билан ғурурланган, айниқса, оромбахш умидларимиздан қувониб, ўз Байронларимиз, Шекспирларимиз, Шиллерларимиз, Вальтер Скоттларимиз бор, деб сидқидилдан ишонган бахтиёр замонлар эсингиздами? Ҳў! Қани, қайдасан, о bon lieux temps*, қайдасиз, шодиёна орзулар, қайдасиз, жозибали умидлар?! Шу қисқа вақт ичида ҳамма нарса нечоғли ўзгариб кетди! Бағоят кучли, бағоят жозибали хом хаёллардан сўнг қалбларга даҳшат солувчи мудҳиш ҳафсаласизлик эмасми бу?! Девкор адабиётчиларимизнинг ёғоч оёқлари синди, усти ялтироқ ўртамиёначилар баъзида тирмашиб чиқмоқчи бўлган омонат саҳналар чилпарчин бўлди, ўша замонларда бизни маҳлиё этган озми-кўпми, бир нави қобилияти борларнинг ҳам овози шу-шу тиниб, мудраб қолдилар. Биз ғафлат уйқусида ўзимизни Крезлар¹ деб хаёл қилдигу, Ирлар² бўлиб кўз очдик. Ҳў! Шоирнинг қуйидаги таъсирчан сатрлари бизнинг даҳо ва чала даҳоларимизга қандай ярашганини кўринг:

Очилмасдан гулин тўқди
Булутли кун айни саҳар!³

* Саодатли кўҳна замон — (французча) — ред.

Ҳа, *аввал* ва *ҳозир*, илгари ва энди қандаймиз! Эй, тагрим!.. Кўп жиҳатдан рус шоири саналган Пушкин, дадил ва қудратли қўшиқларида рус воқелигининг шабадаси илк бор эсан, ўйноқи ва ранго-ранг истеъдодини Русь гоят севган-да, ардоқлаган, дилрабо назмига Русь суқланиб қулқ тутган-да, бутун жону жаҳони билан меҳр кўргизган, «Полтава» билан «Годунов»ни яратган Пушкин қаёқдаю, «Анжело» ва бошқа жонсиз, қонсиз эртакларни ёзган Пушкин қаёқда! Чернец кечинмаларини ҳазин куйлаб, нозини китобхонларни қанчадан-қанча кўз ёши тўкишга мажбур этган Козлов; ўзининг дабдабали хаёлларини гоҳида нақадар баркамол ифодалайдиган шу сўқир Козлов қаёқдаю, «Библиотека для чтения»да («Уқиш кутубхонаси») босилган узун-қисқа баллада ва бошқа шеърларни ёзган Козлов қаёқда! «Молва»да зикр қилинганидек, бу асарларда ҳамма нарса жойида, дейишнинг ўзи кифоя! Тафовутни қаранг! Биз бу ерда анча, бир талай нохуш таққослар, кўнгилсиз контрастларни далил қилишимиз мумкин эди, лекин... қисқаси, Ламартин айтганидек:

Les dieux étaent tombès, les trônes étaient vides!*

Ёшуллиларнинг бўш ўринларини қайси янги худолар эгаллади экан? Ҳайҳот, улар эгаллашга эгалладилару, лекин аввалгиларнинг ўринларини боса олмадилар. Ўша кезларда ҳаммани маҳлиё қилиб, ёшлик умидларига чулганган бизнинг Аристархларимиз авваллари болаларча соддадиллик билан: *Пушкин — шимол Байрони, ҳозирги инсониятнинг намоюдаси*, деб хитоб қилардилар. Энди бўлса шоввоз герольдларимиз адабиёт бозорларида Кукольник, буюк Кукольник, Кукольник — Байрон, Кукольник — Шекспирнинг жасур рақиби! Кукольник олдида тиз чўкинглар!—деб айюҳаннос солмоқдалар. Энди Баратинскийлар, Подолинскийлар, Язиковлар, Туманскийлар, Озобишинлар ўрнини жаноби Тимофеевлар, Ершовлар эгалладилар, уларнинг сўнган шуҳрати соясида жаноби Брамбеуслар, Булгаринлар, Гречлар, Қалашниковларнинг номи кўкка кўтарилмоқда: сув бўлмаса таяммум, деганларича бор! Ановилари гоҳида эски чўпчакларни эски мақомга солиб, гоҳида бизни сийламоқчи бўладилар, гоҳида камтаромуз лом-мим демай қўя қоладилар: мановилари эса ўзаро хушомадлар қилишади, ҳаммага

* Худолар қулаб, тахтлар ҳувиллаб қолди. (Франц.)—Ред.

эшиттириб бир-бирларини гений деб аташади, китобларини бизни тезроқ сотиб олинглар, деб жар солишади. Биз генийлик гултожларини улашишда, поэзиямиз арбобларини мақташда ҳамиша ўта ҳотамтоймиз: бу бизнинг азалий касалимиз. Илгарилари бунга, ҳар қалай, эзгу манба — жонажон нарсаларга сидқидилдан мафтунлигимиз сабаб бўлар эди. Энди эса ҳамма нарса ғаразли ҳисоб-китобларга асосланмоқда. Шуниси ҳам борки, авваллари мақтанишга арзигулик нарсаларимиз бор эди, энди-чи... Биз жаноб Кукольникнинг ажойиб талантини сира камситмоқчи эмасмиз, шундай бўлса-да, ҳеч иккилинмай таъкидлаймиз: Пушкин билан Кукольник жаноблари ўртасида чексиз масофа бор. Кукольник билан Пушкин орасидаги масофа:

Кўкдаги юлдузча бор!⁴

Ҳа, Крилов ва жаноб Зилов, Загоскиннинг «Юрий Милославский»и ва жаноб Гречнинг «Занжи аёл»и, Лажечниковнинг «Сўнгги Новик»и ҳамда жаноб Масальскийнинг «Уқчилар»и, жаноб Булгариннинг «Мазепа»си, Одоевский, Марлинский, Гоголнинг ва рухсатлари билан айтсак, жаноб Брамбеуснинг повестлари!!! Булар нимадан далолат беради? Адабиётимиздаги бу қадар бўшлиқнинг сабаби нимада? Ёки чиндан ҳам бизда адабиёт йўқми?..

IV

Борин қабул қилмагай эҳ, одамзод таъби!
Дониш экан хитой халқи, биз ҳам ҳақлимиз
Ажнабийни тан олмайин ўшалар каби
Тарк этолсак ғайри давлат расм-русумин,
Нимагаки, хуштабиат доно халқимиз
Тилимизга қараб бизни немис демасин!

(«Ақллилик балоси», III кўриниш.)

(Асқар Қосимов таржимаси)

Шундай қилиб, энди биз қуйидаги масалани ҳал этишимиз лозим: бизнинг адабиётимиз қандоқ? У жамият ифодасими ёки халқ руҳининг ифодасими? Мазкур масаланинг ҳал этилиши адабиётимиз тарихини, айни замонда жамиятимизнинг буюк Петр замонидан бошланган тарихининг тадрижий йўналиши бўлади. Лафзимда туриб, мен ҳамма халқлар адабиёти нимадан бошлангани ва уларнинг қандай тараққий қилгани ҳақида тўхталиб ўтир-

майман, негаки бу ҳар қандай китобхон учун аён нарсалардир.

Тикдиротининг муқаррар қонунига кўра, ҳар бир халқ ўз турмуши билан жами инсоният ҳаётининг қайсидир бир қиррасини ифодалаши лозим, акс ҳолда, бу халқ ҳаёт кечирмайди, балки беҳуда тирикчилик қилади ва унинг мавжудлигидан ҳеч қанақа наф йўқ. Бир ёқламалик ҳар қандай одамга зарарли, жумладан, бутун инсониятга ҳам. Бутун дунё Римга айланганида, ҳамма халқлар римча фикрлаб, римча ҳис қила бошлаганида, инсон тафаккурининг ҳаракати ҳам тўхтади, чунки унинг учун энди бошқа мақсад қолмади, чунки у ўз жабҳасида Геркулес устунларигача бориб етдим, деб фараз қилди. Ҳолдан тойган дунё ҳукмрони ўз гултожлари оғушида кўз юмди; унинг умри тугади, негаки нуқул бемаъни айш-ишратларга бағишланган фаолияти тўхтади. Забт этиш ҳуқуқига кўра, юнон маърифати хазинасига меросхўрлик қилган Римдан ташқарида на дунё, на ёруғлик, на маърифат бор, деган хаёлга бориб у даҳшатли хатога йўл қўйди! Бу фалокатли адашиш эди! Бу—буюк паҳлавон маънавий ҳалокатининг энг муҳим сабабларидан бири эди. Башариятнинг қайта тикланиши учун ҳалокат ва чиришнинг бу хаоси одамзод тили билан қуйидаги роҳатбахш сўзларни айтиши лозим эди: «Жами заҳматкаш ва эзилганлар, ҳузуримга келинглар, жонингиз ором топади!» Варварлар тўдаси бу қудратли кучни барбод қилиб, қиличи билан кўпгина қудратли кучларга бўлиб ташлаши ва уларнинг ҳар бири ўз тилига эга бўлиб, мустақил йўлдан ягона мақсад сари бориши лозим эди.

Ҳа, инсоният турлича йўллардан борсагина ўзининг ягона мақсадига эриша олади, ҳар бир халқ ўзига хос тарзда яшасагина жами халқлар хазинасига ўз улушини қўша олади. Ҳар бир халқнинг ўзига хослиги нимадан иборат? У фақат ўзига хос фикрлаш тарзи ва нарсаларга муносабатида, динида, тилида ва айниқса *урф-одатларида* намоён бўлади. Бу шарт-шароитлар гоят муҳим, ўзаро чамбарчас қўшилган бўлиб, бир-бири билан боғлиқдир ҳамда уларнинг ҳаммаси умумий манбадан — ҳамма сабабларнинг сабабияти — *иқлим ва макондан* келиб чиқади. Ҳар бир халқнинг ана шу хусусиятлари орасида *урф-одатлар* деярли энг муҳим аҳамият касб этади, халқнинг деярли энг характерли фазилатларини ифода қилади. Тоат-ибодат қилиш шаклидаги диний тушунча-

лари бўлмаган халқни тасаввур қилиш мушкул, ҳамма табақалари учун ягона умумий тилга эга бўлмаган халқни тасаввур қилиш мумкин эмас, мустақил, фақат ўзига хос урф-одатларга эга бўлмаган халқни тасаввур қилиш ундан ҳам мушкул. Бу урф-одатлар — андасаси мамлакат иқлимида мавжуд бўлган кийимлар бичимида, оилавий ва ижтимоий турмуш формаларида кўринади, сабаби эса халқнинг диний эътиқодида, хурофотлари ва тушунчаларида, гражданлик буйруқлари ва табақаларнинг турли-туманлиги билан фарқланувчи даҳлсиз давлатлар орасидаги муносабатларнинг шаклларида яширингандир. Бу урф-одатларнинг барчаси узоқ муддатларда шаклланади, даврлар ўтган сайин муқаддаслашиб боради ҳамда ота-боболардан фарзандларга мерос сифатида наслдан-наслга, авлоддан-авлодга ўтади. Урф-одатлар халқнинг қиёфасидир, уларсиз халқ — қиёфасиз образ, беҳуда ва амалга ошмайдиган хаёлдир. Халқ нечоғли гўдаклик ёшида бўлса, унинг урф-одатлари ҳам шунчалик ёрқин ва ранг-барангдир, халқ урф-одатларга шунчалик кўп мазмун бахш этади; давр ва маърифат уларни умумий савияга етказди. Лекин урф-одатлар фақат аста-секин, сезилмасдан, айна вақтда бирма-бир ўзгаради. Халқнинг ўзи уларнинг баъзиларидан ихтиёрий равишда воз кечиб, янгиларини қабул қилиши лозим. Аммо бу соҳада ҳам ўзига хос кураш, ўзига хос ҳаёт-мамот жангги боради, бунда ҳам мутаассиблар ва бузғунчилар, классиклар ва романтиклар бор. Урф-одатларни халқ ўзининг муқаддас бойлиги сифатида чуқур қадрлайди, ўз розилигисиз уларни тўсатдан ва кескин реформа қилишни ўз ҳаётига тажовуз деб тушунади. Хитойга эътибор беринг-а: у ерда халқ оммаси хилма-хил динларга сиғинади; олий табақа саналган мандаринлар ҳеч қандай диний эътиқодни тан олмасалар-да, диний ирим-сиримларни одоб юзасидан бажаришади. Лекин уларда урф-одатлар нечоғли яхлит ва умумий, нечоғли мустақил, алоҳида ва характерли эканини қаранг! Уларга нақадар қаттиқ амал қилишларини қаранг! Ҳа, урф-одатлар — муқаддас, даҳлсиздир ва шароит таъсири ҳамда маърифат соҳасидаги муваффақиятлардан ташқари, уларга ҳеч қандай ҳукм қор қилмайди! Энг расво, бўғзигача гуноҳга ботган, ҳамма муқаддас нарсаларни ҳақоратлайдиган одам ҳам урф-одатлар устидан ичида кулса-да, уларга бўйсунди. Урф-одатларни, дарҳол янгиларига алмаштирмай туриб, бирданига

барбод қилган заҳотнингиз, сиз жамиятнинг ҳамма таянчларини, ҳамма боғлашларини барбод этган бўласиз. Нега шундай? Чунки баллиқ сувда, қуш осмонда, ҳайвон ерда, илон ер остида ўзини эркин ҳис этади-да! Ўзига ёт муҳитга мажбуран олиб кирилган халқ боғлаб қўйилган ва калтак кучи билан чопишга мажбур қилинаётган одамни эслатади. Ҳар қандай халқ бошқа халқдан ўрганиши мумкин, бироқ у олган ва тақлид қилган қарзига, сўзсиз, ўз даҳосининг муҳрини босади. Гўдаклик ҳолатидаги халқларнинг мустақиллик ва оригиналликка интилиши уларнинг ўз урф-одатларига меҳр қўйишида намоён бўлади. Бундай халқларнинг бир-бирига нафрати сабаби ҳам ана шу оригиналликка интилишдadir. Шу сабабга кўра рус немисни баъзан худосиз деб атайди, турк эса ҳар қандай франкни ҳозир ҳам ифлос деб ҳисоблаб, у билан бир товоқдан овқатланмайди: бу ҳолда дин алоҳида етакчи роль ўйнамайди.

Тақдир Европа шарқига, дунёнинг икки қитъаси туташган жойга ўзининг гарбдаги қўшниларидан тамомила фарқ қилувчи халқни ўрнаштиради. Серқуёш жануб унинг бешиги эди, осиелик-руснинг қиличи унга ном берди⁵ жон талвасасидаги Византия унга нажот берувчи оромбахш сўзини васият қилиб қолдирди. Татарнинг кишанлари унинг тарқоқ бўлақларини маҳкам қилиб боғлади, хонларнинг қўли бу бўлақларни ўз қони билан пайванд қилди. Иоани III уни ўз подшоҳидан қўрқишга, севиш ва тобе бўлишга ўргатди, подшоҳни авлиё, ўзининг ягона иродаси билан жазоловчи ва афв этувчи ҳамда ўзини фақат худонинг ҳукмронлигини тан олувчи олий тақдирот деб танишга мажбур қилди. Шу-шу бу халқ ўз кулбасида тинчгина яшаркан, ватанидаги қор мисоли, совуққон ва беозор бўлиб қолди; подшоҳнинг қўли душманини кўрсатганда эса жазирама ёздаги момақалдироқ каби тезкор ва даҳшатли эди, ўз хоҳиши билан базм қурганда қишдаги изгирин ва ёгингарчилик каби шоввоз ва ўйинқароқдир; понга ва пивога сероб бўлганда эса қалин чангалзорлардаги айиқ каби бесўнақай ва ялқовдир, муҳтожлик уни чавати ейишга мажбур қилганда кулбасидаги мушук каби удлабурон, фаросатли ва маккордир. Бу халқ илоҳий черковга, ота-боболарнинг диний эътиқолига қаттиқ таянарди, православ подшоҳ ҳазратларига сибот билан садоқат кўрсатарди, ҳаммамиз худо ва подшоҳнинг қулларимиз, деган сўзлар унинг сеvimли мата-

ли эди. Унинг тассавурида худо ва подшоҳ, худонинг иродаси ва подшоҳнинг иродаси бирга қўшилиб кетган эди. У бобокалонларимизнинг жўн ва кўрс урф-одатларини муқаддас билиб, ажнабий урф-одатларни *шайтон васвасаси* деб, бунга чин қалбдан ишонарди. Бироқ унинг бутун ҳаёт поэзияси шу билангина чекланарди: негаки унинг тафаккури аста-секин мудроқ босиб, мерос бўлиб қолган чегаралардан сира чиқиб кета олмади, чунки бу халқ аёл олдида тиз чўкмади ҳамда унинг мағрур ва ёввойи кучи аёлдан ўзаро самимийликни эмас, балки қулларча итоат-гўйликни талаб қиларди. Нега деганда, унинг турмуши зерикарли бўлиб, шўх ўйинлар ва жасорат талаб овларгина бу турмушга жон киритарди, унинг совуққон, бераҳм қалбининг бутун қудратини фақат уруш қўзғатарди, фақат қонли жанг майдонида армонсиз туғён уриб, кўнгил ёзарди. Бу—ўзига хос ва характерли, лекин бир ёқлама ва чегараланган ҳаёт эди. Одамзод кекса авлоди намояндаларининг фаол ва қизғин ҳаёти ақл бовар қилмайдиган даражада раиғ-бараиғ товланиб илгарилашаётган кезде бу халқ ҳаёт аравасининг бирорта шотисига ҳам осилиб ололмади. Хуллас, бу халқ умуминсоният ҳаётига қўшилиши, буюк башарият оиласининг бир бўлагини ташкил этиши лозим эди. Шунда бу халқда доно ва буюк, кўнгли бўш бўлмаса-да, мулойим, золим бўлмаса-да, зўравон подшоҳ пайдо бўлди, немис одамлари басурманлар эмаслиги, уларда ўз фуқароларига ҳам нафи тегадиган ибратли нарсалар, шунингдек, сира асқатмайдиган нарсалар ҳам борлигини у биринчи бўлиб пайқади. Шундан бошлаб у немисларни сийлаб-сийпалаб нон-туз билан боқа бошлади, ватандошларини уларнинг мураккаб ҳунарларини ўрганишга даъват этди. У халқига ҳали ваҳимали ва номаълум ҳисобланган кема ясади ҳамда денгизда сузишни кўзлади, денгиз ортидаги масхарабозларга подшоҳ ҳазратларининг кўнглини олишни буюриб қўйиб, православ рус кишисига бурундан ажраш хавфи остида ифлос ва расво ўтни, тамақини ҳидлашни тавсия қилди. Шу подшоҳ замонида Русь ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаган денгиз орти руҳини ўзида илк бор сездди, дейиш мумкин. Ниҳоят, ана шу олижаноб подшоҳимиз ҳаётдан кўз юмди, тахтга эса унинг Владимирлар замонидаги паҳлавонлар каби болалигидаёқ юз пудли гурзиларни булут ортигача улоқтирадиган, қўли билан уларни букиб, тиззасига уриб синдирадиган навқирон ўғли ўтирди. Бу — рус халқи-

нинг гайратга тўлган маҳзаларида қудрати, идеалининг мужассами эди, у ер куррасини елкаларида даст кўтара оладиган баҳодирларнинг бири эди. Унинг чарчаш нималигини билмайдиган пўлат иродаси фақат битта мақсад — халқ бахт-саодатига қаратилган эди. У зўр фикрни чама-лаб қўйди, чамалаб қўйиш эса унинг учун бажариш демакдир. Денгиз ортидаги ажойиботлар ва ҳайратлантирувчи нарсаларни кўрган заҳоти, уларни ўзининг она заминига кўчирмоқни кўзлади, бироқ бу замин ажнабий ниҳоллар учун ҳали жуда қаттиқлиги, улар рус кишига ҳам бардош беролмаслигини назарга олмади; у маърифатнинг кўп асрли меваларини кўрибоқ, бир лаҳза ичида улардан халқини баҳраманд қилмоқчи бўлди. Хаёлга келгани — айтилгани, айтилгани — бажарилгани: русларнинг кутишга тоқати йўқ. Қани, рус кишиси, *подшоҳ даъвати, боярлар буйруғи билан. немисча одат бўйича* белли маҳкам боғла... Йўқолсин эъюзланган қалин соқоллар! Содда ва улугвор қилиб қўйилган айланма сочлар, эъюзланган соқолларга бирам ярашган сочлар, алвидо! Сенинг ўрнингни уша сепилган улкан париклар босди. Алвидо, боярларимизнинг кумуш ва олтин билан безатилган жимжимадор, рўдапо чакмонлари! Сизнинг ўрнингизни иштон ва ботфортлар билан кийиладиган кафтан ва камзуллар эгаллади! Бояр хонимлар ва хонимчаларнинг кўҳлик, нафис сарафанлари, енглари кунгирадор дока кўйлаклар, оппоқ юзли ва мовий кўзли нозаниларимизнинг бўртиқ сийнаси-ю, лола юзларига бирам ярашган оддийгина, мафтункор безак марваридлар қадалган, ҳавойи пешанабоғ рўмол, алвидо! Сени ўрнингни роброндали ва узундан-узун этакли роблар эгаллади! Уша-эликлар, бир оз четланиб, қўндирилган ясама холларга жой беринглар!

Сизларга ҳам, мунгли рус қўшиқлари, сизларга ҳам, улугвор ва латиф рақслар, алвидо! Гўзалларимизга энди каптар бўлиб сайраш, булбул бўлиб наво қилиш, товусдай хиромон юриш насиб бўлмайди! Бас! Охирги нотасида авжга чиқадиган ариялар ва романслар расм бўлди:

...ё раббим!

Кела қол! Қасримга кел, э, олтиним!¹⁶

Жимжимали менуэтлар, лаззатли вальсларга тушишлар расм бўлди...

Шу-шу ҳамма нарса чирпирак бўлди, ҳамма нарса

чир айлана бошлади, ҳамма нарса отга қамчи босди. Гўёки Русь ўттиз йил ичида бир неча асрлик турғунликлари эвазига ўзини тақдирламоқчи эди. Мисоли сеҳрли таёқча кучи билан подшоҳ Алексейнинг митти кемаси император Петрнинг қудратли флотига, ўқчиларнинг қайсар дружиналари интизомли полкларга айлангандек эди. Азов бўсағасида Порта жангга чақирилди, шўринг қуриди шайтонвачча! Лесной майдонларида ва Ворскла бўйларида Нарва жангидаги шармандалик учун қаттиқ аламдан чиқилди: Меншиковга балли, Даниличга балли! Рус ернинг инсон қадами етмаган жойларидан каналлар ва йўллар ўтказила бошлади, савдо-сотик жонланди, болгалар овози эшитила бошлади, дастгоҳлар ишга тушди: санаот жонланди!

Ҳа, жуда кўп, улуғвор, фойдали ва ажойиб ишлар қилинди. Петр тамомила ҳақ эди: унинг кутишга вақти йўқ эди. У умри икки асрга етмаслигини билгани учун яшашга шошилди, яшаш унинг учун яратишдан иборат эди. Бироқ халқ бошқача фикрларди. У кўп замонлардан бери мудрарди, бирдан қудратли қўл унинг баҳодирона уйқусини бузди; уйқусираган кўзларини зўрға очиб қараб, ёқасини ушлаб қолди: ажнабий урф-одатлар чақирилмаган меҳмон каби оёқ кийимини ечмасдан, муқаддас бутларга сажда қилмасдан, уй эгасига таъзимсиз унинг даргоҳига бостириб кирибди. Бу урф-одатлар унинг учун бошидан азиз бўлган соқолига осилиб, юлиб олибди, унинг эғнидаги улуғвор кийимларини улоқтириб, масхарабоз сарпосига кийинтирипти, унинг теша тегмаган тилини бузиб, бўтқа қилибди, ота-боболарнинг муқаддас урф-одатлари, қалбига яқин эътиқод ва расм-русмларини сурбетларча ҳақоратлабди. Халқ буларни кўрдию, қути ўчди... Рус кишиси учун қўлни ҳамёнга суқиб юриш ноқулай, одатдан ташқари ва нотаниш нарса эди; хонимларнинг қўлини ўпиш учун чуқур таъзимга яқинлашганда у қоқиниб тушарди. У Европача чопон кийдию, бироқ европаликка пародия бўлди, холос. Маърифат, худди тангрига нола қилгандаги эзгу сўзлар каби, оқиллик билан аста-секин, қалб амри-ла, ота-боболарнинг муқаддас одатларини ҳақоратламаган ҳолда қабул қилиниши керак: қисмат қонун шу! Ишонингки, рус халқи ҳеч қачон маърифатнинг ашаддий душмани бўлган эмас, у ҳаминиша билимга чанқоқ эди. Фақат у савод чиқаришни фалсафадан эмас, алифбедан, академиядан эмас,

билим юртидан бошланги лозим эди. Соқол юлдуз санацга халақит бермайди: бу Курскда аён бўлган⁷.

Буларнинг ҳаммасидан қандай натижа чиқди? Халқ оммаси аниқ қандай бўлса, мутлоқ шундайлигича қолди. Бироқ жамият даҳонинг қудратли қўли кўрсатган йўлдан борди. У қандай жамият? Унинг тўғрисида гапни чўзмай қўя қолай: «Недоросль»ни, «Ақллилик балоси»ни, «Евгений Онегин»ни, «Дворян сайловлари»ни ҳамда Лажечниковнинг янги романини (яқинда босилиб чиқди) ўқиб кўринг. Шунда у жамиятнинг қандайлигини мендан яхши билиб оласиз.

Қисқаси, ақалли, «Молва»нинг ҳар сонида бизга ваъда қилинаётган ва ҳанузгача бизга насиб бўлмаётган рус адабиёти обзоридан бизни баҳраманд қилинг! Шунча шов-шувларга кўра у обзор Барон Брамбеуснинг «Хаёлий саёҳат»идан ҳам чўзиқ ва зерикарли бўлмасин, деб юрагимизни ҳовучлаб турибмиз.

Муҳтарам ўқувчилар, обзорим нечоғли узун-қисқа бўлиши ўзимга ҳам қоронғи. Балки у ичак. уздирадиган даражада бемаъни чиқар: қуш оёғи устига қурилган омонат кулба, ўзи бир қарич, соқоли минг қарич, боши пиво қозонидек, подшога ўхшаб қолмаса, мен бундай ишга қўл урганларнинг дастлабкиси ҳам, сўнггиси ҳам эмасман. Шундай қилиш бизда расм бўлиб қолган. Дарвоқе, менинг дебочаларим хотимани кўришдан сизни бездирмаган бўлса, мен қанча ёзсам, шунча ўқишга тоқатингиз етса, унда обзоримнинг муқаддимасини, эҳтимолки, хотимасини ҳам кўрасиз.

V

Олға, олға, тарихим маним!

Пушкин.

Шундай қилиб, *халқ*, тўғрироғи, халқ оммаси ва *жамият* бошқа-бошқа йўлдан кетишди. Биринчиси ўзининг аввалгича, қўпол ва ярим ёввойи турмуш кечиришда, бошига ғам тушганда ҳам, хурсандчилигида ҳам қалб кечинмаларини ифодалаган ҳазин қўшиқларини айтишда давом этаверди. Иккинчиси яхшиланмаса-да, афтидан, ўзгара бошлади, русга хос ҳамма нарсаларни унутди, *рус тилида гапиришни* унутди, ватанининг поэтик ривоят ва ифсоналарини, чуқур ҳазинлик, тотли қўм-

саш ва навқирон шўхликларга тўла қўшиқларини унутиб, ўз башарасини тўғри акс эттирувчи адабиёт яратиб олди. Шунини таъкидлаш лозимки, *халқ оммаси* ҳам, *жамият* ҳам, айниқса сўнггиси, хилма-хил турларга, кўпгина табақаларга бўлиниб кетишди. Биринчиси *жамият* билан бевосита алоқа боғлаган, шаҳарликлар, ҳунармандлар, майда савдогарлар ва саноатчилар тоифаларида ҳаёт ва ҳаракатнинг айрим нишонларини кўрсатди. Уларни Россияга келиб қолган ажнабийларнинг муҳтожлиги ва рақобати гап фойда ҳақида кетганда ишчан ва абжир қилди, уларни азалий ялқовлик ва печь тепасида мудрашдан воз кечишга мажбур қилди ҳамда шу топгача нафратни қўзғатиб келган янгиликлар ва ўзгартишларга интилишини кучайтирди; уларнинг *немис кишиларига* нисбатан ақл бовар қилмайдиган даражада нафрати кун сайин сусая бошлади ва эндиликда ниҳоят бутунлай сўнди, улар бир нави саводларини ҳам чиқариб олдилар ва бобокалонлари васият қилган қуйидаги доно нақлга икки қўллаб тирмашдилар: *ўқиган ўзар, ўқиманган тўзар*. Бу, келажакда кўп самара келтирадиганга ўхшарди, чунки мазкур табақалар халққа хос қиёфасини заррача ҳам йўқотмади. *Жамиятнинг қуйи қатламига*, яъни *ўртаҳолга* келсак, ўз навбатида у кўпгина тоифа ва турларга бўлиниб кетдики, *разночинецлар* кўпчиликлиги жиҳатидан улар ўртасида энг етакчи ўринни эгалладилар. Бу табақа буюк Петр умидларини кўпроқ пучга чиқарди: у табақа ҳаминша *сариқ чақалар эвазига* ночор билан олди, русларга хос уддабуронлик ва абжирлигини *фармонларни талқин қилишдек* номуносиб касбга бағишлади, хонимларга таъзим қилиш ва қўлини ўпинини ўрганди-ю, лекин ҳимматли қўллари билан беҳиммат ишлар қилишни тарк этмади. *Жамиятнинг олий табақаси* эса бор кучи билан тақлид қилишга, тўғрироғи, чет элликларга ўхшатомай, ҳаммани кулдиришга зўр берди...

Лекин гап бунда эмас. Илҳом парилари — музалар оромини ёқтиради, қурол товушидан қўрқади, дейишади: буткул сохта фикр! Бироқ, қандай бўлмасин, Петрнинг подшоҳлиги ваъз-хутбалар ёрдамидагина овоза қилиндик, бу халқнинг эмас, балки фақат олимларнинг хотирасида сақланиб қолди; негаки ана шу ола-қуроқ *жимжимадор* фасоҳат, тўғрироғи, *пойма-пой ваъзхонлик* муқаддас диний ҳақиқатларнинг жонли, ишонарли садоси бўлмай,

балки гарб руҳонийлари католик схоластицизмнинг чиринги дарахтидан қилинган бемаъни пайванддан бошқа нарса эмас эди. Ана шу ваъзхонликка бизда ҳали расман эътибор қилиниб баҳо берилмаган эди. Башарти адабий устозларимизнинг хитобларига ишонадиган бўлсак, унда биз маънавий фасоҳатда ҳамма Европа халқларидан қарийб устун турамиз. Бу масалани ҳал қилиб беришга кафолат бермайман, негаки бу ҳақда а прогос, обзоримнинг мавзусига бевосита алоқаси йўқ нарса сифатида йўл-йўлакай тўхталиб ўтаман; бунинг устига бирмунча, сўзсиз, муваффақиятли тажрибалари бўлган маънавий ваъзхонлигимизнинг ёдгорликлари билан унчалик таниш эмасман.

Кантемир тўғрисида ҳам гапни чўзиб ўтирмайман, унинг поэтик лаёқатига шубҳаланишимнигина айтиб қўя қолай. Менимча, унинг донғи чиққан сатиралари ўйноқи ва жўшқин туйғуларинг эмас, кўпинча ақл ва холис кузатувчанлик маҳсулидир. Шу боисдан ҳам у ижодини баҳор нишонаси — одадан эмас, куз нишонаси — *сатирадан* бошлаганига ажабланиш мумкинми? У ажнабий эди, демак, халққа раҳми келмасди ва халқнинг умид ва ташвишларига ҳамдардлик қила олмасди, кулишдан қулайи йўқ эди унга. Унутилиб кетганлиги унинг шоир эмаслигининг исботидир. Услубининг ғалатилигини қаранг! Қандай бемаъни! Шекспирни инглизларнинг ўзи ҳам изоҳ билан ўқишади.

Тредьяковскийда на донолик, на ҳиссиёт, на талант бор эди. Бу зот дунёга омоч ёки болта билан кун кўриш учун туғилганди; бироқ тақдир, гўё истеҳзо билан унга фрак кийгазиб қўйган экан, унинг бунчалик кулгили ва бемаъни бўлиб қолганлигидан ажабланиш шартми?

Ҳа, илк ҳаракатлар жуда ожиз ва кўнгилсиз эди. Шунда бирдан Муз океани соҳилларида, ватандошларимиздан бирининг ажойиб таъбирича, шимол ёғдусидек, Ломоносов ярқ этиб чиқди. Бу — кўзни қамаштирадиган ва подир ҳодиса эди! Бу ҳодиса ҳар қандай шароитда ва ҳар қандай иқлимда ҳам инсон инсонлигича қолишини, телба тақдир қандай тўсиқларни қарши қўймасин, гений улар устидан ғолиб чиқишини, борингки, рус кишиси буюк ва гўзал нарсалар яратишда қобилият жиҳатидан ҳар қандай европаликдан қолишмаслигини исботлади; аммо шу билан бирга, айтмоқчиманки, бу юпанти-

рувчи ҳодиса, бахтимизга қарши, агар шоғирд устозига рақиб эмас, намуна деб қараса, ундан сира юқори кўтарила олмаслиги, халқ генийси ўзига хос, мустақил ижод қилмас экан, унинг асарлари ҳамиша ясама гулга ўхшаб ёрқин, чиройли, лекин ҳидсиз, бўйсиз, руҳсиз бўлиб қолавериши тўғрисидаги муқаррар ҳақиқатни исботлади. Адабиётимиз Ломоносовдан бошланади; у адабиётимизнинг отаси ва мураббийси, адабиётимизнинг Буюк Пётри эди. Унинг буюклиги ва генийлик нишонасига эга эканлиги тўғрисида гапириб ўтиришдан на ҳожат? Бу, шубҳасиз, ҳақиқатдир. Ломоносов тилимиз ва адабиётимизга вақтинча бўлса ҳам йўналиш берганини исботлаб ўтириш даркормикан? Бу тағин ҳам шубҳасиздир. Лекин қандай йўналиш берган? Бу бошқа масала. Мен бу борада биронта ҳам янги гап айтмайман. Балки фақат озми-кўпми маълум фикрларни таъкидлаб ўтарман.

Аммо, даставвал, қуйидаги мулоҳазани баён этишни маъқул топдим. Илгари айтганимдек, бизнинг адабиётимизда авторларга нисбатан қандайдир ғарибона, болаларча эҳтиром ҳануз ҳукм суриб келмоқда; биз адабиётда ҳам *мартабаларга қараб* муомала қилишни юксак қадрлаймиз ва *мўътабар шахслар* тўғрисидаги ҳақиқатни овоз чиқариб айтишдан қўрқамиз. Машҳур ёзувчи ҳақида гапирганда биз ҳамиша нуқул қуруқ хитоблар ва кўпиртирилган мақтовлар билан чекланамиз. Унинг тўғрисида бор ҳақиқатни айтиш шаккокликка тенг. Бу—эътиқоднинг натижаси бўлса ҳам кошкийди! Асло. Бу шунчаки бемаъно ва зарарли одатдан ёки хаёлпараст *романтик* деган ном чиқаришдан ҳадиксирашдан. Бундай ҳолларда ажнабийлар нима қилишига эътибор беринг: уларда ҳар бир ёзувчи меҳнатига яраша қадрланади; улар, жаноб NN драмаларининг дағал мисралар ва айрим камчиликлар билан бирга анча қойилмақом жойлари ҳам бор, жаноб NN нинг одалари зўр, бироқ элегиялари бўш ёзилган, дейиш билан қаноатланиб қолмайдилар. Аксинча, у ёки бу ёзувчининг бутун фаолият доираси қараб чиқилади, унинг замондошлар ва авлодларга таъсир кўрсатиш даражаси аниқланади, айрим ютуқлари ва нуқсонлари эмас, ижодиётининг умуман руҳи таҳлил қилинади, унинг турмуш шарт-шароитлари назарга олинади. Бу билан унинг яратган асарларидан юксакроқ асарлар ёзишга қобиллиги ёки ноқобиллигини билишга ҳаракат қилишади ҳамда у муайян бир асарини нега ундай

эмас, бундай ёни аниқни таърифлаб берилади. Манā шуларнинг ҳаммаси эътиборга олингач, муайян ёзувчи адабиётда қандай ўрни тутиши ва қандай иззат-эътиборга лойиқ эканини тўғрисида ҳукм чиқаришади. «Телескоп» ўқувчиларига машҳур ёзувчиларнинг кўплаб бундай танқидий биографиялари таниш бўлса керак. Бизда шундай нарсалар борми? Афсусл.. Чунончи, биз Ломоносовнинг «Тангрининг улуғлиги тўғрисида тунги ва тонги ўйлар» асари жуда ажойиб, унинг одаларидаги байтлар оҳанрабо ва улуғвор, прозаси тўлақонли, бўлиқ ва тасвирга бой, деган таърифларни кўп эшитганмиз; бироқ унинг хизматлари миқёси аниқланганми, унинг ижодидаги **ёрқин** томонлар билан бирга, қора доғлар ҳам кўрсатиб берилганми? Йўқ, бундай дейиш уят бўлади-я! Айб, беадаблик, понкўрлик бўлади-я!.. Дидларни шакллантиришга даъват этилган танқид, дунёдаги ҳамма авторитетлардан юқори турувчи ҳақиқат қани?

Ломоносовдек зотни муносиб баҳолаш учун кўплаб маълумотлар, тажриба, меҳнат ва муҳлат керак. Муҳлат ва жой, балки куч етишмаслиги ғоят батафсил тадқиқ қилишимга имконият бермайди: фақат сараланган фикрларимни айтиш билан чекланаман. Ломоносов — бу, адабиётимизнинг Буюк Пётри. Менимча, унга берилган энг тўғри баҳо шу. Дарҳақиқат, бундай буюк зотларнинг фаолият тарзи билан худди шу фаолият тарзи натижалари ўртасидаги ажойиб ўхшашликни сезяпсизми? Шимолий океан соҳилларида, қиш ва ўлим ҳукм сурган жойда камбағал балиқчи ўғил кўрди. Қандайдир номаълум демон болани қийнарди, кечаю кундуз ором бермасди, қандайдир жозибали гапларни қулоғига пичирларди. Бундан боланинг қалби ҳаяжонга тушар, қони жўшқин қийнарди. Бола нимага назари тушса, шуни билгиси келарди: бу нарса қаердан, қачон ва нега вужудга келган? Бир олам саволлар унинг навқирон қалбини эзар ва қизиқтирарди, жавоби эса — йўқ! У бир нави савод чиқарди, ажралмас демоннинг сирли ўғитлари, Вадим қўнғирогининг жозибали овозидек унинг қалбида акс-садо бериб, номаълум олисликларга чорларди... Ниҳоят, у отасини тарк этиб, оқ мрамор сийнали Москвага ошиқди. **Отинини қамчила, йигит!** У ерда сен ҳамма нарсани биллиб олсан, у ерда сен илм булоғидан, ўртанган чапқонининг қондирасан! Лекин, минг афсуски, умидларинг алданди, чунки чапқонинг янаям кучайди, сен уни баттар

қўзғатдинг. Дадил олға боравер, ботир ўғлон! Уша ёққа, билимдон Германияга йўл ол. У ерда боғи эрамлар бор, боғи эрамларда эса ҳаёт шажараси, билим дарахти, яхшилик ва ёмонлик дарахти ўсади... Уларнинг мевалари тотли, улардан тотиб кўришга ошиқ... Мана, йигит ошиқмоқда, у жозибали боққа қадам қўйиб, мафтункор дарахтни кўради-да, унинг меваларидан тўйиб-тўйиб ейди. Бир олам ажойибот, бир олам гўзаллик! Қани энди буларнинг ҳаммасини биратўла ўзига қамраб, жонажон мамлакатиға, муқаддас ватаниға олиб кета олса эди! Бироқ... ҳар қалай, уриниб кўрсамикан? Ахир у рус-ку: демак, у ҳамма нарсаға қодир, ҳамма нарса қўлидан келади, ахир уни Шувалов кутиб турибди; бундан чиқди, бидъатлардан, душманлардан ва ҳасадчилардан унинг ҳайиқадиған жойи йўқ!.. Мана энди Русь қасидаларда улуғлана бошлади, трагедиялар кўриб, эпопеялардан ҳайратланди, ҳангамалар устидан кулиб, Цицерон ва Демосфенға қулоқ тутди ҳамда электр ва яшин қайтаргичлар тўғрисида жиддий мулоҳаза юрита бошлади. Пайсалға солишдан на ҳожат? Петрнинг ўзи ҳам мамнун бўлиб, бу бизнингча, деб хитоб қилиши турған гап эмасми?! Аммо Пётр билан қандай ҳол юз берған бўлса, Ломоносов билан ҳам шундай бўлди. У чет эллардаги маърифат ёғдусига маҳлиё бўлиб, ўз ватанидаги нарсалардан кўз юмди. Тўғри, у болалиғида Симеон Полоцкийнинг ёввойи дийдиёларини ёдлаб олған ҳамда халқ қўшиқ ва эртакларини эътиборсиз қолдирған эди. У гўё ана шу қўшиқ ва эртаклар тўғрисида ҳеч нарса эшитмағандай эди. Сиз унинг асарларида солномалар ва умуман, рус ери халқ афсоналари таъсирининг лоақал салгина изларини сезасизми? Асло, бунақа нарсани учратмаймиз. Уни рус тили хусусиятларини чуқур тушуниб етған, дейишади! Тан оламан — унинг «Грамматика»си савобли, буюк иш! Бироқ нега энди у рус тилини латин ва немис тилларига мослаб майиб-мажруҳ қилған экан? Нега у гапнинг ҳар бир бўлагини, ҳеч қандай заруратсиз, кўпдан-кўп кириш сўзларға кўмиб ташлаган ва охирини фёьлга келтириб тақаған экан. Бу буюк зот томонидан сири очиб берилған рус тили генийси шуни талаб қилғанмиди? Тилни кашф қилдиш мумкин эмас, чунки уни халқ яратган. Филологлар фақат унинг қонуларини очадилар ва уларни системаға солдилар, ёзувчилар эса ана шу қонулар асосида ижод қиладилар, холос. Сўнгги

қолни назарда тутсак, Ломоносов генийсига қойил қолиш мумкин эмас: унинг софлиги ва раволиги эътибори билан ҳозирги даврга анча яқин турадиган бандлари ва бутун-бутун шеърлари бор. Демак, уни кўр-кўрона тақлид йўлдан оздирган, демак, уни ҳеч ким ўқимай қўйган, у халқ томонидан унутилган ҳамда уни фақат китобий адабиётчилар эслар экан, бунда тамомила ана шу тақлидчилик айбдордир. Баъзилар уни буюк олим ва буюк нотиқ, лекин асло шоир эмас, дейишади. Аксинча, у нотиқдан кўра кўпроқ шоир эди; тагин шуни ҳам айтайки, у буюк шоир ва нўноқ нотиқ эди. Чунончи, унинг мадҳнома нутқлари қандай? Қисман қадимги нотиқлардан ижорага олнган, қисман ўзи тўқиган баландпарвоз сўзлар қурамасидир, унинг нутқлари асло чинакам сўз санъатининг ягона манбаи бўлмиш жўшқин, жонли ва самимий ҳиссиётнинг ифодаси эмас, балки нуқул шовқинсурон ва хитоблардан иборат буюртма ишнинг натижасидир. Услуб эътибори исботламайди. Шу боисдан ҳам қуйидагича ҳолга ажабланмасак ҳам бўлади: биз ҳозир ҳам сўз санъатига унча муҳтож эмасмиз, илгари ҳам унга деярли муҳтожлик сезмаганмиз; бинобарин, у мутлақо эҳтиёжсиз, нуқул тақлидчилик орқасида вужудга келган, шунинг учун ҳам муваффақият қозона олмади. Бироқ Ломоносов шеърларида генийлик муҳри бор. Тўғри, унинг ўзида ҳам шеърларида ҳиссиётдан кўра ақл устунлик қилади, лекин бунинг сабаби билимга чанқоқлик унинг бутун вужудини қамраб олганлиги, асосий қизиқиши билим бўлганлигидан бошқа нарса эмас. У ўзининг қайноқ фантазиясини совуққон ақлига ҳамиша тобе тудар ва жуда говлаб кетишига йўл қўймасди. Вольтер, Корнель ҳақида бўлса керак, айтган эдики, у трагедиялар ёзишда жанглар лойиҳасини совуққонлик билан олдиндан ўйлаб қўядиган ва жон-жаҳди билан жанг қилдиган буюк Кондега ўхшарди: Ломоносовнинг ўзгинаси! Шу боисдан унинг шеърлари нотиқнинг нутқиға ўхшайди, шу боисдан уларнинг ранг-баранг призмаси ортидан кўпинча силлогизмларнинг қуруқ негизи сезилиб туради. Бу асло поэтик генийнинг нуқсонидан эмас, балки система туфайли келиб чиққан иллат эди. Система ва кўр-кўрона тақлидчилик уни прозаик «Шишанинг фойдаси тўғрисида хат», жонсиз ва баландпарвоз икки трагедия ва илҳоят, унинг забардаст даҳосининг энг аянчли хатоси

ҳисобланган нўноқ «Петриада»ни ёзишга мажбур қилди. У туғма лирик эди ва ўзини система билан чекламаган чоғларида, унинг лирасидан туғилган товушлар уйғун, ҳавойи ва улуғвор эди...

Унинг рақибни Сумароков тўғрисида нима дейиш мумкин? У ҳамма турларда, назм ва насрда ижод қилиб кўрди ҳамда рус Вольтери бўлишни хаёл қилди. Бироқ Ломоносовга ўхшаб, у кўр-кўрона тақлидчи бўлгани билан унда Ломоносов талантининг учқуни ҳам йўқ эди. Унинг бутун бадий фаолияти аянчли ва кулгили зўрма-зўракиликдан бошқа нарса эмас. У шоир эмаслиги устига, унда ақалли бирор гоё ҳам, санъат тўғрисида шунчаки тушунча ҳам йўқ эди, энг яхшиси — Бюффоннинг, гений— юксак даражада иродалилиқдир, деган ғалати фикрини ўзининг мисолида инкор қилди. Шунга қарамай бу аянчли *ёзғувчи* халқ орасида нақадар шуҳрат топди! *Адабиётчиларимиз* унинг рус театрига оталиқ қилгани учун қандай миннатдорчилик изҳор этишни билишмай гаранг. Нега энди улар Россия *эпопеяси*га оталиқ қилгани учун Тредьяковскийга миннатдорчилик изҳор этишдан бош тортмоқдалар? Ростини гап, уларнинг бири иккинчисидан деярли қолишмайдилар. Мақтанчоқлиги учун Сумароковни унчалик қоймаслигимиз лозим: замондошлари ундан нечоғли алданган бўлсалар, унинг ўзи ҳам ўзидан шунчалик алданди. *Балиқсиз сувда қисқачбақа ҳам балиқ ўрнига ўтаверади* деганларидек, бу узрли ҳол, чунки Сумароков санъаткор эмасди. Ҳозир аҳвол бошқача... Шубҳасиз, айрим жўжа-хўрозлар ожиз драмаларида ўзларининг дунёга келганлиги тўғрисида буюк шоирларни башорат этишга мажбур қилганларини кўриш кулгили ва аянчлидир...⁸

VI

Екатерина даври шавкатли ва шан,
У чоғлари қадим Русь заб номдор эди;
Святослав қайиғи Дунайда кезган,
Царьград Олегга таслимкор эди;
Римникда, Чесмада, Кагуль жанглари,
Леонид мулкида учарди сорлар.
Қайтадан тикланган Таврида ери,
Исмоил явмида қолди басма-бас.

Ҳамда Прагага тўқилган қонга
Хўрланган Москва ола билди қасд!
Жуковский
(Асқар Қосимов таржимаси)

Екатерина Иккинчи тахтга чиқди-ю, рус халқи учун ҳаётнинг янги, фаровон даври бошланди. Унинг подшоҳлик даври эпопея эди, режалари жиҳатидан қудратли ва мардона, яратувчилиги жиҳатидан улуғвор ва дадил, мўлжаллари эътибори билан кўламли ва лиммо-лим, таърифи жиҳатидан ёрқин ва кўркем эпопея, Гомер ёки Тассо қаламига муносиб эпопея эди! Унинг салтанати — драма эди, драма бўлганда ҳам ечими эътибори билан кўпқиррали ва чигал, воқеаларининг оқими жиҳатидан ўйноқи ва шитоб, характерларнинг хилма-хиллиги жиҳатидан ранг-баранг ва ёрқин, шоҳона буюклиги ва қаҳрамонларининг куч-қудрати жиҳатидан грек трагедияси, оригиналлиги ва персонажларининг чақнаб туриши, манзараларининг алвон турланиши, тез ўзгариб туриши жиҳатидан Шекспирона асар ва ниҳоят, томоша қилганда завқ-шавққа тўлиб беҳосдан қичқиртириб юборадиган драма эди! Бизга шу қадар яқин бўлиб, унинг айрим намояндалари ҳали ҳам яшаб турган бу даврга биз ҳайратланиб ва ҳаттоки қандайдир шубҳа билан қараймиз: бу давр биздан шу қадар наридаки, уни тарих телескописиз яққол кўра олмаймиз; жаҳон солномаларида у шу қадар афсонавий ва ажойиб қилиб тасвирланганки, биз бу даврни қандайдир қулоқ эшитмаган аср ҳисоблаб, ҳурматини жойига қўйишга тайёрмиз. Ушанда, подшоҳ Алексейдан кейин, биринчи марта рус руҳи ўзининг бутун баҳодирона қудрати, бутун жўшқин ўйинқароқлиги билан намойиш бўлди ва айтганларидек, ёзишга бел боғлади. Шундан бошлаб рус халқи, ниҳоят, тақдирнинг муқаррар ва узил-кесил ҳукми — Пётрнинг иродасига бўйсунгандек бўлиб, янги ҳаётнинг тор ва ўзига хос бўлмаган, ўзи кўникиб, муросалашиб қолган шаклларини бир нави эгаллаб, биринчи бор эркин нафас олди, яйраб кулди, мағрур боқди, негаки, уни юксак мақсад сари энди ҳайдаб эмас, балки эҳтиёжи ва ризолигига кўра стахлаб боришди, чунки дағдағали сўз ва иш барҳам топди ҳамда унинг ўрнига тахтдан қуйидаги сўзлар янгради: битта бегуноҳни жазолаганда кўра, ўнта гуноҳкорни афв этаман, халқимиз учун яшаймиз, деб ўйлаймиз ва бу сўзларни фахр билан айтамиз, рус халқидан

кўра аллақайси халқ бахтлироқ бўлишидан худо асра-син. Чунки мартабалар тўғрисидаги Устав ва Дворянлик ёрлиғига олижаноблик ҳуқуқининг дахлсизлиги қўшилиб кетган эди; негаки, ниҳоят, галабалар ва забт этишлар-нинг узлуксиз садолари Руснинг қулоғига хуш ёқарди. Рус ақл-заковати айни шунда уйғонди, шундан бошлаб мактаблар очила бошлади, бошланғич таълим учун дол-зарб жамия китобларни чоп этишга киришилди, жами-ки Европа тилларидаги барча яхши китоблар таржима этила бошлади, рус қиличи ишга тушди-ю, салтанатлар замин-заминидан ларзага кела бошлади, салтанатлар қулаб, Русь билан қўшилиб кетди!

Рус халқи ҳаётининг ёрқин лаҳзаси — Екатерина асри, бу буюк асрнинг ўзига хос хислати нимадан иборат эканлигини биласизми? Менимча, *халқчилликда*. Ҳа — *халқчилликда*, чунки ўшанда Русь ҳамон ўзгалар мақомига тушишга зеб бериб, гўё ўзига-ўзи ўчакишгандек, барибир Руслигича қолаверди. Таклиф этилган ва таклиф этилмаган зотлар қадам ранжида этиб, меҳмондўст мезбонга таъзим бажо келтирмаёқ эман дарахтидан ясалган стол, ҳарбийча дастурхон, тотли шириликлар, асалли ичимликлар атрофига келиб ўтираверадиган, хонадонлари халқаро меҳмонхонага ўхшайдиган салобатли боярларни эсланг, тизгинни қўйиб юбориб яшашга ишқивоз, хонадонлари рус эртақларидаги подшоҳ қасрига ўхшаб кетадиган, сарой хизматкорлари, ҳукумат пулларидан мушак отувчи муридлари ва хушомадгўйларига эга, боболарнинг эски одатига кўра, бутун рус қалбини очиб айш-ишрат ва шўҳликлар қилувчи, шу билан бирга она юртини қилич билан ҳам, қалам билан ҳам ҳимоя этишга қодир, ўша сервиқор ва димоғдор боёнларни эсланг: бу — мустақил ҳаёт, ўзига хос жамият эди, демайсизми? Сиз урушни билмайдиган, лекин уруш уни биладиган ўша Суворовни, зиёфатда ўтириб тирноқларини кемирадиган ва ҳазил-мутойиба орасида хаёлида халқлар тақдирини ҳал этадиган Потёмкинни, айтишларича, оқ қоғозга битилган ва ўзи ижод қилган дипломатик ёзувларини она-сига кайф аралаш ўқиб берган Безбородкони; сира тап тортмасдан Горацийга тақлид қилиб ёзган асарларида беихтиёр, Державинлигича қолаверган ҳамда қудратли рус қиши Италиянинг кўркем ёзига нечоғли ўхшаса, у ҳам Август шонрига шунчалик ўхшайдиган Державинни эсланг: уларнинг ҳар қайсисини табиат алоҳида шаклга

қуйган ва қуйиб бўлиб, бу шаклни чилпарчин қилган демасизми? Халқчил бўлмай туриб, оригинал ва мустақил бўлиш мумкинми? Печук бундай бўлган экан? Шу важданким, такрор айтаман, рус аҳлига эрк берилди, шу важданким, рус генийси қўллари бўшатиб қўйилган ҳолда ҳаракат қила бошлади, шу важданким, у буюк аёл ўз халқининг руҳи билан қондош бўла олди, у халқ шаънини чуқур қадрларди, рус ҳаётининг жами қирраларини шу қадар эъозлардики, ўзи ҳам рус тилида ҳар хил асарлар ёза бошлади, журнални бошқариб турди, она тилига ҳурматсизлик қилгани учун фуқароларини даҳшатли жазо — «Телемахида» билан жазолади!⁹

Ҳа — галати ва қизиқ замонлар эди у, жамият эса бундан ҳам галатироқ ва қизиқроқ эди! Нақадар бўтқалик, алвон турлилик, хилма-хиллик! Қанчадан-қанча хилма-хиллигига қарамай, ўзаро боғлиқ, ягона руҳ билан жонланган унсурлар! Худосизлик ва ўтакетган хурофотпарастлик, жоҳиллик ва назокат, материализм ва художўйлик, янгиликка чанқоқлик ва эскиликка мукасидан ёпишиб олиш, базмлар ва ғалабалар, зеби-зийнату фаровонлик, шўхликлару геркулесча қаҳрамонликлар, буюк даҳолару ҳамма рангдаги буюк характерлар ва образлар билан бирга улар орасида Недоросллар, Простаковлар, Тарас Скотининлар ва Бригадирлар, ўзининг киборларча билимдонлиги билан француз саройини таажжубда қолдирадиган дворянлар ва қароллар билан қароқчиликка чиқадиган дворянлар!

Айни шу жамият адабиётда акс этган, генийлик эътибори билан мутлақо тенг бўлмаган икки шоир асосан ана шу жамиятнинг ифодачилари эдилар, Державиннинг жарангдор қўшиқлари Русь қудрати, шуҳрати ва бахтининг рамзи эди; Фонвизиннинг заҳарханда ва ўткир карикатуралари ўша даврдаги ўта билимдон кишилар тоифасининг тушунчаси ва фикрлаш тарзи эди.

Державин — қандай ном!.. Ҳа, у ҳақли эди: фақат Навин¹⁰ унга қофия бўла оларди! Портретларида тасвирланган ярим русча, ярим татарча сарпо унга нақадар ярашган: унинг қўлига Обероннинг сафсар ҳассасини тутқазиб, мўйна пўстини ва қундуз телпагига мос узун оқ соқол қўйиб қўйсангиз, қаршингизда нафасидан қорлар ва дарёларнинг муз қабатлари эриб кетадиган ҳамда гулларни очилтириб юборадиган, мўъжизакор сўзларига мўмин табиат итоат қилиб, у хоҳлаган ҳамма

ранг ва образларда намоён бўладиган рус сеҳргари пайдо бўлади-қолади! Антиқа манзара! Деярли саводсиз, ночор дворянин, тушунчаларига қараганда гўдак, ўзи учун ечилмаган жумбоқ; юракларни ларзага келтирувчи ва қалбларга илҳом бахш этувчи бундай сеҳрли, башоратли сўзларни, ёш бургут бақувват панжаларида талвасага тушган ўз ўлжасини чапгаллаганидек табиатнинг бутун беқиёс борлигини қамраб олувчи бундай чуқур ва кенг нигоҳни унга ким ато қилган экан? Ёки у ростдан ҳам йўл бошида қандайдир олти қанотли *Хизрни* учратганмикан? Ёки чиндан ҳам *оташ ҳиссиёт* айрим лаҳзаларда, ўзи сира бунга интилмаган оддий кишини табиат билан теппа-тенг қўйгану, итоаткор табиат эса унга сирли қалб тубларини очиб берган, юрак уришига ошно этган ҳамда *ҳаёт чашмасининг* ўзгинасидан металлга ҳам, мрамарга ҳам ҳаёт нафасини бахшида этувчи *оби ҳаётдан* баҳраманд қилганмикан? Ёки чиндан ҳам *оташ ҳиссиёт* оддий кишига ҳамма *нарсани кўра оладиган кўз* ато қилиб, ундаги табиатни, табиатдаги уни ҳалок қилган ва у табиатнинг қудратли ҳоқими сифатида унга танҳо ўзи раҳномолик қилиб, ўз хоҳишига кўра, Протей каби, табиат билан бирга мингларча ажойиб ҳодисаларга сочилиб кетган, мингларча сеҳрли образларда акс этган ҳамда ана шу образларни кейинчалик ўз *ижодим*, деганмикан? Державин — бу, лирик кўтаришчилик, замондан гурурланиш ва келажакдан умидворлик, билим-маърифат ва жаҳолат, эпикуризм ва буюк ишларга обдан интилиш, бекорчи айшишратлар ва қайноқ амалий фаолиятга тўлиқ Екатерина асрининг айни ифодаси, жонли солномаси, тантанали гимни, жўшқин қасидасидир! Унинг қўшиқларидан ғалаба бонгидек жарангдор ва улугвор, бобокалонларимизнинг стол атрофидаги гурунгидек гоҳ қувноқ ва ҳазиломиз, гоҳ рус қизларининг овозидек майин ва дилрабо оҳангларни қидирманг, улардан Шекспирдаги каби инсон руҳи ва қалбининг ҳамма қирраларини, ёки Шиллердаги каби нариги дунёни орзиқиб соғиниш ва ҳаётнинг эзгу ва буюк нарсалари ҳақида ҳавойи хаёлларни, ёки Байрондаги каби ҳаётдан безган, лекин ҳали унга қонмаган қалбнинг аламзадали нидосини қидирманг: топа олмайсиз — у кезларда инсон табиатини титкилаб ўтиришга, осмон ва ҳаёт сирларига чуқур кириб боришга фурсатимиз йўқ эди, негаки, ўшанда ғалаба садоларидан

қулогимиз битган, шон-шуҳрат ёғдусидан кўзимиз қамашган эди, янги фармонлар ва ислоҳотлар билан банд эдик; негаки ўшанда ҳаётга қонишга вақтимиз етишмасди, чунки биз яшашга эндигина қадам қўйгандик ва шу бонедан ҳаётни севардик. Хуллас, буларнинг ҳеч бирини Державини ижодидан қидирманг! Яхшиси, ундан *Қирғиз-Қайса ўрдасидаги беқиёс, маъбуда янглиғ паризода Фелицанинг* нечоғли буюкликли, *инсон сиймосидаги бу фариштанинг* ҳамма ёққа ҳаёт ва бахт уруғини сепгани ҳамда йўқ нарсадан ҳамма нарсаларни ато қилгани, унинг садоқатли хизматлари, серҳафсала маслаҳатчилари **нақадар оқиллиги** тўғрисидаги шоирона хабарларни **қидиринг**; қандай қилиб тункезар қаҳрамон, *афсонавий баҳодир* минораларни булутлар ортига улоқтириб ташлагани, қандай қилиб унинг манглайдан зулмат ва шўх ҳуштагидан чанг-тўзон чекингани, бу баҳодирнинг **оёқлари остида** тоғлар ларзага келгани ва жарлар туби **қайнаб-тошгани**, шаҳарлар таслим бўлиб, салтанатлар **қандай қулагани**, қандай қилиб у яшин ва момақалди-роқлару қутурган офатнинг даҳшатли кураш садолари остида Измоил истеҳкомини тор-мор келтиргани ёки Сент-Готар жарлигидан ўтганини қидиринг; рус боёнлари ўзларининг битмас-туганмас *нон-тузлари, русча тарала—бедодлиги* ва русча ақли билан қай тариқа ҳаёт кечиргани ва аслида қандай эканликлари; рус қизлари ўтли шогоҳлари ва қундуз қошлари билан қандай қилиб шер қалб ва бургут юракларни парчалаб юбориши, уларнинг оппоқ манглайларида тиллақошлари қандай ярақлаб туриши, уларнинг мулойим сийналари нодир жавоҳирлар остида қандай нафас олиши, уларнинг кўкимтир томирларида қандай қилиб қизил қон жўш уриб оқиб туришини, ёноқларида севги учун яралган оловли кулгичларини қидиринг!

Державини асарларидаги беҳисоб дурдоналарни сарҳисоб қилиш мушкул. Рус табиатидай улар ранг-баранг, лекин ҳаммаси ягона умумий колорит билан ажралиб туради: уларнинг ҳар қайсисида тасаввур ҳиссиётдан устун туради ҳамда ҳаммаси муболағали, маҳобатли бир тарзда акс этади. У қалбингизни чуқур завқлантирмайди, кўзларингиздан ёш тирқиратмайди, аммо худди бургут ўлжасига чанг солгандек, сизни кўкқисдан ва фавқулодда чанғалига олади ҳамда қудратли шеърини бандлари қанотида тўша-тўғри қуёш сари учуриб боради-да

эс-хушингизни йиғиб олгунингизча қўймай, бепоён осмон бўшлиқларида сайр қилдиради; кўз ўнгингизда ер ғойиб бўлади, қандайдир қўрқинч аралаш ёқимли ҳайратланишдан юрагингиз увишади, шунда ўзингизни довул забти билан чексиз океанга улоқтириб ташлагандек ҳис этасиз; тўлқинлар сизни гоҳ денгиз қаърига чорлайди, гоҳ кўкка улоқтиради, бу чексизликдан қалбингиз ҳам севинади, ҳам яйрайди. Унинг илоҳиётга бағишлаган қўшиғи нақадар жарангдор ва улуғвор! Табиатнинг ташқи сокинлигини у нақадар чуқур пайқаб олган ва ўзининг нафис асарида нақадар ҳаққоний тасвирлаган! Шунга қарамай, у мазкур асарида фақат донишмандлик ва тангрининг қудратини улуғлаб, илоҳий севгига, одамларга: жами бечоралар, келинлар, жойингиз жаннатда бўлади!— деб даъват этган севгига, азоб-уқубатнинг сазойи бутидан туриб: тангрим, *уларга раҳм айла, чунки нима қилганидан ўзлари беҳабар!*— деб илтижо этадиган севгига шама қилган, холос. Лекин бунинг учун ундан ўпкаламанг: ўшанда ҳозиргидек замон эмасди, ўшанда ўн саккизинчи аср эди. Тагин шуни ҳам унутмангки, Державин рус зеҳнига, мистицизм ва сирлиликдан холи ижобий зеҳнга эга эди, унинг стихияси ва жон-дили ташқи табиат бўлиб, ватанпарварлик эса унда етакчи туйғу эди, бу борада у фақат ўзининг беихтиёр интилишига содиқ қолган, бинобарин, самимий бўлган. Унинг «Мешчерский ўлимига» одаси нақадар даҳшатли: *замонлар нидосининг* сеҳрли бонги қулогингизда янграганда, қўлида чалғи тутган даҳшатли ажал Азроили кўзингизга кўринганда, томирингизда қон тиниб, Шекспир таъбири билан айтганда, бошингизда сочларингиз сафланган сергак лашкарлардек типпа-тик туради! Унинг «Шалоло»-сида нечоғли жўшқин ва ёввойи гўзаллик барқ уриб турганини қараи: бу—кумуш сочли бахши томонидан муқаддас ўрмон қучоғида гамгин тунда, чақмоқ тушиб ёнаётган эман дарахти қаршисида, шаршаранинг қулоқни қоматга келтирувчи гувиллаши жўр бўлиб турганда айтилган маъносимол қўшиғидир.

Унинг номалари ва сатиралари бутунлай бошқа оламдирки, гўзаллик ва мафтункорликда бўлак асарларидан қолишмайди. Уларда рус зеҳнининг амалий фалсафаси кўзга ташланиб туради: шу боисдан уларнинг асосий ўзига хос фазилати халқчиллик, мужикча иборалар йиғиндисидан ёки қўшиқ ва эртақлар мақомига зўрма-зў-

раки сохта ўхшатмадан иборат эмас, балки рус зеҳнининг йўсини, нарсаларга рус кўзи билан қараш тарзидан иборат халқчилликдир. Бу жиҳатдан Державин олий даражада халқчилдир. Уни рус Пиндари, Гораційси, Анакреони деб атовчилар нақадар кулгили бўлиб кўринади, чунки худди шу уч хилликнинг ўзи Державиннинг биринчисига ҳам, иккинчисига ҳам, учинчисига ҳам ўхшамаслигидан, аммо буларнинг ҳаммаси қўшилганда, бинобарин, алоҳида олинганига қараганда юксакроқ туришидан далолат беради! Худди шу сингари, Пиндарни ёки Анакреонни юнон Державини ёки Гораційни латин Державини дейиш бемаънлик эмасми, чунки унинг ўзи ҳеч ким учун намуна бўлмаган экан, ўзи учун ҳам намуна оладиган ҳеч кими бўлмаганми? Умуман, шунини айтиш керакки, Державин *жайдарилиги*, дарвоқе, ўзи қадрламаган жайдарилиги туфайли халқчил эди. Шу жайдарилик уни тақлидчиликдан асраб қолди, шу боисдан у, ўзи сезмагани ҳолда, оригинал ва халқчил эди. Унда Ломоносовнинг ҳар томонлама олимлиги бўлганида — шоир бўлиш қаёқда эди! Ким билади дейсиз, у ўзини трагедияга, тўғрироғи, эпопеяга урармиди: унинг драма соҳасидаги муваффақиятсиз тажрибалари шундай тахминимизни ишботлаб турибди. Бироқ тақдир унга раҳм қилди — натижада биз рус халқи ҳаётининг чинакам садоси, Екатерина II асрининг чинакам акс-садоси бўлмиш *буюк, гениал рус шоири Державинга эгамиз*.

Фонвизин ноёб ақл ва истеъдод эгаси эди; лекин у *туғма комикмиди?* Бунга маъқул жавоб бериш мушкул. Дарҳақиқат, унинг драматик асарларида *мангу ҳаёт идеясини* пайқаганингиз борми? Ахир кулгили латифани бир неча ҳайвонлар қатнашадиган суҳбатга айлантиришининг ўзи ҳали комедия бўла қолмайди-ку. Комедиянинг мақсади расму таомилларни тузатиш ёки жамиятнинг қандайдир иллатлари устидан кулишдан иборат эмас, асло: комедия *турмуш билан мақсад ўртасидаги номувофиқликни* тасвирлаш, инсон шаъни оёқ ости қилиниши туфайли келиб чиқадаган кескин ғазабнинг натижасидир, комедия эпиграмма эмас, балки заҳарханда киноя, ҳазил-мутойиба эмас, балки ичак узди қаҳқаҳадир, комедия мудраб ўтириб эмас, балки жон-жаҳд билан ёзилиши, хуллас, ҳаётни юксак маъноларида, яъни унинг яхшилик билан ёмонлик, меҳр-муҳаббат билан худбинлик ўртасидаги узлуксиз кураши жараёнида қамраб олиши

лозим. Фонвизин асарларида шундайми? Унинг овсарлари жуда кулгили ва жирканч, чунки улар фантазиянинг маҳсули эмас, балки шундоққина турмушдан олинган, ақли расолари эса кўр-кўрона ёдлаб олган ахлоқ қоидаларидан гап сотувчи ясама қўғирчоқлардан бошқа нарса эмас; буларнинг ҳаммаси авторнинг ақл ўргатмоқчи ва тарбияламоқчи бўлганлигидан. Фонвизин табиатан қувноқ киши эди: у театрда поляк тилини эшитганида кулгидан ичаги узилаёзганди; у Франция ва Германияда бўлиб, у ердаги нарсаларнинг ҳаммасини кулгили деб топди: мана сизга унинг комизми. Дарҳақиқат, унинг комедиялари ҳамма нарсага пичинг қилувчи соғлом ҳазилнинг маҳсули, фантазия ва жўшқин ҳиссиётнинг эмас, балки ўткир аскиянинг маҳсулидир. Улар айни мавридида пайдо бўлгани учун ҳам беқиёс муваффақият қозондилар, бу комедиялар илм-маърифатли кишилардаги ҳукмрон фикрлаш тарзининг ифодаси эди, шунинг учун ҳам ёқарди. Шунга қарамай улар тўла маънодаги бадий асар бўлмаса-да, барибир, кейинроқ тилга оладиганимиз «Ақллилик балоси»ни ҳисобга олмаганда, ҳозирга қадар бу соҳада ёзилган асарларнинг ҳаммасидан анча юқори туради. Шунинг ўзи ёзувчи истеъдодининг исботидир. Унинг бошқа асарлари, эҳтимол, бундан ҳам қимматлидир, чунки уларда ҳам муаллиф санъаткор эмас, балки оқил кузатувчи ва ўткир зеҳнли ёзувчи сифатида намоён бўлган. Истеъзо ва ҳазиломизлик уларнинг ўзига хос хислатидир. Чинакам истеъдод маҳсули эканлиги устига, бу асарлар *Карамзинникига* жуда яқин турадиган услуби жиҳатидан ҳам ажойибдир; айниқса шуниси билан қимматлики, улар ўша ғалати давр руҳининг кўпгина кескин хусусиятларини қамраб олган.

Богдановични унутиб бўладими? Ҳаётлик чоғида унинг шуҳрати қандай эди, замондошлари ундан қандай завқланган эди ва ҳозир ҳам айрим китобхонлар ундан қандай завқланишади? Бу муваффақиятнинг сири нимада? Баландпарвоз сўзлар ва иборалар гумбури, шовқинидан қулоғингиз битган, атрофингиздагиларнинг ҳаммаси оддийгина нарсалар тўғрисида ҳам монолог билан сўзлашаётган бир пайтда, бирдан содда ва маънили гапирадиган кишини учратиб қолганингизни тасаввур қилинг-а: сиз бундай одамга қойил қолган бўлардингиз, шундай эмасми? Ломоносов, Державин ва Херасковга тақлидчи-

лар шовқинли бир мақомлилиги билан ҳамманинг қулоғини қоматга келтирдилар; французларда роса авжига чиққан *эпика поэзия* аталмиш поэзияга рус тили ноқобилдир, деган хулосага кела бошланган айни бир пайтда содда, табиий ва қувноқ тилда, ўша даврга нисбатан гоят энгил ва раvon услубда эртак ёзувчи киши пайдо бўлди: ҳамма ҳайратланди ва қувонди. Ҳар қалай, фазилатлардан холи бўлмаган ва талантлироқ ёзилган «Жонгинам» асарининг беқиёс муваффақиятининг сири ана шунда. Камтарин Хемшицерни замондошлари туншунмадилар; энди бўлса авлодлар у билан ҳақли равишда фахрланиб, Дмитриевга тенглаштирмоқдалар. Херасков одамшаванда, доно, хуш ниятли киши, ажойиб версификатор эди, бироқ мутлақо шоир эмасди. Унинг илимилиқ ёзилган «Россиянома» ва «Владимир» асарлари замондошлари ва авлодлар учун неча вақтларгача ҳайратланиш манбаи бўлиб келди. Улар Херасковни рус Гомери ва Вергилийси деб, узундан-узоқ ва зерикарли поэмаларни соясида мангулик қасрига кузатиб қўйдилар. Херасковга Державин ҳам қойил қоларди, лекин, эсиз! Жами нарсаларни домига тортувчи Лета ҳамласидан уни ҳеч нарса асраб қола олмади! Петров ўзидаги чинакам туйғулар қаҳатчилигини жимжимадорликка алмаштирди ҳамда узуқ-юлуқ тили билан ўзини буткул хароб қилди. Княжнин меҳнатсевар ҳамда асарларининг тили ва шакли эътибори билан талантлироқ ёзувчи эди, айниқса комедияларида бу кўзга ташланади. У нуқул француз ёзувчиларидан юлса-да, барибир, бундай ўғирликлардан яхлит нимадир ҳосил қила олгани ҳамда қариндоши Сумароковдан анча ўзиб кетгани учун чуқур ҳурматга лойиқ. Костров ва Бобров ҳам ўз замонида дуруст версификаторлар эди.

Буюк Екатерина асрининг ҳамма генийлари ана шулар, уларнинг бари катта шуҳрат қозонган эдилар, шу билан бирга Державин, Фонвизин ва Хемшицерни истисно қилганда, уларнинг ҳаммаси унутилиб кетди. Лекин рус ижодиёти жабҳасида биринчи бўлиб қалам тебратганликлари учун ҳам улар кадрлидир; даври ва воситалари эътибори билан уларнинг муваффақияти муҳимдир; бу муваффақиятлар кўпинча чор атрофдан талантларни қидирувчи ва ҳамма ёқдан уларни топувчи монарх аёлнинг гамхўрлиги ва рағбатининг натижаси эди. Бироқ улар орасида Державиннинггина номини фахр билан

ҳамма аср ва халқларнинг буюк шоирларининг номлари қаторига қўямиз, чунки танҳо угина ўз буюк халқи ва ажойиб замонининг эркин ва улуғвор ифодаси эди.

VII

*Amicus Plato, sed magis amica veritas**

Адабиёт соҳасида дастлабки қалам тебратганлар сира унутилмади, негаки, талантли ёки истеъдодсиз бўлса-да, ҳар икки ҳолатда ҳам улар тарихий шахслардир. Корнеллар ва Расинлар номидан аввал Ронсарлар, Гарньелар ва Гардиларнинг номи туриши фақат француз адабиётида бўладиган ҳодиса эмас. Бахтли кишилар! Уларга мангулик нақадар арзон тушган! Бундан аввалги мақоламда кечириб бўлмас хатога йўл қўйибман, чунки Екатерина II замонидаги шоирлар ва ёзувчиларни тилга олганимда, улардан айримлари хаёлимдан кўтарилибди. Шу боисдан энди хатоимни тузатишни ҳамда ўз даврининг дурустгина шоири ва прозаиги Поповский, ўша замонларда ҳамма поэтикаларда қандайдир комик поэмалар турига мансуб ҳисобланган ўз асарлари билан Россияда бемаъни дид тарқалишига майл яратган машҳур драматургимиз князь Шаховскийни «Ўғирланган пўстинлар» деган анча ожиз шеър ёзишгача мажбур қилган Майков, гўё беҳосдан ёки адашиб, бир қатор арзимас драмалар билан бирга, кўнгилчан боболаримизга гоят хуш келган ва ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган асар — ажойиб халқчил водевиль «Тегирмончи»ни ёзган Аблесимов; ўтмиш замонлардаги адабиёт ҳакамларининг шарофати ва сахийлиги туфайли энг арзонгаров мангуликка эришган Рубан, қўшиқларида сентименталликнинг ясама қизили ортидан баъзан истеъдод ҳисси ва шуълалари кўзга ташланган Нелединский, бир вақтлар дурустгина драматург саналган, лекин ҳозир эса, муҳтарам Николай Иванович Гречнинг ўзлари уларнинг айрим фазилатларини тан олишига қарамай, афсуски, тамомила унутилиб кетган Ефимьев ва Плавильщиковлар тўғрисида эслатиб ўтишни зарурий бурчим деб биламан. Бундан ташқари, Екатерина II нинг подшоҳлик даври ажойиб ва ноёб ҳодиса билан машҳур бўлганки, бундай ҳо-

* Платон менинг дўстим, бироқ ҳақиқат менга дўстроқдир.

дисани биз оснй бандаларга, афтидан, ҳали-бери кўриш насиб қилмайди, мишмишлардан бўлса ҳам Новиковнинг номини ким эшитмаган? Афсуски, бу ажойиб ва айтишим мумкинки, буюк киши ҳақида бизда маълумотлар жуда кам! Бизда ҳамиша шундай: қандайдир нўноқ ёзувчи Сумароков тўғрисида тинмай қичқиришади-ю, бутун ҳаёти, бутун фаолиятини умум манфаатига бағишлаган кишининг савобли жасоратларини унутиб қўйишади!..

Александр Благословенний асри, Буюк Екатерина асри каби, рус халқи ҳаётининг порлоқ лаҳзаларига кирди ва айрим жиҳатдан унинг давоми эди. Бу — дориламон ва қувпоқ, замонаси билан фахрланувчи, келажакка тўла умид билан боқувчи ҳаёт эди. Екатеринанинг оқилона қонунлаштиришлари ва янги тартиботлари томир ёйиб, бошқача айтганда, мустақамланиб олган эди. Навқирон ва беозор подшоҳнинг мурувватли идоралари Руснинг фаровонлигини қарор топтириб, уни маъмурчилик соҳасида тез олга томон силжита бошлади. Дарҳақиқат, илм-маърифат йўлида қанчалар иш қилинди! Қанчадан-қанча университетлар, лицейлар, гимназиялар, уезд ва черков ўқув юртларига асос солинди! Шу туфайли билим олиш халқнинг ҳамма тоифалари орасида ёйила бошлади, чунки у халқнинг барча тоифалари учун озми-кўпми қулай бўлиб қолди. Екатеринанинг муносиб набираси, маърифатли ва билимдон монарх ҳомийлик қилиб ҳамма ёқдан талантли кишиларни топиб, уларнинг танлаган соҳасида фаолият кўрсатишига йўл очиб берди ва сармоя билан таъминлади. Ўз адабиётимиз бўлиши лозимлиги тўғрисидаги фикр шу кезларда энди илк бор пайдо бўлган эди. Екатерина подшоҳлигида сарой адабиётининг мавжуд эди, малика адабиёт билан шуғуллангани учун бошқалар ҳам шу билан шуғулланарди. Маликага «Фелицага мактуб» ва «Тўра» асарлари ёқмай қолганда борми, Державиннинг ҳолига вой эди; «Бригадир» ва «Овсар» («Недоросль») асарлари устида малика ичаги узилгудек кулмаганида Фонвизиннинг иши чатоқ эди, агар «Тангри» ва «Шалола» ижодкори ҳақиқий мағфий маслаҳатчи ва хилма-хил орденлар кавалери бўлмаганида иззат-икромдан анча бенасиб қоларди. Александр даврида ёппасига адабиёт билан шуғулландилар, натижада унвон талантдан фарқлана бошлади. Янги ва ҳали қулоқ эшитмаган ҳодиса юз берди: ёзувчилар жамиятини олга силжитувчиларга, унинг раҳнамо-

лари ва ташкилотчиларига айландилар; тил ва адабиёт яратишга уринишлар бошланди. Бироқ, ҳайҳот! Бу ҳаракатларда қатъият ва асос етишмасди, негаки, уриниш ҳаммиша мақсадни тақозо этади, мақсад эса иродани тақозо этади, ирода кўпинча шарт-шароитларга зид бўлиб, оқил фикр қонунилари билан келиша олмайди. Талантлар мўлу, битта ҳам гений йўқ эди, барча адабий ҳодисалар зарурият тақозоси билан, беҳосдан ва беихтиёр туғилмас, воқеалар ва халқ руҳидан келиб чиқмасди. Нимани қай тарзда қилишимиз керак, деб сўрашмасди. Ургатишарди: чет элликлар қандоқ қилса, шундоқ қилинг, шунда ишингиз жойида бўлади. Тил ва адабиёт яратиш бобидаги бутун уринишларга қарамай ўша пайтдагина эмас, ҳатто ҳозир ҳам бизда на униси, на буниси борлигига ажабланиш мумкинми?.. Адабий ҳаракатнинг илк бошланишида бизда қанчадан-қанча адабий мактаблар мавжуд бўлгани ва улардан бирортаси ҳам чинакам ва асосли эмаслиги ажабланарлими; уларнинг ҳаммаси ёмғирдан кейинги қўзиқориндай туғилиб, совуннинг кўпиги каби ғойиб бўлгани; том маъно билан айтганда, ҳеч қанақа адабиётга эга бўлмай туриб, классиклар ҳам ва романтиклар ҳам, греклар ҳам ва римликлар ҳам, французлар ҳам ва итальянлар ҳам, немислар ҳам ва инглизлар ҳам бўлишга улгурганимиз ажабланарлими?..

Александр асрини икки ёзувчи қаршилаб олди ва улар ҳақли равишда ўша асрнинг яхши беағи деб эъзозландилар: бу—Карамзин ва Дмитриев эди. Карамзин адабиётимизнинг саҳнага биринчи чиқишидаёқ гулдурос қарсақлар ва қаттиқ ҳуштаклар билан қаршиланган актёри! Қанчалар қонли жанглар, қанчалар ашаддий олишувларга сабаб бўлган, қанчалар найзаларни синдирган ном мана шу! Бу жанг фиғонлари, қуроллар жаранги тинганича, адоватлашган гуруҳлар қиличларини гилофига солиб, нима талашиб ёқалашганликларини энди аниқлаб олишга уринганига кўп вақт бўлдимиз? Мазкур сатрларни ўқиётганлардан қайси бири ана шу адабий жангларнинг гувоҳи бўлмаган, кўпиртирилган ва бемаъни мақтовларнинг қулоқни қоматга келтирувчи ҳайқиригини, қисман тўғри, қисман бемаъни бундай танбеҳларни эшитмаган! Энди, унутилмас ўғлоннинг қабрида ғалаба ҳал бўлдимиз? Қайси томон ғолиб чиқди? Афсуски! Ҳозирча ҳеч ким ғолибмас! Бир томондан, бизни

ватаннинг содиқ ўғлонлари сифатида Карамзин қабри устида илтижо қилишга ва унинг муқаддас номини пи-чирлаб тилга олишга даъват этмоқдалар¹¹, бошқа томон-дан эса — бу қақриқни шубҳали ва истеҳзоли табассум билан тинглашяпти. Ажойиб манзара! Бир-бирини тушун-маётган икки авлоднинг кураши! Ҳа, дарҳақиқат, ғалаба жаноби Иванчин-Писаревлар, Сомовлар ва ҳоказолар томонида қолади, деб ўйлаш кулгили эмасми? Бу ғала-бани жаноб Арцибашев улфатлари билан ўзиники қилиб олади, деган хаёлга бориш ундан ҳам бемаъниликдир.

Карамзин... *maisje reviens toujours á mes moutons...** Русда адабиёт тўғрисида бемаъни тушунчалар тар-қалиши ва дидни такомиллаштиришга энг кўп путур ет-казиб келган, путур етказаётган ва афтидан, ҳали узоқ вақт путур етказадиган қусур нималигини биласизми? *Адабий бутпарастлик!* Ҳали бола эканмиз, биз гавжум Олимпимизнинг қанчадан-қанча худоларига сиғинамиз ва сажда қиламиз-у, бизни маҳлиё қилган нарсаларга чиндан ҳам Хизр بازار қилган-қилмаганлигини билмоқ учун мезонни тез-тез ишга солиш тўғрисида эса сира пар-во қилмаймиз. Иложимиз қанча! Кўр-кўрона фанатизм тетапоя жамиятларнинг муқаррар қисмати дир. Херас-ков тўғрисидаги таъқидий мақолалари Мерзляковни ни-маларга дучор қилгани эсингиздами? Унинг «Россия дав-лати тарихи» тўғрисидаги мулоҳазалари бу қариянинг кейинчалик ўспирин Карамзин тарихи ҳақида айтилган фикрларнинг деярли ҳаммасига ҳамоҳанг мулоҳазалари жаноб Каченовскийга қанчалик хуш келгани эсингизда-ми? Ҳа, авторитетгагина эмас, ҳатто қандайдир автори-тетчага ҳамла қилиш учун бизда ҳақиқатга нисбатан бе-мишарат меҳр сероб, жуда сероб бўлиши ва характер ку-чига эга бўлишимиз лозим: агар сизни мамлакатимиз душман, талантларга нисбатан бахил одам, тошмеҳр ҳасадчи, саригчи¹² деб ҳамманинг орасида овоза қилса, сизга хуш келармиди, ахир? Яна кимлар денг? Чаласавод, жоҳил, ақл парвозидан дарғазаб бўлган, чор атрофида ҳам-ма нарса ўсиб-униб қанот ёзаётган бир маҳалда ўз қоби-бигига маҳкам ёпишиб олган кишилар-да! Бу масалада улар ҳақ эмасмикинлар? Чунончи, жаноб Иванчин-Писа-рев, жаноб Воейков ёки князь Шаликов: Карамзин санъ-аткор эмас, гений ҳам эмас, деган ва бошқа шу тахлитда-

* Лекин хаёлим ҳаминша кўзичоқларимда (франц.) — ред.

ги ҳаёсизларча мулоҳаларни эшитгач, ўзлари шаънига тегишли нимадан ҳам умидвор бўлишлари мумкин? Карамзиндан қолган-қутган бурдалар билан кун кечириб, ана шу бурдалар заминида ўзларига мангулик ёдгорлигини ўрнатганлар-а?

Карамзин ўзига манба бўлиб хизмат қилган солномалардан кўпинча ва шу билан бирга ҳеч эҳтиёжсиз равишда четга чиққан, ўз ихтиёри билан ёки хоҳишига кўра уларнинг мазмунини сохталаштирган, деган фикрларни исботловчи мақолачалари билан жаноб Арцибашев пайдо бўлди. Хўш? Сиз, Карамзин мухлислари шу заҳоти солиштиришга тушиб, Арцибашевни туҳматчиликда айблашди, дерсиз? Қаёқда дейсиз. Ғалати одам экансиз! Ҳасад ва кир излаш, ғишт терувчилар ва скульпторлар ҳақида мулоҳаза юритишдан сизга на ҳожат, қуруқ бемаъни изоҳ-ибораларга зўр беришингиз, соя билан жанг қилишингиз ва беҳудага ғавго кўтаришингиздан на ҳожат? Қўйнинг, жаноб Арцибашев Карамзиннинг шон-шуҳратига суқланса суқланаверсин: у меҳнатига яраша шуҳрати бўлганида ҳам Карамзинни, кунфаякун қилиб юбора олмаслигига ишонаверинг; у билагонлик қилиб Карамзиннинг услубини полойиқ оҳангда, деса деявермайдими! Бу ачинарли эмас, балки жуда кулгилидир. Солномаларни қўлингизга олиб, ё Арцибашев туҳмат қиляпти ёки тарихчи йўл қўйган хатолар жиддий ва арзирли эмаслигини исботлаб қўя қолганингиз маъқул эмасми: сира лом-мим демагандан кўра шу афзалку? Лекин сиз бечоралар бу ишнинг уддасидан чиқа олмайсизлар, чунки солномалар сизларнинг лоақал тушингизга ҳам кирмаган, сиз тарихдан беҳабарроқсиз:

Шундай экан, жиғибийрон бўласиз нечук?

Бироқ, ҳар қалай, бундай шахслар бахтга қарши, алчагина бор.

Жамоат фикри мана шу эрур!
Дунёнинг асоси мана шу эрур!

Карамзин ўз номи билан адабиётимизда давр яратди; унинг замондошларига таъсири шу қадар зўр ва кучли эдики, адабиётимизнинг тўқсонинчи йиллардан йигирманчи йилларга қадарлик бутун бир даври ҳақли равишда Карамзин даври дейилади. Шунинг ўзигина Карамзин билимдонлиги жиҳатидан замондошларидан анча юксак туришини етарли исботлаб турибди. Унинг гарданида омо-

нат ва хирароқ бўлса-да, тарихчи номидан бошқа ҳозирга қадар ҳам ёзувчи, шоир, санъаткор, шеър тўқувчи деган номлар сақланиб қолган. Унинг мазкур унвонларга лойиқлигини қараб чиқайлик. Карамзин учун ҳали авлод пайдо бўлганича йўқ. Болалик чоқларимизда қайси биримиз унинг повестларига маҳлиё бўлмаганмиз, унинг асарлари устида ҳаёл суриб кўз ёши тўкмаганмиз? Ахир болаликдаги хотиралар шу қадар лаззатли ва мафтункорки, бунда ҳолис бўлиш мумкинми? Ҳар қалай, уриниб кўрайлик-чи.

Ранг-баранг характердаги, хилма-хил тоифали, хуллас, хилма-хил қабилали жамиятни тасаввур қилинг: унинг бир қисми француз тилида китоб ўқир, сўзлашар, фикр юритар ҳамда худога сиғинарди; бошқа қисми эса Державинини ёдаки билар ва уни фақат Ломоносов билан эмас, балки Петров, Сумароков ва Херасков билан ҳам тенг қўярди; дастлабкиси рус тилини зўрга биларди, иккинчиси эса «Россиада» ва «Қадм ва Гармония» авторининг дабдабали қуруқ тилига одатланиб қолган эди; иккаласининг умумий хусусияти ярим ёввойилик ва чаласаводликдан иборат эди; боринги, бу жамият китоб ўқишга ҳавасманд бўлса-да, адабиёт тўғрисидаги ҳар қандай, ёрқин ғоялардан холи эди. Шундай кезде ҳамма эзгу ва гўзал нарсаларга қалби очиқ, бахтли истеъдод ва катта ақлга эга бўлиш билан бирга, қуйида кўрадиганимиздек, маърифатли ва чуқур билимдон йигит пайдо бўлди. Ўз асрига тенглаша олмагани ҳолда у ўз жамиятидан беқиёс юқори турарди. Бу йигит ҳаётни жасорат деб биларди ҳамда ёшлик шижоатига тўлиб-тошиб, авторлик шуҳратига ошиқарди, ватанининг илм-маърифат йўлидаги ютуқларининг турткиси бўлиш шон-шуҳратига ошиқарди, шу тариқа унинг бутун ҳаёти мана шундай муқаддас ва сидқидил камарбасталиқдан иборат эди. Карамзин беқиёс шахс эканлиги, у баланд эҳтиромга бўлмаса-да, чуқур иззат-ҳурматга муносиблиги адолатли эмасми? Бироқ шахсни ёзувчи ва санъаткор билан аралаштириб бўлмаслигини унутманг. Дарвоқе, шунни айтиш керакки, бундай ҳолда, Карамзинни бутунлай истисно қилсак, Роллень ҳам авлиёлар сафига тушиб қолиши ҳеч гап эмас! Ният ва уни адо этиш бошқа-бошқа нарсалардир. Энди Карамзин ўз юксак вазифасини қандай адо этганини қараб чиқайлик.

У бизда нақадар кам иш қилинганини, ҳамкасб дўст-

лари уни нақадар чакки тушунганини, нималар қилиш кераклигини пайқарди, ёзма тилнинг жонли тил билан бир-бирига зидлиги туфайли олий тоифанинг она тилини менсимаганини пайқарди. У чоғлар фразеология асри эди, иборалар кетидан қувиб, маъноси учунгина сўзларга мос тушадиган фикр қидиришарди. Қарамзин табиатан тилни ҳис қилувчи нозик туйғуга ва фикрларини раво ва ёрқин ифодалаш қобилиятига эга эди, бинобарин, тилни қайта қуриш унинг учун ҳеч гап эмасди. Ломоносов тилимизни латин тили нусхасига кўчирганидек, Қарамзин ҳам тилимизни француз тили нусхасига кўчирди, дейишади. Бу қисман тўғри, холос. Афтидан, Қарамзин қандай гапирилса, шундай ёзишга ҳаракат қилган. Бу борадаги унинг хатоси шуки, у рус тилининг ибораларини назар-писанд қилмади, авомнинг тилига қулоқ тутмади ва умуман, она юрти манбаларини ўрганмади. Лекин бу хатосини ўз «Тарих»ида тузатиб кетди. Қарамзин ўзини рус оммасини китоб ўқишга ўргатиш, қизиқтиришга бағишлади. Қани, айтинг-чи: нақадар ноёб бўлса-да, аввалдан ўйлаб қўйилган қандайдир мақсадга санъаткорнинг истеъдоди мос туша оладими? Бу камлик қилади; санъаткор ўзидан қуйи турувчи ва шу сабабдан ҳам уни тушуна олмаган омма олдида хўрланиб, қаддини бука оладими? Ҳа, шундай қилиши мумкин ҳам дейлик; унда бошқа савол туғилади; бундай ҳолда у ўз асарларида санъаткорлигича қоладими? Ҳеч шубҳасизки, қола олмайди. Гўдак билан сўзлашган киши шу заҳоти ўзи ҳам гўдакка ўхшаб қолади. Қарамзин болаларга болаларчасига ёзарди: шу болалар улғайиб, уни унутишгани ва асарларини ўз фарзандларига қолдирганига ажабланиб бўлармиди? Бу одатдаги нарсалар: гўдак ўзини этагида олиб юрган энагасининг арвоқлар ва олабўжилар ҳақидаги ҳикояларига берилиб ва сидқидилдан ишониб қулоқ тутади, улғайгач эса энагасининг ҳикоялари устидан кулади. Бола тарбиялаш учун сизга топширилган: шуни унутмангки, у ўсмир, кейин эса йигит бўлиб етишади, қарабсизки, эркак ҳам бўлиб қолади, шу боисдан унинг қобилияти тақомилини кузатиб боринг ҳамда, шунга кўра, тарбия усулларингизни ўзгартинг, ундан ҳаммиша юқори туринг; акс ҳолда, ҳолингизга вой: бола сиз билан юзмаюз туриб устингиздан кулади. Уни ўргатар экансиз, ўзингиз яна ҳам кўпроқ ўрганинг, акс ҳолда, у сизни ортда қолдириб кетади: болалар тез ўсишади. Энди ашаддий

ёзувчиларимиз таъбирича, sine ira et studio*, инсоф билан ўзини айтишгачи: бир пайтлар «Бечора Лиза»ни ўқиб кўз ёши тўкканлар энди ундан кулаётганига ким айбдор? Ихтиёр ўзини эса «Бечора Лиза» ёки «Бояр қизи Наталья»дан кўра Барон Брамбеус повестларини ўқишга майлим кучлироқ! Давр бошқа, одатлар бошқа! Карамзин повестлари омман китоб ўқишга одатлантирди, кўплар китоб ўқиши шу повестлар асосида ўрганди; уларнинг авторидан миннатдор бўлсак арзийди: лекин ана шу повестларни тинч қўяйлик, ҳатто болаларимиз қўлидан тортиб олайлик, чунки уларни анча йўлдан оздиради; уларнинг туйғуларини чучмал таъсирчанлик билан айнилади.

Булардан ташқари, Карамзин асарлари бизнинг давримизда кўпгина фазилатларини шунинг учун ҳам йўқотяптики, уларда муаллифнинг самимийлиги ва табиийлиги кам сезилади. Биз учун иборалар асри ўтиб борапти; бизнинг тушунчамизча, ибора фикр ёки туйғуларни ифодалашга хизмат этиши лозим; авваллари эса фикр ва туйғулар жарагдор иборага мос тушиши лозим эди. Хабарим бор, бу соҳада ҳозир ҳам нуқсонсиз эмасмиз. Ҳар қалай, эндиликда олтин ўрнига ялтироқ қоғозни, ақл парвози ва туйғу ҳарорати ўрнига ясама донишмандлик ва зўрма-зўраки чиранишни кўрсатиш ҳеч гап бўлмай қолган экан, бунинг умри қисқадир, чунки жазманлик қанчалик кучли бўлса, кўнгил совуш интиқоми ҳам шунчалик аёвсиздир, сохта авлиёга эҳтиром қанчалик ортиқ бўлса, қаллоблиги учун у шунчалик аёвсиз ҳақоратга дучор этилади. Умуман, ҳозир қандайдир ошкорачилик бор; ҳар қандай чинакам билимдон киши авторнинг у ёки бу маҳоратини тушунмаётганини тан олса оладики, лекин зўрма-зўраки ҳайратланаётганини сездириб ўтирмайди. Шу боисдан ҳам Карамзиннинг дув-дув кўз ёшлари талантининг ўзига хос нозу карашмаси, унинг қаламига хос одатдаги сунъийлик эмас, балки унинг қалби ва юрагидан қуйилиб чиққан кўз ёшларидир, деган гапларга лаққа тушадиган гўлни эндиликда топиб бўлмасиз. Туйғудаги бундай сохталик ва зўрма-зўракилик, агар автор истеъдодли бўлса, янада аянчли туюлади. Бундай аянчлилик учун, айтайлик, таъсирчан князь Шаликовдан ўпка қилишни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмайди, чунки унинг йиғлоқи китобларини

* Таъаблаимий ва тарафкашлик қилмай — (ред.)

Ўқишга ҳеч кимда тоқат йўқ. Бинобарин, бу ўринда обрў ва ж бўла олмайди, бунинг устига, обрўли одамнинг шундай ёзиши қаттиқ айб ҳамдир. Дарҳақиқат, кап-катта кишининг, бу киши Қарамзиннинг ўзи бўлган тақдирда ҳам, Грамматика Буюк Отасининг гилай кўзига қараганда ҳам, Қале атрофидаги бепоен қумликка назари тушганда ҳам, қўнғизлар ва сувараклар устида ҳам дув-дув кўз ёши тўкканини кўриш ажабланарли эмасми? Ахир айтишадик:

Нечук ҳар нарсага кўз ёш дарёси,
Кўз ёши даркордир буюк ишларга!

Бундай ғариблик ёки тўғрироғи, йиғлоқилик кўпинча Қарамзин тарихининг энг яхши саҳифаларига доғ туширади. Айтишлари мумкин: ўшанда замон шундай эди: Бекор гап: ўн саккизинчи асрнинг хусусияти сира ҳам нуқул йиғлоқиликдан иборат эмас; шу билан бирга, соғлом фикрнинг ҳамма асрлардан ёши улуғдир ва у эса, кулнинг келганда йиғлашга, йиғлагинг келганда кулишга йўл қўймайди. Бу шунчаки кулгили ва аянчли болалик, галати ва мавҳум савдойилик эди, холос.

Энди олдимизда бошқа масала турибди: у имкониятига яраша ижод қилдимиз ёки камми? Айтишим керакки, кам ижод қилди. У саёҳатга йўл олди: ватандошлари кўз олдида маърифат, цивилизация муваффақиятлари ва одамзод наслининг олиҳиммат намояндалари эришган ижтимоий илмларнинг буюк ва мафтункор манзарасини очиб кўрсатиш учун нақадар қулай вазият тугилган эди!.. Буни адо этиш Қарамзинга ҳеч гап эмасди! Унинг қалами нақадар чечан эди! Замондошлари олдида у нақадар кўп қарздор эди! Буларнинг ўрнига у нима қилди денг! Унинг «Рус сайёҳининг мактублари» нималардан иборат? Биз улар орқали, аксарият ҳолларда, автор қаерда нонушта қилгани, кечқурун қаерда овқатлангани, унга қандай таомлар келтиришгани, трактирчи ундан қанча ҳақ олганидан хабардор бўламиз: қандай қилиб жаноб Б***нинг N хоним кетидан илиқиб юргани ва қай тариқа олмахонга бурнини юлдириб олганини, Швейцариянинг қайсидир қишлоғида қуёш кўтарилганида кўкрагига гулдаста босганича сигир ҳайдаб бораётган чўпон қизни кўрамиз... Шунга шунча олинса бориш шартмиди?.. Бу жиҳатдан «Рус сайёҳининг мактублари»ни Фонвизиннинг бурун ёзил-

ган «Тўрага мактуб»и билан таққослаб кўринг-а: ер билан осмонча тафовут! Қарамзин Германиянинг кўпгина машҳур кишилари билан учрашган: хўш, улар билан суҳбатда нималарни пайқади? Уларнинг олижаноблиги, виждони поклиги ва руҳи тетиклигини. Муаллифнинг улар билан суҳбати нақадар одамий ва нақадар жўн! Маълум сабабларга кўра, бу борада, Францияда унинг омади келди: *рус скифининг француз Платони*¹³ билан учрашуви ни эсланг. Нега шундай бўлди? Шу боисданки, у саёҳатга пишиқ-пухта ҳозирлик кўрмади, чуқур билими ҳам йўқ эди. Аммо шунга қарамай, «Рус сайёҳининг мактублари» унинг билимсизлигидан кўра, шахсий характери туфайли ожиздир. У Россиянинг ақлий эҳтиёжларини дуруст билмасди. Унинг шеърлари ҳақида кўп гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ; айна ўша иборалар қофиялаштириб қўйилган, холос. Уларда Қарамзин бошқа соҳалардаги каби мутлақо шоир эмас, балки тил ислоҳотчиси сифатида намоён бўлади.

Қарамзин ижодининг нуқсонлари мана шулар, унинг шу қадар тез унутилиши, ўзидан аввал шуҳратининг куни тугашига оз қолганининг сабаблари мана шулардир. Адолат ҳақи, шуни тан олиш керакки, сентименталликка берилмаган ва самимийликка амал қилган чоғларида унинг асарлари қандайдир қалб ҳарорати билан йўғрилгандир; унинг Россия тўғрисидаги сатрларида айниқса бу равшан сезилади. Ҳа, у эзгуликни севарди, ватанни севарди ва унга қудрати етгунча хизмат қиларди; унинг номи мангу, лекин «Тарих»ини истисно қилганда, унинг асарларининг умри тугаган ва Иванчин-Писарев ва Орест Сомовлар каби жанобларнинг ҳамма хитобларига қарамай, қайта тирилмайди ҳам!

«Рус давлатининг тарихи» Қарамзиннинг гоят муҳим жасоратидир; бу асарида унинг барча нуқсонлари ва фазилатлари акс этган. Мазкур рисола тўғрисида *олимона* фикр юритаман, деб кафолат бермайман, негаки, очиғини айтсам, бу асарга унчалик тишим ўтмайди. Менинг фикрим (сира янги эмас) билимдон кишининг эмас, балки ҳаваскорларнинг фикрларидир. Мунтазам тарих борасида Қарамзинга қадар қилинган ҳамма уришишларни назарда тутиб, унинг асари беқиёс жасорат эканлигини тан олмай иложимиз йўқ. Асарнинг асосий нуқсони авторнинг нарса ва воқеаларга кўпинча болаларча ва доимо, боришги, ножиждий нуқтан назардан қараганлигида, ораторларча

шовқин солиш ва насиҳатгўй бўлишга ўринсиз мойиллик, фактларнинг ўзи ўзидан дарак бериб турган жойда ақл ўргатишидадир; қиссанинг автор тафаккурига эмас, қалбига мойил қаҳрамонларига ён босиб қарашидадир. Асарнинг асосий фазилати қизиқарли ҳикоя қилиш ва воқеаларни моҳирлик билан баён этиш, кўпинча характерларни бадиий тасвирлаш, айниқса Қарамзиннинг қўли бутунлай тантана қиладиган услубдадир. Сўнгги жиҳатдан бизда Қарамзинга бас келадиган бирорта ҳам асар ҳалигача битилгани йўқ. «Россия давлати тарихи»да Қарамзиннинг услуби асосан рус услубидир; унга Пушкиннинг «Борис Годунов»ини, фақат шеърӣ жиҳатдан, тенг қўйиш мумкин. Бунда услуб унинг кичик асарларидагидан тубдан фарқ қилади, негаки бу ўринда Қарамзин ватанидаги манбалардан илҳом олган, тарихий обидалар руҳида суғорилгандир; аксарият ҳолларда нуқул тумтароқли шовқинлардан иборат, лекин тили гоят бурролашган дастлабки тўрт жилдини истисно қилганда, бу ўринда унинг услуби жиддий, улуғвор ва қудратли характерга эга ва кўпинча чинакам сўз санъатига айланиб кетган. Қисқаси, танқидчиларимиздан бирининг таъбири билан айтганда, «Россия давлати тарихи»да тилимизга шундай ҳайкал тикланганки, уни қулатаман деган асрларнинг чалғиси синиб кетади. Таъкидлаб айтаман: Қарамзиннинг номи ўчмасдир, лекин «Тарих...»ни истисно қилганда, унинг асарларининг умри тугаган ҳамда ҳеч қачон қайта тирилмайди!..

Қарамзин билан деярли бир вақтда Дмитриев (И. И.) ҳам адабиёт майдонига қадам қўйди. У айрим жиҳатдан шеърӣят тилининг ислоҳотчиси эди, унинг асарлари эса Жуковский ва Батюшковга қадар ҳақли равишда намуна саналарди. Дарвоқе, унинг поэтик истеъдоди сира ҳам шубҳасиздир. Унинг талантидаги етакчи элемент ақлаковат эди, шунга кўра «Бошқанинг фикри» унинг энг яхши асаридир. Унинг масаллари қойилмақом; мукамал бўлиши учун уларга халқчиллик етишмайди, холос. Эртақ ёзганида эса Дмитриевга бас келадигани йўқ. Булардан ташқари, унинг таланти аҳён-аҳёнда лиризм даражасига кўтарила оларди, унинг ажойиб асари «Ермак» ва айниқса Гётенинг «Момақалдиноқ баҳонасидаги ўйлар» номи билан маълум пьесасининг таржимаси, тақлиди ёки қайта ишлангани (нима деб аташ ўзингизга ҳавола) бунинг исботидир...

Крилов бизда масални камолотнинг *pes plus ultra** кўтарди. Унинг гениал рус шоири, ўзининг ҳамма рақибларидан беқиёс юқори туришини исботлаб ўтиришнинг ҳожати борми? Бунга ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Фақат шуни қўшиб қўяйки, масал тасодифан туғилган эмас, балки жангномалар ва таъсиб этишларга жон-дилидан ўч халқимиз руҳининг маҳсули бўлганлиги учун ҳам Русда шу қадар беқиёс шуҳрат қозонганлигини мен биринчи бўлиб айтаётганим йўқ. Мана сизга агар адабиёт мустаҳкам ва умрбоқий бўлмоқлиги учун у, сўзсиз, халқчил бўлиши лозимлигининг исботи! Чет элликлар Криловни таржима қилишга неча марталаб беҳуда уринганини эсланг. Бинобарин, чет элликларга кўр-кўрона тақлид қилгандагина уларнинг эътиборини қозониш мумкин, деганлар қўпол хато қиладилар.

Озеровни бизда рус театрининг ҳам ислоҳчиси, ҳам ижодкори деб эъозлашади. Турган гапки, Озеров униси ҳам, буниси ҳам эмас, негаки рус театри сидқидил ватанпарварларимизнинг қизиққон хаёлидаги орзудир. Озеров бизда, улкан бўлмаса-да, чинакам талантга эга биринчи драматик ёзувчи эди; у театр яратмади, балки француз театрини бизда жорий қилди, яъни француз Мельпоменасининг соф тилида биринчи бўлиб гаплашди, десак адолат юзасидан сўзлаган бўламиз. Айтгандай, у том маъноси билан драмачи эмас: чунки одамларни билмасди. Алифни ҳам билмайдиган, ғирт саводсиз, аммо табиатан фаросатли ва нафис нарсалардан таъсирлана оладиган тамошабинни Шекспир ёки Шиллер драмасини кўришга олиб боринг-а: у тарихдан хабарсиз бўлса-да, гап нимада эканини дарҳол тушунади, тарихий шахсларнинг фарқига бормаса-да, одамлар қиёфасини яхшигина тушунади, бироқ Озеров трагедиясини кўрганда эса ҳеч нарсага тушунмайди. Балки бу *классик трагедия* аталмиш трагедияларнинг ҳаммасига хос камчиликдир. Лекин Озеровнинг шахсий характеридан келиб чиқувчи бошқа нуқсонлари ҳам бор. У нафис, лекин юзаки, инжиқ, лекин суст қалбга эга бўлиб, кучли эҳтиросларни тасвирлашга қурби етмасди. Асарларидаги аёллар эркаклардан кўра жонлироқ чиққанлиги, кушандалар эса наслимизга хос умумий иллатларнинг ифодасидан бошқа нарса эмаслигининг боиси ҳам шунда; Фингални аркад чўпонига айлантириб,

* Энг юқори чўққисига. (Ред.)

Оденнинг шиддатли жазманидан кўра қандайдир Эраст Чертополоховга кўпроқ муносиб мадригаллар билан Моинага муҳаббат изҳор қилишга мажбур этгани ҳам шундан. «Эдип», шубҳасиз, унинг энг яхши пьесасидир, суҳбат тарзида берилган баландпарвоз ваъзгўйликдан иборат «Дмитрий Донской» пьесаси эса бунинг акси. Эндиликда Озеровнинг поэтик истеъдодини ҳеч кимса инкор этмайди, аммо шу билан бирга уни ўқийдиган, бунинг устига ундан завқланадиган одам топилмаса керак.

Жуковскийнинг пайдо бўлиши Россияни тонг қолдирди, бунинг сабаби бор. У ватанимиз Колумби эди: мавжудлигини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган немис ва инглиз адабиётидан ватанимизни баҳраманд қилди. Бундан ташқари, у шеър тилини мутлақо ислоҳ қилди, насрда эса Қарамзиндан ўзиб кетди*; унинг асосий хизматлари мана шулар. Унинг ўз асарлари кўп эмас; ижоди — ё таржималар, ё қайта ишланган нарсалар, ёки чет элликларга тақлиддан иборат. Ҳамма вақт ҳам ҳиссиётига мос тушмаса-да, тили бурро, жўшқин, айтишларича, ҳаётий муҳитининг натижаси бўлган бир ёқлама хаёлчанлик — Жуковский асарларининг таърифи мана шулар. Уни немислар ва инглизлар тақлидчиси деганлар хато қиладилар: ўзига-ўзи содиқ қолгиси келса, у немислар ва инглизлар ижодидан беҳабар қолган тақдирда ҳам барибир бошқача ёза олмасди. У XIX аср фарзанди эмасди, аммо янги маслакдош эди, деса бўлади; унинг асарлари, эҳтимол, чиндан ҳам муаллиф турмуш шароитининг натижаси эканлигини бунга қўшсангиз, бу асарларда дунёвий гоялар, умуминсоний идеялар нечун йўқлигини, нечун унда кўпинча *карамзинона* гоялар (масалан, «Паноҳим, малагим, дўстим!» ва ҳоказолар) гоят кўркам формалар остига яширингани, нечун унинг энг яхши асарларида (масалан, «Рус қўшинлари қароргоҳидаги бахши») турганбитгани дабдабали сатрлар учрашини пайқаб оласиз. Жуковский ўз қобигига ўралиб қолган эди, унинг юксак даражада оригиналлик билан суғорилган бир ёқламалигининг боиси ҳам шундадир. Фосс ёки Авг (уст) Шлегель немис адабиётида қандай ўрин тутса, кўпгина таржималари эътибори билан Жуковский ҳам адабиётимизда шундай ўрин тутади. Билафонларнинг айтишича, у таржима қилмай, балки Шиллерлар, Байронлар ва бошқа-

* Бунда мен Қарамзиннинг кичик асарларини кўзда тутяпман.

ларни рус ижодиётига сингдирарди; бунга шубҳаланиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Хуллас: Жуковский ажойиб жўшқин талантга эга шоирдир, рус адабиётига бебаҳо хизмат кўрсатган, ҳеч қачон унутиб бўлмайдиган асарларини ўқишдан ҳеч қачон кўнглингиз совумайдиган шоирдир; лекин, шу билан бирга, халқчиллик шухрати мусобақалашадиган Европа пойгасида номини кўз-кўз-ласа бўладиган мутлақ рус шоири дейиш ҳам қийиндир.

Жуковский тўғрисидаги мулоҳазаларимизнинг аксарияти Батюшковга ҳам тааллуқли. Сўнггиси икки асрнинг қоқ ўртасида турарди: дам-бадам ўтмишдан ҳайратланар ва ҳазар қиларди, янги даврни тан олмас ва янги давр ҳам уни тан олмасди. Бу киши гениал бўлмаса-да, аммо катта талант соҳиби эди. Афсуски у немис адабиётини билмасди: мукамал адабий муомала қилиш учун унинг пича қурби етмасди. Унинг динга асосланган ахлоқ ҳақидаги мақоласини ўқиб чиққач, қалбнинг қайғулари ва муаллифнинг дилрабо асарларида жўш уриб турган лаззатланишларга қонгандан кейин унинг чексизликка интилишини тушуниб оласиз. У шоирнинг ҳаёти ва таассуротлари ҳақида ёзаркан, бунда болаларча фикрлашлар қаторида замонамизнинг фикрлари чақнаб кетгандай бўлади, ўша кезлардаёқ қандайдир «енгил поэзия» тўғрисида ёзган эди, гўёки оғир поэзия бордай. Унинг сира ҳам на у асрга, на бу асрга мансуб эмаслиги тўғри эмасми? Батюшков Жуковский билан бирга шеър тилининг ислоҳчиси эди, яъни соф, уйғун тилда ёзарди; унинг прозаси ҳам Карамзиннинг кичик ҳажмдаги прозаик асарларидан афзалдир. Таланти жиҳатидан Батюшков иккинчи даражали ёзувчиларимизга мансуб ва менинг фикримча, Жуковскийдан кейинда туради; унинг Пушкин билан баробарлиги тўғрисида ўйлаш ҳам кулгили. Жуковский, Батюшков ва Пушкиндан ташкил топган сўз усталари триумвратига (учлигига) йигирманчи йиллардагина ишонишлари мумкин эди...

Энди Мерзляков тўғрисида ҳам эслатиб ўтишим қолди ва шу билан ижодиётимизнинг бутун *Карамзин* даврини яқинлайман, унинг ҳамма донгдорлари, ҳамма казо-казолари рўяхатини тугаллайман: авомлари қолади, шарафланган авторитетларимизнинг омонатлигини исботлашга асқатмаганида улар ҳақида гапни чўзиб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Мерзляков ажойиб поэтик истеъдод соҳиби эди ва у давр руҳининг ғоят киши раҳмини келтира-

диган қурбонларидандир. У нафосат назариясидан сабоқ берарди, шунга қарамай, умр бўйи бу назария унинг учун ечилмаган жумбоқлигича қолаверди; у бизда танқидчиликнинг пири ҳисобланарди-ю, танқидчилик нимага асосланишидан ўзи беҳабар эди; ниҳоят, у бутун умри давомида ўз таланти борасида янглишиб юрарди, чунки бир неча ўлмас қўшиқлар ёзган билан бир вақтнинг ўзида кўплаб одалар ёздики, уларда аҳён-аҳёнда схоластика барбод эта олмаган улкан истеъдоднинг учқунлари ярақлаб туради, қолганлари эса қип-қизил дабдаба. Шунга қарамай, таъкидлаб айтаманки: у қудратли, жўшқин талант эди: унинг қўшиқларида ҳиссиёт нақадар чуқур, нақадар беқиёс дард-алам бор эди! Уларда шоир рус халқига нақадар сидқидил ҳамдард ва улар ҳаётининг лирик қиррасини поэтик тароналарда нақадар ҳаққоний ифодаларди! Бу Дельвиг қўшиқлари эмас, халқ мақомига сохта ўхшатма эмас — асло: бу туйғуларнинг ўйноқи, самимий ифодаси бўлиб, унда ҳамма нарса ҳаққоний ва табиийдир. Унинг қайси қўшигини ўқиманг ёки эшитманг, сиз беихтиёр қуйндагича хитоб қилгингиз келади, шундай эмасми:

Эҳ! Бу қўшиқ армонли эди:
 Юрагимга солди ғам-алам,
 Қани энди тинмай эшитсам,
 Умрим бўйи бўлсайдим ҳамдам!
 (Асқар Қосимов таржимаси)

Немис тили ва адабиётидан хабардор бу киши, поэтик қалб, чуқур туйғули бу шахс таптанавор одалар ёзди. Тассони таржима қилди, кафедрадан туриб немисларнинг *мўъжизакор даҳосигина саҳнага дорлар ўрнатишни ёқтиради*, дерди, Сумароковни гений деб биларди ва Гёте ҳамда Шиллерни ўқиркан, французларнинг сунъий ва усти ялтироқ поэзиясидан боши осмонда эди!.. У амалиётчи бўлиб туғилганди, қисмат эса ундан назариётчи яратди: жўшқин эҳтирослар уни қўшиқларга чорларди, система эса одалар ёзишга ва Тассони таржима қилишга мажбур этди!..

Энди Карамзин даврида таланти ёки обрўсига кўра машҳур бўлган бошқа адиблар билан танишинг.

Капнист уч подшоҳликка мансуб. Бир вақтлар у антиқа истеъдод эгаси сифатида ном чиқарган эди. Плетнёв ҳатто қаердадир на қачондир гўё Ламартинда етишмайдиган нарса Капнистда мавжудлигини даъво қилиб эди:

le bon vieux temps!* Эндиликда Капнист буткул унутилди афтидан бунинг боиси шундаки, у ўз шеърларида *одобли хрия* қондасига кўра кўз ёши тўкди, бундан ҳам жиддийроқ сабаби шуки, талант хира учқунларининг ўзи ёзувчини йилларнинг ялпи *хуружидан* асраб қола олмайди. У «Чақимчилик» асари билан кўп шов-шув чиқарди; аммо номи кетган «Чақимчилик» ҳатто ўз даврига нисбатан ҳам бор-йўғи дағал фарсдан бошқа нарса эмас.

Гнедич ва Милонов чинакам шоир эдилар: ҳозир улар кам эъзозланаётган экан, бунга уларнинг эрта дунёга келгани сабабчидир.

Бизнинг ижодиётимизда жаноб Воейков (жаноб Гречнинг «Рус адабиёти тарихи» номи билан маълум адабий «Адрес-календар»ида кўрсатилишича Александр Фёдорович) бир вақтлар *машҳур* ёзувчи лавозимида эди. У Делилни (уни шоиргина эмас, балки улкан шоир деб қадрларди!) таржима қилди; унинг ўзи дидактик поэма яратишга жазм қилган эди (ўша замонларда дидактик поэзиянинг ҳаётийлигига ҳамма сўзсиз ишонарди); у қадимгиларни (баҳоли қудрат) таржима қиларди; кейинчалик турли журналлар нашр этиш билан машғул бўлди, бу журналларда Греч ва Булгарин жанобларининг номдор дўстлари битмас-туганмас ғайрат билан юзага чиқарди (нима ҳам дер эдик — юксак вазифа). Эндиликда, ёши ўтиб, навбатма-навбат ёки тўғрироғи, рўйхати билан гоҳ Барон Брамбеусни койийди, гоҳ унинг олдида тиз чўкади, авторларга кўп қалам ҳақи тўлагани учун айниқса Александр Филиппович Смирдинни кўкларга кўтаради; ўз журналида 1831 йилги «Молва»дан эски шеърлар ва мақолаларни кўчириб босади. На чора? Наполеон, буюклик билан майдалик ораси бир қадам, деган экан!

Русларнинг Карл Нодьеси — князь Вяземский назм ва насрда ёзмаган нарсаси қолмади. Унинг танқидий мақолалари (яъни ҳар хил нашрларга муқаддималари) ўз даврида фавқулодда ҳодиса эди. Унинг сон-саноксиз шеърларининг аксарияти чинакам ва оригинал ақл-заковат жилваси, айримлари эса эҳтирослилиги билан ажралиб туради; анчагинаси, жумладан, «Бекор айтибсиз!» ва бошқа шеърлари зўрма-зўраки. Аммо, умуман айтганда, князь Вяземский ажойиб шоир ва адабиётчиларимиз сирасига киради.

* Эсиэ, кўҳна замоплар — (ред.)

Олдинги мақоламда ижодиётимизнинг *Карамзин* даври, роса чорак асрли даврни кўздан ўтказиб чиқдим. Ижодиётнинг бутун бир даври, роса чорак асри якка бир талантнинг, якка бир кишининг таъсири билан белгиланган, салкам беш йилсиз икки асрини ҳам ҳали яшаб улгурмаган адабиётимиз учун чорак аср кўп, гоёт кўп аҳамиятга эга-ку, ахир!* Хўш, бу давр қандай буюк ва умрбоқий нарсаларни юзага келтирди? У баъзан кўз-кўзлаган ва фахрланган генийлари қани энди? Улардан фақат биттаси ҳеч сўзсиз буюк ва номи ўчмасдир, аини шу шахс таланти жиҳатидан ҳам, билими жиҳатидан ҳам ўзидан юқори турган кишилардан ўзинча одатдаги ҳурмат-эътиборни талаб қилиб оладиган Карамзинга қойил қолмади: гап Крилов тўғрисида боряпти. Саволимни таъкидламоқчиман; ана шу даврда мангулик йўлида нималар қилинди? Бири бизни немис ва инглиз адабиёти билан бир нави, устига-устак, бир ёқлама таништирди, яна бошқаси француз театри билан, учинчиси эса XVII аср француз танқидчилиги билан таништирди, тўртинчиси... Хўш, адабиётнинг ўзи қани? Уни излаб ўтирманг: меҳнатингиз зое кетади; кўчириб экилган гулнинг умри қисқа; бу мутлақ ҳақиқатдир. Бизда илк бор адабиёт тўғрисида фикр ана шу даврнинг бошида пайдо бўлди, деган эдим: шу туфайли бизда журналлар ҳам вужудга келди. Лекин улар қанақа журналлар эди денг? Шунчаки вақт ўтказиш, бекорчиликдаги эрмак, баъзан эса мўмай пул топиш во-

* Адабиётимиз, ҳеч қандай шубҳасиз, Ломоносов чет элда туриб биринчи одаси «Хотин-қалъанинг олинисини»ни ёзган 1739 йилдан бошланади. Адабиётимиз манбаининг бошланиши Кантемирдан ҳам ва Тредьяковскийдан ҳам эмас, устига-устак, Симеон Полоцкийдан ҳам эмаслигини таъкидлаб ўтиришнинг ҳожати бормикин? «Игорь полки ҳақида дoston», «Дон жанги ҳақида ривоят». мазмундор «Вассианнинг Иоани III га номаси» ва бошқа тарихий ёдгорликлар, халқ кўшиқлари, руҳонийларнинг схоластик нутқлари ўрганилганда эди, ибтидоий адабиёт ёдгорликлари санскрит, грек ёки латин адабиёти учун қандай аҳамиятли бўлса, улар ҳам ижодиётимиз учун худди шундай аҳамият касб эта олинсини исботлаб ўтиришнинг ҳожати бормикин? Бундай ҳақиқатларни Грек ва Плаксин жанобларига исботлаб бериш даркор. Мен улар билан олимона тортишувни истамайман.

ситаси эди. Улардан бирортаси ҳам илм-маърифат тараққиётига қиё боқмади, бирортаси ҳам башариятнинг ўз-ўзини камолотга етказиш бобидаги муваффақиятларини ватандошлари ўртасида тарғиб этмади. Эсимда, қайсидир таъсирли журналда, 1813 йилда бўлса керак, Англияда Бироп деган янги шоир пайдо бўлибди, қандайдир *романтик услубда* ёзармиш ва айниқса ўзининг «Шильд Гарольд» поэмаси билан овоза бўлибди, деган хабар босилганди: мана сизга бор гап. Албатта, у чоғларда Россиядагина эмас, балки қисман Европада ҳам адабиётга соф идрок кўзгуси билан эмас, балки француз классицизмининг хира пуфаги орқали қарашарди; лекин у ерда ҳаракат бошланган эди, реставрация туфайли ювошиб қолган французларнинг ўзи аввалгидан кўра анча зеҳли бўлиб қолдилар ва ҳатто бутунлай қайта туғилдилар. Ваҳолонки адабий кузатувчилар мудрарди, уларнинг хонадонига ёв бостириб кириб ўзбошимчалик билан хўжайинлик қила бошлагандагина уйғондилар; шундагина улар бор овоз билан айюҳаннос солдилар; қоровул, бизни бўғизлашяпти, босқинчилик, романтизм!..

Ижодиётимизнинг *Карамзин* даври кетидан роппароса ўн йил давом этган *Пушкин* даври бошланди. Пушкин даври дедим, чунки Пушкин ана шу ўн йиллик дарғаси бўлгани, ўшанда у ҳамма нарсага таъсир кўрсатгани ва ҳамма нарса унга таъсир кўрсатганига ким қўшилмайди, дейсиз? Дарвоқе, мен бу ерда Карамзин ўз даври учун қандай аҳамиятга эга бўлган бўлса, Пушкин ҳам ўз даври учун шундай аҳамиятга эга, демоқчи эмасман. Унинг фаолияти ёзувчининг амалий ва олдиндан бичиб қўйилган фаолияти эмас, балки санъаткорнинг табиий фаолияти эканлигининг ўзи унинг билан Карамзин ўртасида улкан тафовут мавжудлигидан далолат беради. Ўз асрининг фарзанди бўлгани учун ҳам Пушкин фақат ўз талантининг қудрати туфайли даҳолик қиларди; Карамзиннинг даҳолиги эса сўнгги даврларда унинг обрўсини кўр-кўрона ҳурматлашга асосланган эди. Пушкин булар поэзия, мана булар эса фандир, демаган; асло: у ўз асарлари билан биринчисига намуна берди ҳамда маълум даражада иккинчисининг замонавий аҳамиятини намойиш қилди. Уша вақтларда, яъни йигирманчи йилларда (1817–1824) Европада юз берган ақлий тўнтаришнинг акс-садоси сал қулоққа чалинди; ўшанда қўрқа-писа ва мавҳум бўлса-да, гўё маст-аласт, одамови Шекспир

оҳорланган Расиндан беқиёс юксак турармиш, гўё Шлегель санъатни Лагарпдан кўпроқ билармиш, немис адабиёти француз адабиётидан ожиз бўлиши у ёқда турсин, ҳатто ундан беҳад юқори турармиш, қабалида фикр юри-та бошлашди; муҳтарам Буало, Батте, Лагарп ва Мармонтель жаноблари санъатга сурбетларча доғ туширганмиш, чунки ўзлари санъатнинг маънисига тузук-қуруқ тушунишмасмиш. Эндиликда, сўзсиз, бунга ҳеч ким шубҳа қилмайди ва бундай ҳақиқатни исботлаб ўтириш ҳаммага масҳара бўлиш демакдир; бироқ у пайтлар, тўғриси, масхаралашнинг мавриди эмасди; негаки ўшанда ҳатто Европада ҳам бундай сурбетларча фикрлар учун инквизиция гулҳанига дучор бўлиш ҳеч гап бўлмай қолган; Сумароков шоир эмас, Херасков асарларини ҳазм қилиш қийин каби ва ҳоказо гапларни айтишга ҳадди сиққан Россиядаги кишилар нимани ният қилган эканлар? Бундан маълумки, Пушкиннинг бағоят зўр таъсирининг боиси шундаки, у Россияга нисбатан том маъноси билан ўз даврининг фарзанди эди, у ватани билан тенг қадам ташларди, унинг ақлий такомилнинг ифодачиси эди. Бинобарин, унинг ҳоқимлиги қонуний эди. Қарамзин, аксинча, бу юқорида кўрганмиздек, ўн тўққизинчи асрда туриб ўн саккизинчи асрнинг фарзанди эди ва ҳатто, маълум маънода, уни тўла акс эттира олмади, чунки ўз идеялари эътибори билан лоақал у аср даражасига ҳам кўтарилмади, бинобарин, унинг таъсири Жуковский ва Батюшков пайдо бўлгунга қадар қонуний эди, холос. Улар пайдо бўлгандан кейин эса Қарамзиннинг қудратли таъсири ижодиётимиз ривожига тўғаноқ бўлди, холос. Пушкиннинг пайдо бўлиши таъсирли ҳодиса эди; у ажали яқинлашган ва шуҳрат тожли бошини тобутга қўйишга ҳозирланаётган муқаддас қария Державин фотиҳасини олган ўспирин шоир эди; икки наслни маънавий жиҳатдан ажратиб турган бутун бир асрнинг чексиз муддати ортидан Державиннинг қўлини олган эр шоир эди; ниҳоят, у Державин билан елкама-елка туриб, у билан биргаликда адабиётимизнинг бўм-бўш осмонида нурафшон қўшалоқ юлдуз туркумини ташкил қилган шоир эди!

Классицизм ва романтизм — ижодиётимизнинг Пушкин даври шу икки сўз билан таърифланарди; айна шу икки сўз мавзуида китоблар, журнал рисолалари ва ҳатто шеърлар ёзилдики, қўлимизда шулар билан ухлаб, шулар билан уйғонардик, шулар учун ҳаёт-мамот жангига ки-

ришардик, синф хоналарда ҳам, меҳмонхоналарда ҳам, майдонларда ҳам ва кўчаларда ҳам шулар ҳақида йиғлағудай баҳс юритар эдик! Энди бу икки сўз қандайдир бемаъни ва кулгили туюлади; уларни чоп этилган китобларда учратиш қандайдир ғалати ва дағал кўринади. Ана шу *аввал* қачон тугади-ю, *ҳозир* қачон бошланди? Булардан кейин ҳамма нарса шамол қанотида олға учиб боради, демай бўладими? Қандайдир Доғистондагина шу мудроқ жафокашлар — классицизм ва романтизм ҳақида ҳануз дабдабали баҳс юритиш ҳамда Расин бир оз чучмал, энциклопедистлар бир оз ёлғончи, Шекспир, Гёте ва Шиллер буюк, Шлегель эса тўғри сўз эди ва шунга ўхшаш гапларни бизга янгилик деб суқиштириш мумкиндир. Бунга сира ажабланмаса бўлади: ахир, Доғистон Осиёда-ку!..¹⁴

Европада *классицизм* адабий *католицизм* эди. Қандайдир тан олинмаган *конклав* (папа сайлаш учун йиғилиш) томонидан марҳум Арасту ўзидан сўраб-суриштириб ўтирмай *папалikka* тавсия этилди; француз танқидчилиги — бу католицизмнинг *инквизицияси* эди; Буало, Баттё ва Лагарп муридлари билан — буюк *инквизиторлар* саналарди; ардоқланувчилар — Корнель, Расин, Вольтер ва бошқалар эдилар. Жаноби инквизиторлар, ўзлари хоҳлабми ёки чор-ночорликданми, қадимгиларни ҳам, улар қаторида мангу қария Гомерни (Вергилий билан бирга), Тассо, Ариосто, Мильтонни ҳам ўз календарларига ёлладилар, ҳолбуки улар (балки қавс ичидагисини истисно қилганда) классицизмда на руҳан, на жисман айбдор эмасдилар, чунки ўз асарларида самимий эдилар. XVIII асрга қадар аҳвол шундайлигича қолди. Пировардида ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлди: оқ қорага, қора эса оққа айланди. Мунофиқ, бадхулқ, чучмал ўн саккизинчи аср жоп берди ҳамда ўн тўққизинчи асрдан бошлаб ақл ва дид янги, муаззам ҳаёт йўлида қайта уйғонди. Шу толдагина учган шиддатли метеор каби, қисматнинг бутун бир даҳшатли қудратига эга бўлган фарзанди дунёга келди, ёки тўғрироғи, тақдиротнинг ўзи Наполеон сиймосида, *ақлу шууримиз ҳоқонига* айланган Наполеон сиймосида намоён бўлди. Гап унинг тўғрисида борганда фирт ўртамиёна нарсалар ҳам поэзия даражасига кўтариларди. Аср беқиёс салобатлашди ва улуғвор қиёфага кирди; Франция ўзининг эскича ҳаётидан уяла бошлади. Атрофида қасоскор шимол қишининг изғиринлари авжига ми-

ниб, даҳшат ва совуқдан минглаб кишилар қотиб ўлаётган бир маҳалда, ҳатто даҳшатли Березина кечуви вақтида ҳам буюк ўзгаришларни сезмагандай дарахт шохига ўрнашиб олиб, увишган қўллари билан қўнғир сочларини бураб, уларга қўнғил хуши упалардан сепиб ўтирган ўтмишнинг ғарибона вайроналарига энди Франция қўлини бигиз қилиб заҳарханда назар сола бошлади... Шу тариқа, ана шу буюк воқеалардан ўта ҳайратда қолган французлар босиқ ва басавлат бўлиб қолдилар, бир оёқлаб сакрашларини ташладилар; бу уларнинг ҳақиқат сари илк одими эди. Сўнгра ҳамиша улар эстетик дидсизлик намунаси сифатида рўкач қилиб келган қўшниси — лапашанг немисларда адабиёт борлигидан, адабиёт бўлганда ҳам чуқур ва бафуржа ўрганишга лойиқ адабиёт борлигидан воқиф бўлдилар, шу билан бирга, немисларнинг донгдор шоир ва файласуфлари инсон генийсига геркулесча устунлар тикламаганидан ҳам хабар топдилар. Буларнинг бари қандай содир бўлгани ҳаммага аён, шу вайдан ҳам Шатобриан Франциядаги навқирон романтизмнинг тутинган отаси, Сталь хоним эса энагаси эканлиги тўғрисида гапни чўзиб ўтирмайман. Фақат шунисини айтايки, бу романтизм, табиийликка, бинобарни, санъатда ўзига хослик ва халқчилликка, формага нисбатан ғояни устун қўйишга қайтиш эди. Бу романтизм упаланган парик, буюртма камзул ва қириб ташланган соқол грек хитони ёки рим тоғаси¹⁵га қанчалик мос тушса, энг янги санъат асарларига ҳам айни шунчалик мос тушадиган ёт ва биқик қадимий формаларни улоқтириб ташлаш эди. Демак, *романтизм* деб аталмиш нарса асли XIX асрнинг мўъжизаси эмас, балки жуда кўҳна яшгилик, Европанинг янги христинан олами *халқчиллиги* эди, деса бўлади. Бошқаришнинг феодал формалари жиҳатидан ҳам, ўз ақлий фаолиятининг идеал йўналиши жиҳатидан ҳам Германия қадимдан асосан романтик мамлакат эди. Реформация ундаги католицизмни, устига, классицизмни ҳам барбод қилди. Ана шу реформация, бирмунча бошқача тусда бўлса-да, Англияга ҳам эрк берди: Шекспир романтик эди¹⁶. Афтидан, романтизм фақат Франция ва шунингдек, бутунлай адабиёти бўлмаган давлатлар, яъни Швеция, Дания ва ҳоказолар учун янгилик эди, холос. Франция ана шу кўҳна яшгиликка бор кучи билан таппа ташланди ҳамда адабиётсиз давлатларни ўзига эргаштирди. Ёш ижодиёт эскилик таъсиридан бошқа нар-

са эмас; Францияда ижтимоий ҳаёт ва адабиёт елкама-елка борар экан, демак, уларнинг ҳозирги адабиётидаги ориқчалликлар сира ажабланарли эмас, чунки таъсир ҳеч қачон мўътадил бўлмайди. Энди Францияда ҳар кимса қандайдир Феррагусга ўхшаб фақат мода учун доно ва серғайрат бўлмоқчи, негаки, авваллари мода учун ҳар ким енгилтак, бепарво, лақма, майда бўлишни истарди.

Аммо, ғалати ҳол! Европада ҳеч қачон ўзини *классицизм, схоластицизм, педантизм* ёки *аҳмоғизм* (буларнинг бир-биридан фарқи йўқ) занжиридан халос этишга бунчалик аҳил ва кучли интилиш сезилмаган эди. Ақлу шу-уримизнинг яна бир ҳукмрони Байрон ҳамда Вальтер Скотт ўз асарлари билан Поп¹⁷ ва Блер¹⁸ мактабини барбод этиб, Англияга романтизмни қайтардилар. Францияда забардаст талантлар тўдаси билан Виктор Гюго, Польшада Мицкевич, Италияда Манцони, Данияда Эленшлегер, Швецияда Тегнер пайдо бўлдилар. Наҳотки, адабий Лютерсиз қолиш фақат Россиянинг қисмати бўлса?

Европада *классицизм* адабий *католицизмнинг* ўзгинаси эди: Россияда у қандай эди? Бу саволга жавоб бериш мушкул эмас: Россияда классицизм таърифини баён этиш учун «Жон Буль» пароходига ўтириб Ҳиндистонга боришнинг мутлақо ҳожати йўқ, чунки у Европа овозининг қулоққа чалинар-чалинмас акс-садосидан бўлак нарса эмасди. Пушкин зўрма-зўракиликка берилмасди, ўз туйғуларида ҳаминша ҳаққоний ва самимий эди, ўз ғоялари учун ўз формаларини кашф қиларди: мана унинг романтизми. Бу жиҳатдан Державин ҳам Пушкин каби қарийб шундай романтик эди; бунинг боиси, қайтариб айтаман, унинг *билимсизлигида*. У зот билимдон бўлгандами: икки томчи сувдай бир-бирига ўхшаш бир жуфт Херасковга эга бўлардик.

Хуллас, XIX асрнинг учинчи ўн йиллиги Пушкин таъсири билан муҳрланган. У зот тўғрисида қандай янги гап айта олардим? Тан олишим керак: рус адабиёти тўғрисида мулоҳаза юритишга қўл уриб, бошидаёқ ўзимни мушкул аҳволда қолдирдим; табиат менга поэтик талант ато қилмаганидан илк бор афсусланяпман, чунки табиатда шундай нарсалар борки, улар ҳақида жўн прозада фикр юритиш ярашмайди!

Карамзин даври қанчалик суст ва қатъиятсиз ёки тўғрироғи, оқсаб ўтган бўлса, *Пушкин* даври шу қадар илдам ва ҳаялламай илгарилаб борди. Ижобий жавоб бе-

риш мумкинки, ўтган ўн йилдагина адабиётимизга жон кирди, жон кирганда ҳам қандоқ жон кирди. Адабиёт ташвишли, жўшқин, бунёдкор ҳаёт кечира бошлади! Ҳаёт ҳаракат демак, ҳаракат эса кураш демакдир, у пайтларда нафс учун эмас, ҳаёт-мамот учун курашардилар ва ёқалашардилар. Бизда баъзан мунозарага, айниқса *журнал* мунозарасига ҳужум қилишади. Бу гоят табиий ҳол. Не-чун расму одатлардан ҳақиқатни юқори қўйиб, шу ҳақиқатга садоқати туфайли ўзини нафрат ва қувғинларга қўйиш мумкинлигини ақлий ҳаётга совуққон кишилар ан-глармиди? О! *Истеъфодаги мундирсиз қандайдир генийга* унинг даҳоликка болаларча даъво қилишлари кулгили ва аянчли эканлигини айтиш, адабий овозаси учун ўзидан эмас, балки бақироқ журналистдан миннатдор бўлиши лозимлигини унга уқдириб қўйиш қандай лаззатли, қалб-га қандай роҳат бахш этишини улар ҳеч қачон тушуниб етмайдилар; қайсидир ветеранга қарзга олинган, аввалги хотиралар ёки эски одатлар эвазига келган обрўдан фой-даланаётганини айтиш; қайсидир адабий сабоқчининг калтабинлиги, замондан ортда қолгани ва алифбедан қайта савод чиқариб олиши лозимлигини исботлаб бериш; ким билсин, қаердандир қалқиб чиққан қайсидир мутта-ҳам ва Видок¹⁹ка, қайсидир адабий чайқовчига ўзи шу-ғулланаётган адабиётга ҳам, ўзига қарз бераётган сахий кишиларга ҳам доғ туширяпсан, ҳақиқатнинг муқаддас-лигини ҳам, илмнинг муқаддаслигини ҳам таҳқирляяпсан, деб айтиш, унинг номини нафрату надоматларга дучор қилиш, ҳатто баронча ниқоб бўлса ҳам юзидан ниқобини улоқтириб ташлаб, уни одамларга яланғоч турқини кўр-сатиш қандай лаззатли!.. Сизга айтиб қўяйки, буларнинг ҳаммасида таърифсиз лаззат, беқиёс завқ-шавқ бор! Сўз-сиз, адабий ур-йиқитлар пайтида баъзан расму одат ва ҳамдўстлик қонунларидан тойишлар бўлади: аммо оқил ва ўқимишли китобхон *жирракилар, ўрдакбурунлар, се-минаристлар, дуд, чаладуд, савдогар ва аршинчилар*²⁰ тўғрисидаги бемаъни кесатикларга парво қилмайди; у ҳамisha ҳақиқатни бўҳтондан, қудратни ожизликдан, та-лантни адашишдан фарқлай олади; бундан чаласавод китобхон эса тентакроқ ҳам, ақлirroқ ҳам бўлиб қол-майди. Ҳамма сипо ва батартиб бўлса, ҳамма жойда иззат-эътибор ва хушмуомилалик ҳукм сурса, у ҳолда беҳаёлик, фирибгарлик, калтабинликка йўл очиқ: фoш этадиган ҳам, аччиқ ҳақиқатни айтадиган ҳам йўқ!..

Демак, *Пушкин* даври ҳаёт юксак даражада *мавжла*-ниши билан нишонланган эди. Бу ўн йилликда акс-садо-си Болтиқ денгизи орқали бизга етиб келган Европанинг бутун ақлий ҳаётини қайта ҳис қилдик, қайта мушоҳада этиб, қалбимиздан ўтказдик. Ҳазимиз ҳеч нарса ўстирмай, ҳеч нарса парвариш қилмай, ҳеч нарса яратмай, ҳамма нарсанинг ғийбатини қилдик, ҳамма нарса тўғрисида қайта-қайта мунозара юритдик, ҳамма нарсани ўзлашти-риб олдик. Биз учун бошқалар тер тўкишди, биз бўлсак фақат тайёр нарсаларни олиб, улардан фойдаландик: беқиёс тез муваффақиятларимизнинг ва уларнинг беқиёс омонатлигининг сири ҳам аини шундадир. Чамамда, шу қадар жўшқин ва бунёдкор, шу қадар талант ва гений-ларга бой бу ўн йилликда атиги танҳо Пушкин ўзини ту-тиб қолди, энди у ёлғиз қолиб ўзи билан ижодиётимиз уфқига бирга қадам қўйган номлар оғиздан чиқар-чиқмас елда ғойиб бўлган сўзлар каби бирин-кетин хотирот қаъ-рида ғойиб бўлаётганининг маънос шоҳиди бўлиб туриб-ди... Дарвоқе, биз ғоят фахрланган у навқирон умидла-римиз энди қани? Номлари бир вақтлар қулоқни қоматга келтирганлар қани энди? Нечун бирдан уларнинг овози ўчиб қолди? Сиз қандай ўйласангиз ўйлайверинг, лекин менимча, бу ерда бошқа бир гап бор! Ёки чиндан ҳам за-мон энг талабчан, энг ҳаққоний Аристархми?.. Қайдам!.. Ахир Озеров ёки Батюшковнинг таланти, айтайлик, жа-ноб Баратинский ва жаноб Подолинскийнинг талантидан каммиди? Капнист, В. ва А. Измайловлар, В. Пушкин авжи навқиронлигида Пушкин билан бир вақтда юзага келган-ларида эди, табиат уларга баҳш этган нимжон талантла-ри билан ҳам, тўғриси, кулғили туюлмасдилар. Нега бундай? Чунки, шароитларга қараб, бундай талантлар-нинг бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин.

Карамзин каби, Пушкин ҳам зўр олқишлар ва ҳуш-таклар билан кутиб олиндики, у буларнинг таъқибидан куни кеча қутулди. Русда ҳеч қайси шоир бу қадар халқ меҳрини, бу қадар шон-шуҳрат қозонмаган, ҳеч қайси шоир бу қадар шафқатсиз ҳақоратларга дучор бўлмаган эди. Кимлар томонидан денг? Аввалига унинг қаршисида жонини жабборга бериб хушомад қилган, кейинчалик эса: *chute complete!** деб айюҳаннос солган кишилар то-монидан. Барча адабиётчиларимизнинг миясидагидан кўра

* Бутунлай тугаш.

Менинг жимжилоғимда ақл кўпроқ, деб ўзи тўғрисида овоза тарқатганлар томонидан. Ана шу нафис жимжилоқларга бир назар ташлаш қизиқарли бўлса керак²¹. Бироқ гап бунда эмас. Йигирманчи йилларгача бўлган адабиётимиз манзарасини эсланг. Бу пайтга келиб Жуковский ўз ижодини асосан яқунлаётган эди; Батюшков бир умрга тиниб қолди, Державин билан Сумароков ва Херасковдан Мерзляков лекциялари бўйича ҳайратланишарди. На ҳаёт, на бирор янгилек бор эди, ҳамма нарса эски мақомда давом этарди; шу пайт бирдан на шеър гармонияси, на формаси, на мазмуни жиҳатидан мутлақо беқиёс асар — «Руслан ва Людмила» юзага келди. Донишмандликка даъвоси йўқ, шоирчаларга эмас, балки ўз туйғуларига ишонувчи ёки ҳозирги Европа билан озми-кўпми таниш кишилар бу ҳодисадан тонг қолдилар. Қўлида танқид таёғини тутган адабий ҳакамлар Лагарпнинг «Лицей» ини (жавоб Мартинов таржимасида «Ликей») ва жаноб Остолоповнинг «Қадимги ва Янги поэзия луғати»ни варақлаб, янги асар маълум категорияларнинг бирортасига ҳам мос келмаслиги ҳамда грек ва латин тилларида унинг намунаси йўқлигини кўриб, у асар поэзиянинг гайри қонуний маҳсули, талантнинг кечириб бўлмас хатосидир, деб таптанавор ҳукм чиқардилар. Албатта, бунга ҳамма ҳам ишона қолмади.— Шу тариқа, қангама бошланди. Классицизм ва романтизм бир-бирининг сочига осилишди. Лекин уларни тинч қўййлик-да, Пушкиндан гаплашайлик.

Пушкин ўз даврининг етук ифодаси эди. У юксак поэтик туйғу ва ранг-баранг туйғуларни идрок ва ифода эта оладиган антиқа истейдодга эга бўлиб, ўз асрининг ҳамма оҳанглари, ҳамма мақомлари, ҳамма торларини синаб-тинглаб кўрди; у ўз замонидаги *барча буюк* воқеалар, ҳодисалар ва фикрларни эътибордан четда қолдирмади. *Асрий таомиллар, буюк генийларнинг ёзмаларидан олинган ҳикматларнинг* шак-шубҳасизлигига ишонмай қўйган ҳамда бошқача расму таомиллар, бошқача фикр ва тушунчалар олами, унга аллақачон маълум бўлган ишлар ва воқеалар ҳақида ҳалигача маълум бўлмаган янгича қарашлар сезилгини англаб хайратланган Россия ўшанда ҳамма бирлиглини нарсаларни эътибордан четда қолдирмади. Гўё у Шенье, Байрон ва бошқаларга тақлид қиларди, деб ноҳақ гапни айтишади: Байрон уни намуна сифатида эмас, балки ҳодиса сифатида, аср фикру хаёлининг ҳукмрони сифатида мафтун қилган эди, Пушкин

ҳар бир буюк ҳодисага ҳурмат бажо келтирганини айтиб ўтган эдим. Ҳа, Пушкин ўз замонасининг ифодаси, ўзига ҳамнафас инсониятнинг намояндаси эди; лекин рус оламининг, рус зотининг ифодаси ва намояндаси эди. Нима ҳам қилардик? Ҳаммамиз қўлбола генийларданмиз; ҳеч нарсага ўқимасак-да, ҳамма нарсадан хабардормиз, томчи қон тўкмасак-да ўйнаб-кулиб юриб тайёрига баковул бўлдик; хуллас:

Ҳаммамиз ҳам пича-пича чиқардик савод,
Ва ўргандик бирор ишни сал-пал, амаллаб.

Пушкин —

Илм-маърифатда замонга бўлмоқ-чун йўлдош;

ёшликнинг шўх айш-ишратларидан машаққатли меҳнат сари қадам қўя бошлади, меҳнатдан яна ёшлик базмларига, завқли бекорчилик ва енгил қанот кайфларга берилди. Унда фақат немисча бадний тарбия етишмасди. У табиат эркаси эди, унинг мафтункор образлари ва формаларини ҳазиллашиб, ўйнашиб туриб илиб кетарди, ўз арзандасига мурувватли табиат эса уни (бошқалар ёшлик завқ-шавқидан кечиш, ҳаётнинг баҳридан ўтиш ҳисобига алмашлаб оладиган) ўз гуллари ва наволарига саҳийлик билан кўмиб ташларди... Бамисоли сеҳргар каби, у бир вақтнинг ўзида бизни ҳам кулдириб, ҳам йиғлатарди, туйғуларимизга ўз хоҳишича таъсир қиларди... У куйларди, унинг куйлари сасидан Русь нақадар ҳайратланарди: у бундай дилрабо куйни ҳалига қадар сира тингламаганига ажабланмаса ҳам бўлади; бу куйларга Русь нақадар ташналик билан қулоқ тутарди: бунга ажабланмасак бўлади, негаки, мазкур куйларда Русь ҳаётининг ҳамма қон томирлари жўш уриб турарди! Вилоятларнинг хилват этакларида, уезд шаҳри чеккасида ёз кунлари очиқ деразалардан мисоли *денгиз тўлқини шовқини ёки ариқчадаги сувнинг шилдирашидек* оҳанглар таралиб турган дамлар, ўша бахтиёр дамлар ёдимда...

Унинг жами асарларини қамраб олиш ва ҳар бирининг руҳини аниқлашнинг иложи йўқ: бу Армида боғидаги барча дарахт ва гулларни сарҳисоб қилиш ва таърифлаш билан баб-баравар. Пушкинда кичик шеърлар кам, жудаям кам; ижодиётининг аксарияти нуқул поэмалардан иборат: унинг даҳолар тобути устидаги поэтик марсияси, яъни «Андре Шеньё»си, денгиз билан *шиддаткор*

суҳбати, Наполеон ҳақида *кароматли ўйлари*—*поэмалар*-дир. Лекин унинг поэтик гулдастасининг энг нодир жавоҳирлари, шубҳасиз, «Евгений Онегин» ва «Борис Годунов»дир. Мазкур асарлар тўғрисида мулоҳаза юритадиган бўлсам, гапим асло адо бўлмасди.

Пушкин ўн йил давр сурди: «Борис Годунов» унинг сўнгги буюк жасорати эди; тўла шеърлар тўпламининг учинчи қисмига келиб унинг оҳангдор лирасининг садолари тиниб қолди. Энди Пушкинни таний олмай қолдик: унинг умри тугади, ёки эҳтимол, вақтинча ҳушидан кетгандир. Эҳтимол, у энди йўқдир, балки қайта тирилар; бу савол, бу ғамлетча ё ўлиш, ё қолиш муаммоси келажак қаърида ётгандир. Ҳар қалай, унинг эртаклари, «Анжело» поэмаси ҳамда «Новоселье»²² ва «Библиотека для чтения» сотиб олаётган бошқа асарларига қараганда, биз аламли, абадий жудолик учун мотам тутмоғимиз даркор. Қани энди дам жўшқин шўхликлар, дам қалб аламлари садоларини таратувчи наволар, қани энди юракларни ларзага келтирувчи, қалбларни тонг қолдириб, ҳаяжонлантирувчи ўтли ва чуқур туйғулар тугени, нозик ва кескир ақл-заковат учқунлари, ўйноқилиги билан ақлни тонг қолдирувчи ҳам заҳарханда, ҳам аламли қочиримлар қайда энди; қаршисида ҳаёт ва табиат туссиз бўлиб қоладиган ҳаёт ва табиат манзаралари қайда энди? Аттанг! Уларнинг ўрнига энди биз архимандрит Аполлос²³ ва жаноб Остолопов²⁴лар ғоят узундан-узоқ, ғоят қониқиб ва ғоят донишмандлик билан мулоҳаза юритишган жўн тўхтамли, тўқ ва оч қофияли, поэтик бебошликларга эга шеърларни ўқиб турибмиз!.. Ғалати ҳол, ақл бовар қилмайдиган ҳол! Наҳотки, муҳлисларнинг оғиз кўпиртириб мақташлари ҳам, савдогарларнинг мадҳиялари ҳам, муҳолифларининг шиддатли, кўпинча ҳақли ҳужумлари ва ҳайфсанлари ҳам барбод қила олмаган Пушкинни, дейман ўзимга, жаноб Смирдин нашр этган «Уй тўйи» барбод қилган бўлса? Бироқ апил-тапил ва шошқалоқлик билан хулоса ясашга унча ошиқмайлик; бу чигал муаммони ҳал этишни замонга ҳавола қилайлик. Пушкин ҳақида мулоҳаза юритиш осон эмас. Турган гап, сиз унинг «Қироатхона»нинг октябрь ойи сонигаги «Элегия»сини ўқигандирсиз? Чуқур туйғу билан суғорилган бу асардан кучли ҳаяжонга тушгандирсиз, албатта? Эсга олганимиз «Элегия» Пушкин ҳақида умидли тасалли беришидан ташқари, яна шу жиҳати билан эътиборлики, у ўзида Пушкин

санъаткорлигининг ғоят адолатли таърифини мужассамлаштирган:

Парвона бўламан куйларга ювош,
Хаёллар устида тўкиб кўздан ёш²⁵.

Ҳа, у қора кўз черкес қизи ёки ўз хаёлларининг нодир ва энг қадрли идеали бўлмиш севгиси рад этилган, жозибали Татьянанинг қайғули аламларига бутунлай ҳамдард эканлигига сидқидилдан ишонаман, у ғамгин Гарой билан бирга унинг ҳузур-ҳаловатлардан безган ва ҳамон ҳаловат топмаган қалб аламларига шерик эканига, Зарема ва Алеко билан бирга рашк жазаваси ўтида куйгани ҳамда Земфиранинг ғаройиб севгисидан лаззатланганига; ўз идеаллари учун қайғургани ва қувонганига, шеърларининг жаранги унинг кўз ёшлари ва кулгисига ҳамоҳанглигига сидқидилдан ишонаман... Майли, буни майл, бутпарастлик, болалик, тентакликка йўйишса йўйишаверсин, лекин мен, Пушкин таланти сўнди, деган фикрдан кўра, унинг «Қироатхона»га фириб бераётганига кўпроқ ишонаман. Пушкин бизга аввалгиларидан ҳам юксак янги асарлар ҳадя этишига ишонаман ва умид қиламан, шундай ишонч ва умид боғлашимдан ўзим бахтиёрман.

Пушкин билан бирга ҳозирга келиб аксарияти унутилган ёки унутилиш арафасида турган, лекин бир пайтлар тожга ва мухлисларга эга бўлган кўпгина талантлар юзага келган эди: эндиликда

Кимлардир йўқ, Саъдий айтгандек,
Қолганлари эса олисда!

Жаноб Баратинскийни Пушкин билан тенг қўйишарди; уларнинг номлари ҳамиша жуфт юрарди, ҳаттоки бу шоирларнинг икки асари бир китоб қилиб бир жилдда чоп этилди. Пушкин ҳақида сўз юритиб, уни энди-энди муносиб қадрлай бошлашганини эслатиб ўтишни унутибман, негаки, энди *тарафкашлик* тугади, тарафлар ҳовури пайсиди. Шу тариқа ҳеч ким жаноб Баратинскийнинг номини энди ҳатто ҳазил учун ҳам Пушкин номи билан ёнма-ён қўймайди. Агар ёнма-ён қўйилса, биринчиси қаттиқ ҳақоратланган ва иккинчиси қадрсизланган бўларди. Жаноб Баратинскийнинг шоирлик истеъдоди мутлақо шак-шубҳасиздир. Тўғри, у «Базмлар» деган бўш поэма ёзди, бўш «Элда» (шеърый «Бечора Лиза») поэмасини ёзди, бўш «Маъшуқа» поэмасини яратди, бироқ шу қаторда самий туйгулар билан суғорилган бир неча ажойиб элегия-

лар ҳам ижод қилдики, улардан Гёте ўлимига ёзилганини намуна дейиш мумкин. Ўткир фаросатдан далолат берувчи бир неча бағишловлар ҳам яратди. Дастлаб унинг хизматларини орттириб кўрсатишарди, энди бўлса, чамаси, асоссиз равишда ерга уришяпти. Тағин шуни қўшиб қўяйки, бир вақтлар жаноб Баратинскийда танқидий талантга даъвогарлик сезилган эди; энди бўлса, чамамда, бундан ўзининг ҳам ҳафсаласи пир бўлди.

Пушкин даврининг энг ажойиб талантларидан бири Қозловдир. Ўз асарларининг формаси жиҳатидан у ҳамisha Пушкинга тақлид қиларди, улардаги етакчи туйғуларга кўра эса Жуковский таъсири остида эди. Бахтсизлик²⁶ Қозловда поэтик талант уйғотгани ҳаммага аён: шу боисдан қандайдир ҳазин туйғу, тақдирга тан бериш ва маҳшардаги ҳузур-ҳаловатга умид боғлаш унинг асарининг характерли хусусиятидир. Нозанин китобхонларни қанчалар кўз ёши тўктирган ва Байроннинг «Жяур»ига тақлид қилиб ёзилган унинг «Чернец»и ана шундай бир-ёқламалик хусусияти билан ажралиб туради; ундан кейинги поэмалари баттар заиф ёзилган. Қозловнинг кичик асарлари туйғусининг самимийлиги, тасвирининг жимжи-мадорлиги, тилининг жарангдорлиги ва уйғушлиги билан эътиборлидир. Минг афсуски, у балладалар ёзди! Халқчилликдан йироқ баллада сохта нарсадир ва у ҳамдардлик уйғота олмайди. Бунинг устига, Қозлов қандайдир славян балладаси яратишга жазм қилган. Славянлар яшаб ўтганига не замонлар бўлди ва уларни биз кам биламиз, шундай экан, немислашган Всемил ва Останларни саҳнага чиқаришдан на ҳожат? Қозлов ўзининг санъаткорлик шуҳратига яна шуниси билан кўп путур етказдики, у баъзан гўё эрмак учун ёзарди, бу гап айниқса унинг кейинги асарларига тааллуқли.

Язиков ва Давидов (Д. В.) кўп жиҳатлари билан муштарақдир. Уларнинг ҳар иккиси ҳам адабиётимизда эътиборга лойиқ ҳодисадир. Бири—шоир-студент, бепарво, навқирон туйғулари тўлиб-тошиб мавжланиб туради, ҳаёт қувончларига шўнғиган ёшликнинг шўхликларини, гўзалларнинг қирмизи лаблари, қора кўзларию гул сийналари ва тим қора қошларини, жозибали тунлар ва:

Бебош ёшлиги гуркираб,
Гуркираб ўтган —
(И. Язиковдан)

унутилмас ўлкаларни куйлайди.

Иккинчиси—шоир-жангчи, расмана ҳарбий софдиллик, йиллар ва меҳнатлар совута олмаган туйғуларнинг бутун алангаси билан дадил ёзган шеърларида бизга ёшлик шўхликларидан, йигитлик эрмакларидан, гусар базмларидан, ўзининг қандайдир сервиқор жононга бўлган муҳаббатидан ҳикоя қилади. У шоир ҳам, бу шоир ҳам ўз созларидан кўпинча кучли, жарангдор ва тантамавор садо таратадилар: жонли ва жўшқин туйғуларни ифода-лай олишлари билан кўпинча ром этадилар. Булардаги бирёқламалик уларнинг оригиналлигидир, бусиз чинакам талант бўлмайди.

Подолинский ҳақида ғоят порлоқ умидларимиз бор эди, лекин бахтга қарши, уларни оқламади. У поэтик тилга эга эди ҳамда поэтик ҳиссиётдан холи эмасди. Назаримда, унинг омади келмаганининг боиси шундаки, у нимага қодирлигини англаб етмади ва ўз йўлидан бормади.

Ф. Н. Глинка... Унинг тўғрисида нима ҳам дейишим мумкин? Унинг поэзияси гуллари нечоғли хушбўй, бадий йўналиши нечоғли маънавий ва кўтаринки эканлигини ўзингиз биласиз: ҳар кимни ҳам бу ўзига ром қилади. Бироқ унинг поэтик истеъдодини тўла англаганимиз ҳолда, айни вақтда бу истеъдод ҳаддан ташқари бирёқлама эканини назарга олмай иложимиз йўқ; маънавийлик ўз йўлига-ю, нуқул бир хиллик ҳам меъдага тегади. Ф. Н. Глинка кўп ёзарди, шу боисдан кўпгина маъқул-манзур пьесачалари орасида мутлақо ўртамиёна пьесалари ниҳоятда кўп. Бунинг сабаби, чамаси, шундан иборатки, у ижодга илоҳиёт бахш этган иқтидор деб эмас, балки кўнгилочар иш, вақт ўтказиш учун шунчаки эрмак деб қарарди ҳамда кўпгина нарсаларни назар-писанд қилмасди. Маънили шеърлари учун у диний илҳом чоғларидан миннатдор бўлиши даркор. Унинг «Карелия» поэмасида анчагина гўзалликлар бор, камчиликлари, эҳтимол, ундан ҳам кўпдир.

Дельвиг... Аммо Язиков Дельвигга бағишлаб ажойиб шеърини марсия битиб қўйди, бироқ Пушкин Дельвигни нодир истеъдод эгаси деб билади; бундай казо-казолар билан баҳслашишни бизга ким қўйибди? Бир вақтлар Дельвигни греклашган немис дейишарди: шу тўғрими? *De mortuis aut bene, aut nihil**, шу боисдан мен

* Марҳумлар ҳақида ё нуқул яхши гапириш, ё бутунлай гапирмаслик лозим.

мазкур шоир тўғрисидаги ўз фикримни пинҳон тутмоқчиман. Бир пайтлар «Московский вестник»да унинг шеърлари ҳақида бундай гаплар айтилган эди: «Уларни мароқ билан ўқиш мумкин, шундан ортиқча эмас». Утган ўн йилликда бу сингари шоирлар кўп эди.

IX

Соҳил! Соҳил!
(Эски ибора)

Пушкин даври назмчи-шоирларнинг ғоят сероблиги билан ажралиб туради: бу шеър ёзиш касали кенг тарқалган давр эди. Истеъдодсиз шоирлар «Қирғиз» асирлари, Москва асирлари ва бошқа асирларнинг авторлари, Вельскийлар ва турли-туман номдаги бошқа Евгенийларнинг авторларини ҳисобга олмаганда, *талантсиз*, лекин поэзияга бўлмаса-да, шеър тўқишга зап *лаёқатли* кишилар сон-саноқсиз! Қанчадан-қанча журнал ва альманахлар шеърларга ва поэмалардан нарчаларга бостириб юборилди; китоб дўконлари шеърий машқлар, шеърий тўплам ва поэмаларга тўлиб-тошиб ётибди. Буларнинг ҳаммасига танҳо Пушкин айбдор: унинг рус адабиётига нисбатан ягона ногаҳон айби мана шу! Хуллас, (нотавон қаламкашлар ҳақида гапни чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ; уларни қойиб ўтиришнинг ҳожати йўқ; қасоскор йиллар аллақачон улардан ўчини олган. Яхшиси, бир нави *таланти* ёки лоақал *қобилияти* билан эътибор топган кишилар тўғрисида сўз юритганим маъқул. Нечук уларнинг донғи шу қадар тез сўнди? Балки улар ёзарини ёзиб бўлгандир? Қаёқда дейсиз! Уларнинг аксарияти энди ҳам ёзипти ёки ҳар қалай, аввалгидек яхши ёзишга ҳозир ҳам қурблари етади; лекин на чора! Эндиликда улар ўз ижоди билан ўқувчиларда илгаригидек завқ-шавқ уйғота олмайдилар. Нечук шундай? Шу боисданким, такрор айтаман, уларнинг шоир бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин эди, улар ёшлик эҳтиросларини илҳом нидоси, нафосатдан завқланишларини бошқаларни ҳам шу нафосатдан завқлантира олиш қобилияти деб ҳар қандай муайян жисмни айрим тақлидий тўқималар билан* оҳангдор шеърий йўл-

* Аполлоснинг «Поэтик қоидалар»ига қаранг.

да тасвифлаш қобилиятини-табиатнинг оламшумул ҳаёти ҳодисаларини сўз билан ифодадай олиш қобилияти деб тушундилар. Улар бундай оҳангдор ва жарангдор шеърят андозасини Пушкиндан олдилар, унинг асарларининг атиги ташқи қиёфасини ташкил қилган поэтик ифодалаш маҳоратини ҳам қисман ундан олдилар; аммо унинг бутун вужудини қамраб олган ҳамда бадий асарлар умрбоқийлигининг ягона манбаи ҳисобланган чуқур ва дардли туйғуларни ўзларига юқтира олмадилар. Шунинг учун ҳам қиш офтобининг хира шуълалари нарсалар юзасидан қандай омонатгина ўтса, улар ҳам гўё табиат ва ҳаёт ҳодисалари юзасидан шундай омонат ўтиб кетардилар: шу боисдан ҳам предметларни ҳис қилмасдан, уларни гўё тасвирлар ёки улар тўғрисида мулоҳаза юритар эдилар, холос. Шу боисдан ҳам мазкур шоирларнинг шеърларидан завқланмасангиз-да, ҳузур қилиб ўқийсиз, бироқ ҳеч қачон улар қалбингизда ёрқин таассурот қолдирмайди, хотирангизда сира ўрнашиб қолмайди. Бунга яна улар интилишининг бирёқламалиги ва эзгу орзумидларининг бир мақомлигини қўшиб кўринг-а, сизни бир вақтлар ром қилган у шеърлар жилла бўлса-да, қалбингизни нечук чертмаётгани сабаблари аён бўлади-қолади. Энди илгариги даврлар эмас: ҳозир, гений бўлмасангиз ҳам юксак талант руҳи билан суғорилган шеърлар билангина китобхонни забт эта оласиз. Эндиликда қалбингиздан ўтказиб ёзган шеърлар, илоҳий дард-аламлардан садо таратувчи шеърлар талаб қилишяпти, хуллас, ҳозир:

Ясама кўз ёшлари бизга ярашмас,
Ишвали фиғонлар келтирар гашни...²⁷

Эсини танигандан бошлаб фан ва санъатга берилган, ёшлигиданоқ жамият йўлида хизмат қилишдек саодатли соҳага қадам қўйган ажойиб ёш адибларимиздан бири жаноб Шевирев ўзининг қарийб барча тенгқурлари ва ҳамкасб ўртоқларига ғоят хос бўлган бундай иллатни жуда яхши тушуниб олди ва ҳис қилди. Шевирев поэтик талант соҳибиди. Шиллердан таржималари буни айниқса исботлаб турибди. Бу шеърларни ҳатто Жуковский ўзимники дейишдан ор қилмасди. Кўплаб танқидий рисоалари, айниқса Москва университетида профессорлик вазифасини қойил қилиб бажараётгани унинг илмга бойлиги, жаҳон адабиёти тарихи билан қисман танишлиги-

дан далолат бериб турибди — оригинал асарларига қараганда у ўша даврнинг умумий адабий йўналишига қаттиқ таъсир кўрсатишга жазм қилган эди. Унинг ҳар бир шеъри замирида чуқур ва поэтик фикр ётади. Шиллерона кенг кўламли мушоҳада ва теран туйғуларни ифодалашга интилиш кўзга ташланади, шунингдек, тўғриси айтганда, унинг шеърлари жўшқин лўндалиги, пишиқ-пухталиги ва бурролиги билан ҳамиша ажралиб туради. Аммо мақсад қўйиш поэзияга путур етказди; бунинг устига, зиммасига шундай юсак мақсад қўйган киши уни муносиб рўёбга чиқариш учун забардаст воситаларга эга бўлиши лозим. Шу боисдан, самимий туйғулар анқиб турган айрим асарларинигина истисно қилганда, жаноб Шевирев оригинал асарларининг аксарият қисмида, уларнинг ҳамма фазилатларини назарга олганда ҳам, кўпинча қайноқ эҳтирос изҳоридан кўра, кўпроқ ақл интилишлари устунлик қилади. Танҳо Веневитинов фикрини туйғуга, ғояни формага мослаштира оларди, чунки Пушкин даврининг ҳамма ёш шоирларидан угина табиатни холис ақл билан эмас, балки қайноқ эҳтирос ва меҳр кучи билан қамраб олар, унинг сеҳрли меҳробига чиқа оларди, табиатнинг

Сирли қалбига ҳар чоқ,
Мисоли дўстидек соларди қулоқ;

сўнг эса ана шу эзгу масканда илғаб олган нодир мўъжизаларни ўз асарларида ифодалай оларди. Веневитинов бизда ҳатто замондошлари томонидан тушунилган ва муносиб қадрланган яккаю ягона шоирдир. У нурафшон кундан далолат берувчи фусункор тонг ёғдуси эди; бунга ҳамма гуруҳлар тан берди. Адолат ҳақи, Полежаев ҳақида, тўғриси, унинг бирёклама бўлса-да, диққатга сазовор таланти тўғрисида тўхталиб ўтишга мажбурман. Бу зот ўз ёшлигининг, таланти ёш-яланглар учқур отга миниб ҳаёт йўлидан тезоб бораётган, ҳаёт жомидан қониб симиришга интилган, ҳаётга машаққатли жасорат эмас, балки шўх айш-ишрат деб қараган замоннинг бахтсиз қурбони эканлигини ким билмайди дейсиз. Унинг негадир кўнгил хушламайдиган таржималарини (Ламартиннинг: *Гюгте а Lord Byron** пьесасини истисно қилганда) ўқиманг; унинг қовоқхона базмларининг ҳиди расмана анқиб турган ҳазиломуз шеърларини, унинг буюртма шеърлари-

* «Инсон, лорд Байронга». (Франц.) — ред.

ни ўқиманг, унинг турмушига озми-кўпми алоқаси бор шеърларини ўқиб кўринг-а; «Денгиз соҳилидаги ўйлар», «Тун ёғдуси», унинг «Тақдирот»ини ўқиб кўринг-а; сиз Полежаев талантини шунда англайсиз, туйғусини сезасиз!..

Энди, эслатиб ўтганларимнинг ҳеч қайсисига ўхшамайдиган бир шоир, оригинал ва ўзига хос, Пушкин таъсирига тушмаган, шу билан бирга унга қарийб бас келадиган шоир тўғрисида тўхталиб ўтишим лозим; гап Грибоедов ҳақида боради. Бу зот ғоят кўп умидларимизни ўзи билан қабрига олиб кетди. Унинг пешанасига рус комедиясининг бунёдкори, рус театрининг ижодкори бўлиш битилган эди.

Театр!.. Сиз театрни мендек, яъни қалбингизнинг бутун эҳтироси, бутун ғайрати билан, нафосатдан завқланишга чанқоқ ва ўч қайноқ ёшликкина қодир бўлган бутун вужудингиз билан сева оласизми? Ёки, бошқача айтганда, сиз театрни, эзгулик ва ҳақиқатни истисно қилганда, дунёда ҳамма нарсадан афзал кўриб сева оласизми? Дарҳақиқат, нафис санъаткорнинг бутун сеҳри, бутун жозибаси, бутун мафтункорлиги театрда мужассамлашган эмасми? Арабистон поёнсиз чўлларининг тўзонли шамолларини довул қутуртирганидек, у туйғуларимизни ҳар қачон ва ҳар қандай муҳитда қўзғата олишга ва ҳаяжонга солишга тайёр турган мутлақ ҳокими эмасми? Жами санъатларнинг қайси бири қалбни таассуротлар билан забт эта оладиган ҳамда унга танҳо ҳокимлик қиладиган шундай қудратли воситаларга эга... Лиризм, эпопея, драма: улардан бирортасини қатъий устун қўясизми ёки ҳаммасини тенг севасизми? Танлаш мушкул. Шундай эмасми? Ахир баҳодир Державиннинг қудратли мисраларида ва Протей—Пушкиннинг рангбаранг оҳанглирида Байрон поэмалари ёки Вальтер Скотт романларидаги, сўнггиларида эса Шекспир ва Шиллер драмаларидаги табиатнинг худди ўзи инъикос этмаганми? Ҳар ҳолда, менга драма кўпроқ ёқади ва эҳтимол, бу ҳаммага хос диддир. Лиризм табиатни ноаниқ, яъни муסיқий ифодалайди, деса бўлади; унинг предмети жамики чексиз табиатдир: драманинг мойси эса коинот умумий ҳаётининг олий, маънавий томонини ўзига қамраб олган инсон ва унинг турмушидир. Фанлар орасида тарих қандай бўлса, санъатлар орасида драма ҳам шундай. Инсон инсон учун энг мўъжизали ҳодиса бўлиб келди ва шундай

бўлиб қолади, драма эса шу инсонни ўз «мени» ва ўз майли билан чексиз курашларда, манбай камданкам тушуниб етиладиган ва бундан ҳам кам эришиладиган қандайдир мавҳум ҳузур-ҳаловатларга интилишдан иборат бўлган узлуксиз ҳаракатларда кўрсатади. Эпопеянинг ўзи фазилатларини драмадан олган: драматизмсиз роман ланж ва зерикарлидир. Айрим маънода эпопея драманинг атиги ўзига хос шаклидир. Шу тариқа, драма поэзиянинг сараси бўлмаса-да, унинг бизга қондош тури, десак бўлади. Ана шу мўъжизакор драма бошдан-оёқ янгича қудратга айланадиган, ҳамма санъатлар билан боғланадиган, улардан ўзига мадад сўраб, уларнинг ҳар қайсиси алоҳида олинганда сизни кундалик ташвишларнинг тор олаמידан халос этиб, эзгулик ва нафосатнинг чексиз оламига отишга ўта кучлилик қиладиган жами воситалари, жами қуроолларини оладиган театрнинг ўзи нима? Менга айтинг-чи, театрнинг ўзи нима?.. О, бу санъатнинг қадамингиз тегиши ҳамано кундалик ҳаётдан, турмуш икир-чикирларидан халос қиладиган қасридир. Чолғулар оркестрида созланадиган бу садолар қандайдир мўъжизани кутаётган қалбингизни таҳликага солади, таърифлаб бўлмайдиган қандайдир гаштли, завқли жозоба юрагингизни эзади: улкан амфитеатрни тўлдириб ўтирадиган халқ сизнинг сабрсиз кутишларингизга ҳамдард, туйғуларингиз унинг туйғулари билан муштраклашиб кетади; ҳашаматли ва кўркем парда, чироқлар денгиз ажойиб илоҳий асар бўйлаб сочилган ҳамда сахнанинг мўъжаз юзасида мужассамлашган мўъжизалар ва жавоҳирлардан сизга дарак беради! Мана, оркестр янгради-ю, унинг садолари қалбингизни жароҳатлайдиган таассуротларни ҳис қила бошлайсиз; мана парда ҳам кўтарилди — шу заҳоти кўз ўнгимизда инсоний эҳтирослар ва тақдирларнинг чексиз олами мавжланади! Ана, беозор ва севгучи Дездемонанинг илтижоли фиғонлари рашкчи Отеллонинг ҳайбатли фиғонларига қўшилиб кетмоқда; ана, ярим кечада кўкраклари очиқ, сочлари тўзиган Макбет хоним пайдо бўлиб, қасоскор виждони азобларида кўзига кўринадиган қўлидаги қон доғларини йўқотишга беҳуда уринмоқда; ана, бечора Гамлет азалий саволи билан пайдо бўлди: ё ўлиш, ё қолиш; ана, қаршигизда жозибали хаёлпараст Поза ҳам, илоҳий севгига берилган икки анвойи гул — Макс ва Текла²⁸ ҳам, хуллас, Шекспирлар, Шиллерлар, Гётелар, Вернерларнинг саҳий

фантазияси яратган бутун бир гўзал ва чексиз олам ўтиб боради... Бу ерда сиз ўз ҳаётингиз билан яшамайсиз, ўз аламларингиз билан азобланмайсиз, ўз фароғатларингиз билан шодланмайсиз; таҳликага тушишингиз ўзингиз хавф-хатарда қолганингиздан эмас; бу ерда сизнинг шавқсиз «мени»ингиз севгининг қайноқ ҳовурида ғойиб бўлади. Башарти ҳаётингиздаги машаққатли жасоратлар ва кучларингизнинг ожизлиги тўғрисидаги изтиробли ўйлар сизни эзаётган бўлса, театрда уларни унутасиз; қалбингиз қачонлардир севги ва лаззатдан ардоқланган бўлса, башарти сиз аллақачон унутиб юборган қандайдир дилбар чеҳра тундаги жозибали туш, етишиб бўлмас орзу каби, қачонлардир хаёлингизга келган бўлса, ана шу эҳтирос сизда тутқич бермас янги куч билан тагин уйғонади, бу ерда ана шу чеҳра кўз олдингизда яна намоён бўлади, шунда унинг сизга тикилган соғинч ва севгига тўла кўзларини кўрасиз, унинг тотли нафасига тўясиз, унинг ҳароратли қўллари тегиб кетганда сесканиб тушасиз... Бироқ театрининг бутун гўзаллиги, унинг инсон руҳи устидан бутун сеҳрли қудратини буткул таърифлаш мумкинми?.. Эҳ, ўзимизнинг халқ театримиз, рус театримиз бўлганида қандай саз бўларди!.. Дарҳақиқат, бутун Русни, унинг эзгулиги ва иллатлари, унинг юксаклиги ва кучлилигини саҳнада кўриш, унинг фантазия сеҳри-ла тобутдан олиб чиқиб, тилга киритилган азамат қаҳрамонларининг овозини эшитиш, унинг қудратли ҳаёти томир уришини кўришга нима етсин... О, театрга, театрга чопинг, қурбингиз етса ўша ерда яшаб, ўша ерда жон беринг!..

Бироқ афсуски, буларнинг ҳаммаси проза эмас, поэзия, борлиқ эмас, орзулардир! У ерда, яъни Рус театри аталмиш дабдабали бинода, айтмоқчиманки, ўша жойда сиз Шекспир ва Шиллерга пародияларни, кулги қистатадиган ва тутуриқсиз пародияларни кўрасиз; у ерда сизга трагедия деб хаёл васвасаларини кўрсатишади; у ерда сизни ўнг-терс ҳаёт билан сийлашади; қисқаси, у ерда:

Мельпомена жўшқинлик билан
Зор қақшади, уввос солди-да,
Ҳам силкитди зарбоф ридосин
У совуққон авом олдида!²⁹

(Асқар Қосимов таржимаси)

Сизга айтиб қўяй, у ерга қадам босманг; у жуда зерикарли томоша!.. Бироқ театрга нисбатан ўта талабчан бўлмаганимиз маъқул: ожизлиги учун унинг ўзи айбдор

эмас. Қани бизда драматик адабиёт, қани драматик талантлар? Қани бизнинг трагикларимиз, комикларимиз? Улар кўп, жўда кўп; уларнинг номлари барчага таниш, шу сабабдан ҳам уларни бир-бир эслатиб ўтиришни истамайман, чунки меннинг мақтовларим бу зотларнинг ўзларига муносиб шон-шухратига бирор янгилик қўша олмайди. Хуллас, Грибоедовга мурожаат қиламан.

Грибоедовнинг комедия ёки драмаси (бу икки сўзнинг бир-биридан фарқини мен унчалик яхши билмайман: трагедия сўзининг моҳиятини эса мутлақо тушунмайман) қўлёзма ҳолида кўпдан бери тарқалиб юрибди. Эътиборга лойиқ барча кишилар қатори Грибоедов тўғрисида ҳам мулоҳазалар ва баҳслар кўп бўлди; Капнистнинг «Галамис»идан ҳайратланган айрим генийларимиз бир вақтнинг ўзида Грибоедовга ҳам ҳавас қилишарди: АВ, СД ЕҒ ва ҳоказо жанобларга қойил қолиб юрган кишилар Грибоедовнинг ўзига муносиб ҳурматини жойига қўйишни истамадилар. Бироқ омма бошқача ҳукм чиқарди: босилиб чиқмасдан ва пашрга топширишдан буруноқ Грибоедовнинг қўлёзма комедияси Россия бўйлаб кенг ёйилди.

Менинг назаримда, одатда трагедия деб аталадиган нарса каби, комедия ҳам айни шундай драматир; унинг мояси ҳаёт ва ҳаёт идеяси ўртасидаги зиддиятларни тасвирлашдан иборат; унинг элементи фақат масхаралаш ниятида ҳамма нарсани очиқ кўнгил билан мазах қиладиган беозор ўткир зеҳникдан иборат эмас; асло унинг элементи заҳарханда юмор, ҳазиломуз жилмайиш эмас, балки дарғазаб қаҳқаҳа, расволик ва худбинликни эпиграммалар билан эмас, балки наштардек, истеҳзолар билан таъқиб этишдан иборат шафқатсиз норозилиқдир. Грибоедов комедияси чинакам *divina comedia!** У мутлақо суҳбатга айлантирилган кулгили латифа эмас, қатнашувчи шахслари Добряковлар, Плutowатинлар, Обираловлар ва шу кабилар деб аталадиган комедия эмас; унинг персонажлари сизга аллақачон ҳаётдан таниш, сиз улар билан учрашгансиз, «Ақллилик балоси»ни ўқимасдан анча илгариеқ уларни танирдигиз, шунга қарамай, сиз учун тамоман янги ҳодиса сифатида улардан ҳайратланасиз, мана сизга поэтик ижоднинг энг олий ҳақиқати! Грибоедов яратган шахслар тўқиб чиқарилган бўлмай,

* Илоҳий комедия.

бошдан-оёқ турмушдан кўчирилган, кундалик ҳаёт ичидан олинган; уларнинг фазилатлари ва иллатлари пешаналарига ёзиб қўйилмаган; бироқ улар ўз пасткашликлари туфайли лаънатланган, жаллод-санъаткорнинг бераҳм қўли билан тамғалангандир. Грибоевнинг ҳар бир шеъри санъаткорнинг ўткир дарғазаблик чоғида қалбидан отилиб чиққан истеҳсосидир; унинг услуби раг excellence* жонли суҳбатдан иборат. Жамият билан ўта таниш бўлган гоят эътиборли адибларимиздан бири яқинда, жамиятимиз жонли тилини танҳо Грибоедов шеърга солишга қодир, деди, ҳеч шубҳасиз, бу Грибоедов учун ҳамирдан қил сугургандек гап эди; лекин шунга қарамай, бу, ҳар қалай, унинг буюк хизматидир, негаки, комикларимизнинг сўзлашув тили... Дарвоқе, боя мен комикларимиз ҳақида гапирмасликка сўз бергандим... Сўзсиз, у асар яхлитлиги жиҳатидан камчиликлардан ҳоли эмас, бироқ у Грибоедов талафтининг илк тажрибаси, илк рус комедияси эди; тагин бунинг устига, унинг камчиликлари қай даражада бўлмасин, Грибоедов сиймосидаги комедия Шекспирдан ажралган рус адабиётидан бўлак адабиётлар учун ҳам намуна, шоҳона асар бўлишига пурут етказмайди...

Бас энди, шеърхон-шоирлар ҳақида гапни бас қилиб, суҳбатни прозачи шоирлар томонга бурайлик. Ижодиётнинг *Пушкин даврида* улардан қайси бирининг номи биринчи ўринда туради? Жаноб Булгариннинг номи, муҳтарам жаноблар. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Жаноб Булгарин бошловчи эди, бошловчилар эса сизларга илгари ахборот бериб ўтганимдек, ҳамиша абадийдир, шу боисдан ҳам сизларга дадил айтиб қўяйки, Москва *фуқароси* Матвей Комаров³⁰ нинг номи қандай абадий бўлса, жаноб Булгариннинг номи ҳам рус романи соҳасида шундай абадийдир. Петербург Вальтер Скотти Фаддей Венедиктович Булгариннинг номи Москва Вальтер Скотти Александр Анфимович Орлов номи билан бирга адабиётимиз уфқида ҳамиша порлоқ юлдузлар туркуми бўлиб қолади. Ўткир зеҳли Қосичкин ана шу икки машҳур адибни маромига етказиб баҳолаш билан уларнинг фазилатларини нисбатан таърифлаб берди, шу сабабдан ҳам, Қосичкинни такрорламай деб, Булгарин тўғрисидаги, энди ҳаммага аён, лекин ҳали ҳеч қайси матбуотда чиқмаган

* Асосан.

фикрни айтиб ўтмоқчиман. Наҳотки чиндан ҳам жаноб Булгарин жаноб Орлов билан муглақо тенг бўлса? Тўғриси айтсам, тенг эмас; негаки у, умуман ёзувчи сифатида Орловдан беқиёс юқори туради, лекин аслида санъаткор сифатида ундан пича қуйироқдадир. Ижодиёти мизнинг шу икки машъали ўртасидаги асосий тафовут нимадан иборатлигини билишни истайсизми? Улардан бири кўп нарсани кўрган, кўп эшитган, кўп ўқиган, ҳамма ерда бўлган ва бўлишда давом этади; шўрлик иккинчиси эса Испанияда бўлиш у ёқда турсин, ҳатто рус чегарасидан нарига қадам қўймаган; лотин тилини билгани ҳолда (дарвоқе, у тилни билиши Горацийни на ўзининг, на ўзганинг изоҳи билан нашр этиш йўли билан исботланмаган), она тилини унчалик пухта эгалламаганига ажабланмасак ҳам бўлади: *аҳил улфатлар суҳбатини тинглаш* унга насиб бўлмаган. Хуллас, ҳамма гап шундаки, бирининг асарлари меҳмонхона полидек текис ва усти ялтироқ, бошқасининг асарларидан эса чайқов бозорининг ҳиди келади. Аммо галати ҳол! Уларнинг ҳар иккаласи ҳам турли тоифадаги китобхонлар учун ижод қилишган бўлса-да, улар бир тоифанинг ичидан ҳам ўзларига ўқувчилар орттирдилар. Чамаси, ана шу ўқувчилар Александр Анфимовичга мойилроқ бўлишади, негаки у кўпроқ шоирдир. Фаддей Венедиктович эса кўпроқ файласуфдир, поэзия эса фалсафага нисбатан ҳамма тоифаларга тушунарли.

Жаноб Марлинский ҳам адабиёт жабҳасига Пушкин билан қарийб бир вақтда кириб келган, гоят эътиборга лойиқ адибларимиздан бири саналади. У ҳозир, сўзсиз, жуда зўр обрўга эга: эндиликда унинг қаршисида ҳамма тиз чўкиб таъзим қилмоқда; ҳали уни ҳамма ҳам бир овоздан рус Бальзаги демаётган экан, бунинг боиси шуки, уни бу билан камситишдан ҳайиқишади ҳамда французлар Бальзакни француз Марлинскийси дейишларини кутиб ётишибди. Ана шундай мўъжиза содир бўлишини кутиб биз унинг шу даража улкан обрўга муносиб-номуносиблигини холисона қараб чиқайлик. Албатта, жамоатчилик фикрига қарши чиқиш ва унинг арзандагарига қарши ошкора исён кўтариш хавfli, бироқ мен бунга даъвогарлигимдан кўра, ҳақиқатга сиққидиллигимдан журъат этияман. Аммо бу ўринда жаноб Марлинскийнинг «Рус повестлари ва ҳикоялари» тўла нашр қилиниши туфайли ўша хавfli жамоатчилик фикри еган қаттиқ зарбасидан

аста-секин ҳушига келаётгани ҳам менга далда бeryпти; қандайдир зўрма зўракилик, зерикарли бир хиллик ва ҳоказолар тўғрисида ғаламас гаплар юрибди. Хуллас, мен янги ижтимоий фикрнинг воситаси бўлишга жазм қилдим. Биладан, бу янги фикр ҳали ўзига жуда кўп душманлар орттиради, аммо ҳар қандай ҳолда ҳам ҳақиқат дунёдаги ҳамма авторитетлардан қимматлидир.

Асл талантлар сийрак бўлган бизнинг адабиётимизда жаноб Марлинскийнинг таланти, албатта, гоят диққатга сазовор ҳодиса. У самимий ўткир зеҳни соҳиби, кўпинча жонли ва завқли баён қилиш қобилиятига эга, баъзан табиатдан қулинг ўргилсин манзаралар парчасини илиб олади. Лекин шу билан бирга, тан олишимиз керакки, унинг таланти ўта бир ёқлама, туйғу жўшқинлигига даъво қилиши жуда шубҳали, унинг асарларида ҳеч қандай теранлик, ҳеч қандай фалсафа, ҳеч қандай драматизм йўқ; бунинг оқибатида унинг повестларидаги бари қаҳрамонлар бир мақомда ҳаракат қилади ва улар бир-бирларидан номларига қарабгина фарқланади; муаллиф ҳар бир янги асарида ўзини такрорлайди; уларда фикрдан кўра ибора, туйғулар изҳоридан кўра дабдабали хитоблар устун туради. Бизда жаноб Марлинскийдек серҳосил ёзувчилар кам: бироқ бундай серҳосиллик истеъдоднинг зўрлиги, ижодий ғайратнинг тўлиб-тошганлигидан эмас, балки кўнликма, ёзишга одатланиб қолиш натижасидир. Башарти лоақал пича лаёқатингиз бўлса, китобхонликда саводингиз чиққан бўлса, маълум миқдорда идеялар жамғариб уларга ўз характерингиз, ўз шахсингизнинг муҳридан пича босган бўлсангиз, қўлга қалам олинг-да, куну тун дадил ёзишга киришинг. Бориб-бориб сиз ҳар қандай пайтда, ҳар қандай кайфиятда кўнглингиз тусаган нарса ҳақида ёзиш санъатини эгаллаб оласиз; агар бир неча дабдабали монологлар тўқиб қўйган бўлсангиз, роман, драма, повестларга уларни тиркаб юборишингиздан осони йўқ. Форма ва услубини келтирсангиз бўлгани; улар оригинал бўлиши лозим.

Нарсаларнинг қадри — бир-бирига қиёс қилинганда яхши билинади. Агар икки ёзувчи бир турда ижод қилиб, бир-бирига қандайдир ўхшашлиги бор экан, бинобарин уларни параллел жойларга қўйиб бир-бирига қиёсан баҳолашдан бошқа илож йўқ; энг одил тарози шу. Бальзакка эътибор беринг: унинг повестларида бири иккинчисига пичагина ўхшаб кетадиган лоақал битта характер, лоақал

битта шахс учрамаслигига қарамасдан бу зот қанчадан-қанча асарлар ёзиб ташлади. О, характерлар индивидуаллигининг жами қирраларини тасвирлашдаги ақл бовар қилмайдиган даражадаги маҳоратни қаранг! Феррагуснинг ҳайбатли ва ҳиссиз башараси сизни таъқиб қилганми, тушингизда ҳам, ўнгингизда ҳам у кўзингизга кўринганми, унинг сояси ортингиздан чекинмай илашиб юрганми? О, минглаб кишилар орасида сиз уни таниб олардингиз, ҳолбуки Бальзак повестларида у сояда қолган, шунчаки, йўл-йўлакай тасвирланган ҳамда поэмада асосий эътиборга лойиқ шахслар ортида қолган. Нечук бу шахс ўқувчида шунчалик ҳамдardлик уйғотади ҳамда унинг миясига шу қадар маҳкам ўрнашиб қолади? Негаки Бальзак уни тўқиб чиқармаган, балки яратган, негаки повестнинг дастлабки сатри битидишдан илгарийёқ Бальзакнинг кўз олдидан кетмаган, уни санъаткор ўз руҳий оламидан бўшатиб, ҳамма баҳраманд бўладиган ҳодисага айлантирилмагунча қийнайверган. Мана, энди саҳнада биз «Ун учинчи» асаридаги одамни кўриб турибмиз: Феррагус билан Монривонинг, афтидан, зоти бир: улар денгиз тубидек теран қалбга, тақдир иродасидек қудратли иродага эга: бироқ айтинг-чи: улар бир-бирларига лоақал пича ўхшамайдими, ўрталарида қандайдир умумийлик борми? Бальзакнинг сахий мўйқалами қанчадан-қанча аёл сиймоларини яратди, шунга қарамай, уларнинг лоақал бирортасида ёзувчи ўзини такрорлаганми?.. Ана шу жиҳатдан жаноб Марлинскийнинг асарлари ҳам шундайми? Унинг Аммалат Беги, унинг полковник В-си, «Қўрқинчли фол» асаридаги қаҳрамони капитан Правинларнинг барчаси ҳатто туққан онаси зўрға ажратиб оладиган туғишган оға-инилардир. Фақат биринчиси атиги ўзининг осийча колорити билан бошқаларидан сал-пал ажралиб туради. Қани ижодкорлик? Бунинг устига зўрма-зўракиликни қаранг! Жаноб Марлинский зўрма-зўракиликка шу қадар бино қўйганки, сира ундан ажралгиси келмайди. Унинг повестларидаги бирорта шахсдан ҳам бир оғиз оддий сўз чиқмайди, лекин ҳаммиша юз буриштириб, эпиграмма ёки қочириқлар билан ёки шу мақомда гапиргани-гапирган; хуллас, жаноб Марлинскийнинг ҳар чақаси жарангдор, ҳар сўзи гажакдор. Гапнинг тўғриси: табиат унга қувноқ ва беозор ўткир зеҳн ато қилган. Аммо бу ўткир зеҳн санчади-ю, узиб олмайди, қитиқлайди-ю, тишламайди. Лекин бу ишда ҳам таомни шўр қилиб юбо-

ради. Жумладан, унинг «Чавандозлар» каби қатор йўгон повестлари борки, улар турган-битгани зўрма-зўракиликдан бошқа нарса эмас. Марлинскийда талант бор, бироқ бу талант зўр талант эмас, узлуксиз зўрланишлардан силласи қуриган ясама ўткирзеҳнлик тўсиқлари ва кундаларига урилавериб, титкиланиб кетган талантдир. Назаримда, роман ёзиш унинг иши эмас, негаки у инсон қалбини мутлақо билмайди, ҳеч қандай драматик фаҳмга эга эмас. Чунончи, у ёруғ оламнинг бутун шодлиги устрица (моллюска)дан иборат, деб билган, тўкин-сочин зиёфатни хотинидан ҳам, унинг ор-номусидан ҳам юқори қўйган князни никоҳ тўшагини ҳаром қилган зотга қарата дабдабали монолог айтишга нечук мажбур қилган экан? Бундай монологни Правиннинг ўзи ҳам айтиши мумкин эди. Бу зўрма-зўракиликнинг ўзгинаси, яширин тиргак холос, автор жаноб Булгарин мақомида ахлоқли бўлмоқчи. Уз повестлари воқеаларини ҳаракатга солиб турадиган пинҳоний тизгинларни сир тутушни у умуман қойил қила олмайди. Ҳар қалай, унинг повестларида баъзан жуда кўркам лавҳалар, жуда моҳирона тасвирлар учраб туради: чунончи, «Қўрқинчли фол» даги авом рус Мефистофели ва умуман мазкур асардаги қишлоқ турмуши ҳамма манзаралари ана шундай; меъдага тегиш нес plus ultra даражасида зўрма-зўраки Кавказ очерklarини, дарвоқе истисно қилганда, андазаси табиатдан олинган кўпгина лавҳалар ана шундай. Менинг назаримда, аслида «Синов» ва «Лейтенант Белозор» унинг энг яхши повестларидир: уларни ўқиганда ёзувчининг талантидан мириқиб яйрайсан, негаки у танлаган мавзусини беш қўлдай билади. Марлинский ўз шеърини ижоди устидан кулади; шунга қарамай, «Амаллат — Бек»даги тоғликлар қўшиқлари унинг таржимасида бутун повестга қараганда дурустроқ туюлади: улар шу қадар туйғуга бой, шу қадар оригиналки, ҳатто Пушкин ҳам уларни ўзимники, дейишдан ор қилмасди. Унинг «Андрей Перемыславский»си, айниқса шу асарнинг иккинчи бобида ҳам, умуман асар жуда жўн бўлишига қарамай, айни шундай соф шоирона сатрлар учрайди. Жаноб Марлинскийнинг энг галати жойи шундаки, у яқинда ўзининг на руҳан, на жисман алоқаси бўлмаган бир айбига ғоят камтарона иқроп бўлди: гўё у ўз повестлари билан рус адабиётида халқчиллик дарчасини очган эмиш: бу ғирт лоф гап! Повестлар унинг энг ожиз машқлари қаторига киради, уларда автор

нари борса Қарамзинчалик халқчил, чунки у тасвирлаган Русдан ўзининг эзгу севимли Ливониясининг руҳи шундоққина анқиб туради. Жаноб Марлинский таланти ҳақидаги фикрларимни унинг асарларидан парчалар келтириб янада мустаҳкамлаш учун менга вақт ҳам, жой ҳам имкон бермайди: дарвоқе, буни бажо келтириш мумкин эмас. Унинг услуби ҳақида гапирмай қўя қолай. Эндиликда услуб сўзи ўзининг илгариги кенг маъносини йўқотиб боряпти, негаки энди уни фикрдан ажратмай қўйишяпти. Қисқаси, жаноб Марлинский талантдан холи ёзувчи эмас, агар у табиийроқ бўлиб, зўрма-зўракиликка камроқ берилса, анча юксакликка кўтарилиши мумкин эди.

Пушкин даври ижодиётимизнинг энг гуллаган чоғи эди. Уни тарихий ва хронологик тартибда қараб чиқиш лозим эди, бунга мен амал қилмадим, чунки бошқа мақсадни кўзладим. Шуни дадил айтиш мумкинки, ўша даврда биз адабиёт деёлмасак-да, ҳар қалай, адабиётнинг шарпасига эга эдик, негаки ўшанда адабиётимизда ҳаракат, ҳаёт ва ҳатто тараққиётида қандайдир салобат сезиларди. Қанчалаб янги ҳодисалар, қанчалаб талантлар, ҳар иккаласи бобида қанчалаб уринишлар бўлганди! Биз баъзан ўз адабиётимиз, ўз Байронларимиз, Шиллерларимиз, Гётеларимиз, Вальтер Скоттларимиз, Томас Морларимиз борлигига чиндан ҳам сидқидилдан ишона бошлаган эдик; бамисоли болалар байрам сарпосидан қувонганидек қувониб, ғурурланиб юрардик. Бизнинг ҳовуримизни туширган зот, бизнинг Мефистофелимиз ким ўзи? Қудратли, шиддатли таъсир кўрсатиб, ўпкамизни анча босиб қўйган ўзи ким? Никодим Аристархович Надоумка ёдингиздами, у ёғоч оёқлари билан саҳнага чиқиб, ўзининг содда муғомбирларча «хе-хе-хе»лари билан ширин орзуларимизни чиппакка чиқаргани эсингиздами? Ҳаммамиз ёппасига авторитет ва авторитетчиларимизга маҳкам тирмашиб олиб, уларни шиддатли аристарх ҳужумларидан жон-жаҳдимиз билан ҳимоя қилганимиз ёдингиздами? Сиз қанақа—билмайману, аммо ҳамма ундан гина қилгани мени яхши ёдимда, ўзим ҳам ундан ранжиганим эсимда. Хўш, оқибати нима бўлди? У башорат қилган шум хабарларнинг аксарияти амалга ошган, энди марҳумдан ҳеч ким гина қилмай қўйди!.. Ҳа! Никодим Аристархович адабиётимизда ажойиб сиймо эди: у қанчалар ташвиш орттирарди, қанчалар қонли жангларни қўзғатарди, қанчалик жасуруна жанг қиларди, баъзан

сийқаси чиққан даражада оригинал, лекин ҳамиша кескин ва нишонга тегадиган услуби билан ҳам, қатъий мантиқи билан ҳам, бир вақтнинг ўзида ҳам беозор, ҳам нишли истеҳзолари билан ўз рақибларига қанчалик шафқатсизлик билан зарба берарди...

Эй, баҳодир, қайда жасадинг?
Қайси мозор ютган ўзига?..
(В. А. Жуковский)

Уша давр журналлари ҳақида нима десам экан? Наҳотки улар тўғрисида оғиз очмай кетсам? Уша даврларда журналлар жамоатчилик кўз ўнгида шу қадар зўр аҳамият касб этган, ўзига нисбатан шу қадар ҳамдардлик уйғотган, шу қадар муҳим роль ўйнаганки!.. Шунини айтиб қўяйки, қарийб уларнинг ҳаммаси, ихтиёр-беихтиёр, атайлаб-ноатайлаб бизда янги тушунчалар ва қарашларнинг ёйилишига далда берган; биз улардан сабоқ олиб саводли бўлдик. Уларнинг ҳар бири қурби етганча хизмат қилди. Қайсининининг хизмати кўпроқ? Бу саволга яхшироқ жавоб бера олмайман, негаки, дарвоқе, фақат ўзимга аҳамиятли бўлган муҳим сабабларга кўра, дилимдаги жами бор гапларни айта олмайман. Монтеннинг ҳикматли ўгитига қатъий амал қилиб, кўпгина ҳақиқатларни қаттиқ пинҳон тутаман. Муҳими шундаки, ҳамелеонлик соҳасида ҳали тажрибам йўқ, ҳамма адабиётчи ва ёзувчи (бунинг устига мен униси ҳам, буниси ҳам эмасман) сифатида эмас, балки соф дил ва инсофли киши сифатида ўз фикрларимни қадрлайдиган қилигим бор, шундай экан, бошқаларини назарга илмаган ҳолда алоҳида бир журналга мадҳия ўқишни негадир виждоним қабул қилмайди... Иложим қанча, ўз тушунчаларимга кўра ҳали мен Аркадияга мансубман!.. Шу тариқа, журналлар ҳақида оғиз очмайман! Энди ана шу мурдалар уюлиб ва айқашиб, ялқовлигим ва хонамнинг бесаранжомлигига кўникиб, остин-устин ётган улкан столимга боқаман, уларга ғамгин илжайиб шундай дейман:

Ҳар қалай матоҳ-ку, ҳар қалай бойлик.

Х

Яна бир ривоят айтсайдим сизга,
Иллиномам етарди ниҳоясига!

Пушкин.

Вабо тарқалган ўттининчи йил адабиётимиз учун чинакам маъшум йил, чинакам ҳалокатли давр бўлдики,

адабиётимиз ҳаётида бурунгисидан кескин фарқ қилувчи тамомила янги палла шу йилдан бошланди. Бироқ бу икки давр ўртасида ҳеч қандай кўприк бўлмаган; унинг ўрнига қандайдир мажбурий танаффус юз берган. Бундан ғайри табиий сакрашлар, менимча, бизда адабиёт йўқлигини, бинобарин, адабиёт тарихи ҳам йўқлигини жуда яққол исботлайди: чунки ундаги бирор ҳодиса ҳам, бошқа бир ҳодисанинг оқибати бўлмаган, воқеа ҳам бошқа бир воқеадан келиб чиқмаган. Ижодиётимиз тарихи чет эл адабиётларига кўр-кўрона тақлид қилиш йўли билан ўз адабиётимизни яратишга беҳуда уринишлар тарихидан бошқа нарса эмас; бироқ адабиётни яратмайдилар; тил ва урф-одатлар халқнинг ихтиёри ва хабарсиз қандай яралса, адабиёт ҳам шундай яралади. Шундай қилиб, ўттизинчи йил билан бирга Пушкин даври тугади, тўғрироғи, тасодифан узилиб қолди, негаки Пушкиннинг ўзи ҳам, Пушкин билан бирга унинг таъсири ҳам тугади, ўшандан бери унинг созидан деярли биронта ҳам аввалгидек наво чиқмади. Унинг ҳамкасблари, бадий ижод соҳасидаги сафдошлари эски қўшиқларини, одатдаги орзуларини хиргойи қилишда давом этардилар, аммо уларни энди ҳеч ким тингламасди. Эскилик меъдага тегиб, ҳаммани безор қилди, улардан бирор янгилик кутиш маҳол эди, негаки улар вужудга келганда дастлабки маҳалида қайси нуқтада турган бўлсалар, ўша нуқтада қолдилар ва ўрндан жилишни хоҳламадилар. Гўё қандайдир фалаж ёки чиндан ҳам морбус-вабоси теккандек, журналларнинг ёппасига умри тугади. Фавқулоддаги бу ажал ёки ўлатнинг сабаби бизда адабиёт йўқлигининг сабабидан иборат эди. Журналларнинг қарийб ҳаммаси ҳеч қандай эҳтиёжсиз, шунчаки бекорчиликдан ёки овоза чиқаришга ўчликдан пайдо бўлдилар, оқибатда уларда на характер, на мустақиллик, на куч, на жамиятга таъсир кўрсатиш бор эди, шу туфайли улар бемаҳал гўрга мотамсиз кириб кетдилар. Атиги улардан иккитасини истисно қилиш мумкин: улардан иккитасигина кузатувчи учун қизиқарли, ибратли ва бой материал касб этади. Улардан бири — азалдан улкан нуфузга эга бўлган ҳамда адабий фикрларни ўзбошимчалик билан бошқариб турадиган, навқирон авлодимизни бир маҳаллари етаклаб юрган мўйсафид, бошқаси эса — қайноқ қалбли, умум фойдаси йўлида сидқидилдан фидойилик кўрсатувчи, ўзининг эзгу мақсадига жамики воситалар билан

эришишга интилувчи, ваҳоланки бунга эриша олмаган ўспирин йигит. «Вестник Европы» бир неча авлодларни кўрди, бир неча авлодларни тарбиялади, ўзи эъозлаган авлодлардан сўнггиси ўзига шафқатсизлик билан қарши чиқди; бироқ журнал қандоқ бўлса шундайлигича қолаверди, ўзгармади ва бор кучи билан олишди, бу олижаноб ва ҳар қанча ҳурматга лойиқ кураш, бачкана шахсий манфаатлар эмас, балки қалбга яқин ва долзарб фикрлар ҳамда эътиқодлар йўлида кураш эди. Уни рақиблари эмас, давр жувонмарг қилди; шу боисдан ҳам унинг ўлими фожияли эмас, балки табиий ўлимдир*.

«Московский вестник» зўр фазилатларга, зўр ақл-заковатга, бир талай талантларга, битмас-туганмас ғайратга эга эди, бироқ унда топқирлик ва зийраклик сира етишмасди, шу боисдан ҳам ўзининг бемаҳал ажалига ўзи сабабчи бўлди. Ҳаёт қийнаган, кураш маҳали ҳамда фикр ва қарашлар тўқнашган бир маҳалда кескин мулоҳазалар туфайли келиб чиққан қандайдир мўътадиллик ва ора бузилиш руҳини кузатиш унинг хаёлига келиб қолди, бамаъни ва илмий мақолаларга сероб бўлгани ҳолда, унда журнал ҳаётининг асоси саналган рецензия ва баҳслар етишмасди, рус журнали учун муваффақият гарови ҳисобланган повестларга камбағал эди, тагин энг хунуги шундаки, у модалар йилномасини батафсил

* Антиқа ҳодиса. Адабий арбоб ва ҳакам сифатида Пушкин наслини ўзига тескари қилиб олган ҳамда унинг ғоят аёвсиз таъқиблари ва зарбаларига дучор бўлган жаноб Каченовский, олим, ватан тарихининг тадқиқотчиси сифатида кейинги авлодлар орасидан ўзига жонбоз издошлар ва ҳомийлар орттирди. Дарвоқе, бу сира ажаблანарли ҳол эмас: бир киши ўзига ҳамма нарсани қамраб ололмайди; поёнсиз ақл ва кўпқиррали талант камдан-кам мумтозларгагина насиб бўлади. Шу боисдан жаноб Гоголнинг ажойиб эртақларини, жаноб Каченовскийнинг эса мақолаларини ёки унинг таъсири ва раҳбарлигида ёзилган рус тарихи ҳақидаги мақолаларини ўқинг ҳамда: *сашт сқиге* (ҳар кимга — пешанасига битгани) деган лотинча матални, энг яхшиси, буюк масалчимизнинг қуйидаги ҳикматли ўғитини унутманг:

Иш пачава этикдўз пиширса сомса,
Ё сомсапаз тикканда этик.

Мен олим эмасман, тарихдан ҳам саводим анча кам; зўр мутахассене сифатида эмас, балки ҳаваскор сифатида мулоҳаза юритамиз: лекин ўқувчиларнинг ўзи ҳаваскорлардан иборат эмасми? Шунинг учун ҳам ҳаваскорнинг сидқидилдан айтган ҳар қандай фикри, агар у бунинг устига умумий, яъни етакчи фикрнинг акс-садоси бўлса, бир-

ва кўримли қилиб ёритмади ҳамда модага кирган расмларни илова қилмадики, бусиз рус журналисти обуначи орттиришга умид боғламаса ҳам бўлади. Нима ҳам дердик? Пича ва чамаси, қуруқ ён бермай туриб, фойдали сулҳ туза олмаймиз. «Москва ахбороти» замонавийликдан маҳрум эди, эндиликда уни сира қадрини йўқотмайдиган бамаъни китоб сифатида ўқиш мумкин, бироқ у тўла маънода айтганда, ҳеч қачон журнал бўлмаган. Шоирлар каби, журналистлар ҳам истеъдодли туғиладилар ва шундай бўлиб қоладилар. Журналлар ҳақида гапиришга раъйим йўқ эди, лекин негадир беихтиёр бунга берилиб кетдим; шу боисдан, марҳумлар ҳақида гап борганда, ҳар қалай, номини эслатмасам-да, уни осонгина пайқаб олиш мумкин бўлган бир тирик журнал ҳақида икки оғиз тўхталиб ўтмоқчиман. У анчадан бери мавжуд: у бир юзлама, икки юзлама ва ниҳоят, уч юзлама бўлиб қолди ҳамда ўз сафдошларидан қандайдир тусдаги қиёфасизлиги билан ҳаминша фарқланиб турарди. «Европа ахбороти» муқаддас ўтмишни ҳимоя қилиб, нафрат қўзғатувчи янгиликка қарши сўнгги нафасигача олишиб ётган бир пайтда, янги журналларнинг навқирон насли, ўз навбатида, зерикарли, меъдага теккан ўтмишга қарши ҳаёт-мамот жангги олиб бораётган ҳамда улуғвор жасорат билан аср байроғини тиклашга жазм қилган бир пайтда,— мен тилга олган журнал ўзи учун янги эстетика таъсис этдики, бунга кўра, кўп нусхада чоп этилган ва бозори чаққон асар юксак ва нафис саналарди, шундай сиёсат юритдики, бунга кўра, ёзувчи бугун Байрондан юқори турса, эртага мутлақо пасайиш chute complete га учрарди. Ана шу тадбирли сиёсат туфайлигина Вальтер Скоттларимиздан баъзилари Никандр Свистушкинлар³², «Яҳудийлар» ва «Ўғрилар» поэмаларининг муаллифлари ва ҳоказолар тўғрисида повестлар ёздилар.

мунча эътибор қозонишга лойиқдир. Энди бизда иккита тарих мактаби мавжуд: Шлецер ва жаноб Каченовский мактаби. Улардан бири ўтмишга, урф-одатларга, мактаб асосчисининг авторитетини ҳурматлашга таянади; бошқаси, менинг назаримча соғлом фикр ва чуқур илмийликка асосланган. Сўнггисидан мутлақо хабарсиз бўлганим ҳолда, дастлабкисига айрим даъволарим бор. Шу туфайли ўтмишни эслаш ҳамда авторитетларнинг хатолирига бепарво ҳозирги наслнинг жаноб Каченовскийнинг тарих бобидаги фикрларини қизгин кутиб олгани назаримда жуда табиий туюлади. Дарвоқе, илмий адабиёт менинг ишим эмас: мен бу гапларни шунчаки, йўл-йўлакай, а ргорос айтдим-қўйдим.

Хуллас, бу журнал адабиётимизда бирдан-бир ва мислсиз ҳодиса эди.

Шу тариқа ижодиётнинг янги даври бошланди. Бу янги, зўр *тўртинчи* даврнинг етакчиси ким эди? Ломоносов, Карамзин ва Пушкин каби, ким жамоатчилик эътибори ва фикрини қозона олди, сўнггиси устидан мутлақ ҳокимлик қилди, даври асарларига ўз даҳоси муҳрини босди, даврига ҳаёт бахш этди ва замондош талантларни йўналтириб турди? Ана шу янги дунёвий тартибнинг қуёши ким эди, деяпман? Афсуски, ҳеч ким эмас, ваҳоланки бу юксак унвонларга даъвогарлар кўп эди. Адабиёт биринчи бор олий даҳосиз қолди ва унинг улкан салтанати кўпгина майда, бир-бирига дахлсиз, ҳасадгўй ва ўзаро душман давлатларга парчаланиб кетди. Донишмандлар кўп эди, бироқ улар қанчалик тез юксалган бўлсалар, шунчалик тез қуладилар: қисқаси, бу давр адабий тарихимизнинг тахт бўш қолган ва қаллоблар кўпайган қора давридир.

Пушкин даври Карамзин даврига қандай зид бўлса, ҳозирги давр ҳам *Пушкин даврига* шундай зиддир. Ғайрат ҳам, ҳаёт ҳам тугади; қурооллар наъраси тинди, ҳолдан тойган аскарлар бирор жангда ҳам расмана енгиб чиқмай, ҳар бири ўзини ғолиб ҳисоблаб, қиличларини гултожли ғилофларига солдилар. Тўғри, аввалига, дастлабки икки йил мобайнида жон-жаҳди билан олишиб туришди, бироқ бу энди янги уруш эмас, балки эскисининг хотимаси эди: Бу Густав-Адольф ўлими ва Валленштейн³³ ҳалокатидан кейинги *Уттиз йиллик* уруш эди. Энди ана шу хунрезлик уруши ҳам тугади, лекин *Вестфаль* сулҳисиз, адабиёт учун қаноатланарли натижаларсиз тугади. *Пушкин даври* қандайдир шоирчилик васвасаси авжига чиққанлиги билан ажралиб туради; янги давр ўзининг илк қадамлариданоқ прозага қатъий мойиллигидан нишона берди. Бироқ, афсуски, бу олға сари қадам, янгиланиш эмас, балки қашшоқлашиш, ижодий ғайратнинг сусайиши эди. Амалда аҳвол то шунгача бордики, эндиликда ишонч билан айтаётганларидек, гўёки бизнинг замонда энг бамаъни шеърлар сира муваффақият қозона олмас эмиш. Бемаъни фикр! Бу фикр ҳам бошқалари каби биздан чиқмагани, балки Европадаги кўшнилариимизнинг мулоҳазаларига эркин тақлид эканлиги равшандир. Уларда кўпинча, бизнинг асрда эпопеяга ўрин йўқ, дегап гапларни такрорлашарди, энди бўлса, чамаси биз-

нинг замонада драманинг ҳам куни битди, деган фикр томон оғмоқдалар. Бу хилдаги фикрлар бутунлай ғалати ва асоссиздир. Ҳамма халқларда ва ҳамма замонларда поэзия асос-эътибори билан бир хил бўлган: умуман, бутун инсоният, жумладан, ҳар бир халқнинг руҳи, интилиши ва ютуқларига кўра формалар ўзгарди, холос. Поэзиянинг хилларга бўлиниши ўз-ўзидан содир бўлгани йўқ: унинг сабаби ва зарурати санъат моҳиятининг ўзида яширинган. Поэзиянинг учта хили бор, бундан ортиқча бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай асар, қайси хилда ёзилмасин, ўз руҳи ва шакли эътибори билан ўз даврининг нафасини акс эттирса ҳамда унинг ҳамма талабларини қондирсагина ҳамма замон ва ҳар бир маҳалда қадрлидир. Қаредадир, Гётенинг «Фауст»и замонамизнинг «Илиада»-сидир, дейилган: бу фикрга қўшилмай иложимиз йўқ! Дарҳақиқат, замон руҳининг тўла ифодачиси сифатида бўлмаса-да, эпик сифатида Вальтер Скотт ҳам бизнинг Гомеримиз эмасми, ахир? Бизда ҳам ҳозир шундай: янги Пушкин, лекин 1835 йил Пушкин¹ эмас, балки 1829 йил Пушкини пайдо бўлиб қолгудек бўлса, Россия яна шеърхонликка тушарди, бироқ, ex officio* ўқийдиган китобхонлардан бошқа ким ҳам: янги шоирчаларимиз — жаноби Ершовлар, Струговщиковлар, Марковлар, Снегирёвлар ва ҳоказоларнинг маҳсулотларига назар солади дейсиз?

Романтизм — Пушкин давридан нишона берган дастлабки сўз ана шу; *халқчиллик* — янги даврнинг аввалию охири ана шу. Ушанда қоғоз булғовчи ҳар кимса романтик номини олиш учун қандай жонини жабборга берган бўлса, ҳозир ҳам ҳар қандай адабий масхарабоз халқ ёзувчиси унвонига шундай даъвогарлик қиляпти. *Халқчиллик* — ажойиб сўз! Унинг олдида сизнинг романтизмизга йўл бўлсин! Дарҳақиқат, халқчилликка бундай интилиш жуда ажойиб ҳодиса. Романчиларимиз ва умуман, янги ёзувчиларни тилга олмасак-да, ижодиётимизнинг муносиб корифейлари нималар қилишаётганига эътибор беринг-а. Генийси ҳамини мавҳум Алблонга ҳамда фантастик Германияга занжирбанд бўлган шоир Жуковский бошдан-оёқ пўлат совутдаги баҳодирларини, гўзал ва садоқатли маликаларини, жодугарлари ва мафтункор қасрларини бирдан унутиб, рус эртаклари ёзиш-

* Вазифасига кўра.

га тушди... Рус руҳининг на шарпаси, на сояси сезилмаган бу рус эртаклари грек ёки немис гекзаметрига мос тушмаганидек, рус руҳига ҳам мос тушмаслигини исботлашнинг ҳожати борми? Майли, давр руҳига берилиб кетган қудратли талантнинг бу хатосига ҳаддан ташқари гина қилиб ўтирмайлик. Жуковский ўз бурчи ва жасоратини тамомила охирига етказди: энди ундан бирор нарса кутншга ҳақимиз йўқ. Пушкин бошқа гап: халқчил бўлишга уринмаган пайтларида халқчилликка эришуви ҳеч гап бўлмаган бу ажойиб зотнинг халқчилликка астойдил жазм этган ҳозирги пайтда ғоят кам халқчил бўлиб қолганини кўриш ажабланарли ҳол: бир маҳаллар ортиқча нарса ёки зийнат ўрнида сочиб кетган нарсаларини энди у қандайдир мўъжиза ўрнида бизга инъом этаётганини кўриш ҳам ажабланарли ҳол. Назаримда, халқчилликка бундай интилишнинг сабаби шундаки, тақлидчи адабиётимизнинг таги бўшлигини ҳамма яққол сезиб қолди, илгари тақлидий адабиёт яратилган уринганларидай, энди халқчил адабиёт яратилари келиб қолдилар. Хуллас, яна ният, яна уринишлар, яна янги мақомга солинган эски лапар. Бироқ Крилов халқчилликка жазм қилгани учун олий даражада халқчилми? Асло, у бунга ҳаёлига ҳам келтирмаган; у халқчил бўлмаслиги мумкин эмаслиги учун ҳам халқчилдир, у беихтиёр халқчил эди, ҳеч қандай машаққатсиз ва ҳаракатсиз ўз асарларига сингдирган бу халқчилликнинг аҳамиятини у қарийб билмасди. Замондошлари ақалли ундаги бу фазилатнинг қадрига етишмасди: улар тубан табиатни тасвирлагани учун Криловдан таъна қилишар ҳамда уни ўзидан беқиёс ожиз масалчилар билан бир сафга қўйишарди. Бинобарин, халқчиллик бобида зўр бериб ҳаракат қилаётган адибларимизнинг уринишлари беҳуда. Дарҳақиқат, умуман халқчиллик тўғрисида биздагиларнинг қанақа тушунчаси бор? Ҳамма, ёлпасига ҳамма уни авомлик ва қисман бемаъни аскиявозлик билан чалкаштириб юборади. Лекин бу чалкашликнинг ўз сабаби, ўз замани борки, унга сира ҳам дарғазаблик билан ҳужум қилиш ярамайди. Яна қўшиб қўймоқчиман: рус адабиётига нисбатан халқчилликни бошқача тушуниш мумкин эмас. Адабиётда халқчиллик дегани нима? Халқ қиёфасининг акси, халқ руҳининг тури ва халқнинг турмуш тарзи демакдир; лекин биз халқ сифатида қиёфамизга эгамизми? Ғоят мушкул масала бу. Бизнинг миллий қиё-

фамиз ҳаммадан ҳам халқнинг қуйи қатламларида кўпроқ сақланиб қолган: шу боисдан ҳам, албатта, талантли ёзувчиларимиз роман ёки драмада авомнинг расму таомили, урф-одатлари, тушунчалари ва туйғуларини тасвирлаганларида халқчил бўладилар. Бироқ халқ нуқул авомдан иборатми? Асло бундай эмас. Бош инсон жисмининг ғоят муҳим қисми бўлганидек, ўрта ва юқори тоифа ҳам асосан халқни ташкил этади. Биладан, инсон ҳар қандай ҳолатда ҳам инсондир, авом киши ҳам худди амалдорникидақа эҳтиросларга, ақл ва туйғуга эга, шу боисдан у ҳам мансабдор каби, поэтик таҳлилга лойиқ; бироқ халқнинг олий ҳаёти асосан унинг юқори қатламларида ёки, энг тўғриси, яхлит халқ идеясида акс этади. Шу сабабдан, унинг бир қисмини илҳомингиз манбаи қилиб олгач, сиз, шубҳасиз, бир ёқламалик гирдобига тушиб қоласиз. Шунингдек, ўз ижодий фаолиятингиз учун Буюк Пётргача бўлган тарихимизни ажратиб олсангиз ҳам айни шундай хатодан халос бўла олмайсиз. Халқнинг юқори қатламлари эса ҳам ўз қиёфаси ва характери эга эмас; уларнинг ҳаёти поэзияга кам озиқ беради. Безгласнийнинг ажойиб повести «Княжна Мими»нинг бир оз бачкана ва ланжлиги рост эмасми? Унинг эпиграфи ёдингиздами? *«Бўёқларим хира,— деди рассом,— иложимиз қанча? Шаҳримизда яхшироғи топилмайди!»* Мана сизга шоирнинг энг яхши важи ва шу билан бирга мазкур повестда унинг олий даражада халқчиллигининг энг яхши исботи. Хўш, адабиётда халқчиллигимиз наҳотки орзу бўлса? Тамоман шундай бўлмаса-да, қарийб шундай. Халқчиллиги билан ажралиб турувчи асарларимиздаги асосий элемент нима? Бизда қадим рус ҳаёти (Буюк Пётргача қадар) ёки авом халқ ҳаётидан очерклар ва улар замишида туғилган йилномаларга, халқ қўшиқларига ёки авомларимизнинг нутқи мақомига муқаррар сохта ўхшатмалар бор. Лекин бу йилномаларда, қачонлардир ўтиб кетган бу ҳаётда унинг мингларча формаларидан бири бўлган умуман инсон ҳаётининг нафаси эсиб турибди-ку, ахир: уни зеҳн ва туйғунгиз билан пайқаб олиб, фантазиянгиз воситасида бадиий ижодингизда акс эттира билинг-да. Бутун куч-қудрат ва зарурат мана шунда. Бироқ асарларингизда рус ҳаёти идеяси барқ уриб туриши учун сиз гений бўлишингиз лозим: бу энг қалтис йўл. Биз Буюк Пётр эраси соясида бобокалонларимиз турмушидан шу қадар узоқлашиб, тўғрироғи, узи-

либ қолганмизки, асар ёзишдан олдин ана шу турмушни, сўзсиз, чуқур ўрганиб чиқишингиз даркор. Шу тариқа, кучингизни ниятингизга мослаштиринг ва ўзингизга ортиқ ишонмай ёзинг: яъни ана бу ёки мана бу йиллардаги русларни кўрсатинг. Яна шуни ҳам айтиш лозимки, Буюк Пётргача *рус ҳаёти* ғоят сокин ва бир ёқлама эди, ёки тўғрироғи, у ўзига хос тарзда намоён бўлганди. Вальтер Скотт изидан бориб, бу ҳаётга тухмат қилиш сизга қулай бўлади. Ўз романининг планини севги асосига қурган ва қаҳрамонининг интилишларидан мақсад — садоқатли гўзалнинг ризолиги ва қалби деб билган ёзувчи Русни тушунмаганлигини яққол ошкора қилиб қўяди. Боярларимиз маъшуқалариникига панжара ошиб ўтганидан хабарим бор, лекин бу улуғвор, батартиб ва салобатли рус ҳаётини таҳқирлаш ва бузиш, аммо унинг намоён бўлиши эмас; рашкчилар унақа тун рицарларидан мардона олишувга чиқиб ўч олишмаган, балки уларни қамчин ва таёқлар билан адабини беришган; унақа гўзаллар ачинишга ва ҳамдардликка лойиқ эҳтирос қурбонлари эмас, балки мочағар хотинлар деб қаралган. Боболаримиз севги билан *қонун йўл қўйганича* ёки йўл-йўлакай, шўхликдан шуғулланиб, ўз маъшуқалари оёғи остига юрагини отмаган, балки ипакдан ўрилган қамчинни уларга аввалдан кўрсатиб қўйишган ҳамда ибратли одатга оғишмай амал қилишган: хотинингни жонингдек сев, олма қоққандек қоқ ёки пўстинни савалагандек савала. Умуман айтганда, биз энди ҳам рицарчасига севмаймиз, истиснолар эса ҳеч нарсани исботламайди.

Авом халқ турмуши манзараларини жонли ва ҳаётдаги-га ўхшатиб тасвирлашларга келсак, уларга ортиқча маҳлиё бўлиб ўтирманг. Менга «Рославлев»даги карвонсарой саҳнаси жуда ёқади, бироқ бунинг сабаби шуки, ана шу саҳнада халқимиз тоифаларидан бирининг характери, мамлакат учун ҳал қилувчи дамларда намоён бўладиган характери боилаб тасвирланган; мақоллар, маталлар ва тил ғализлиги, ўз-ўзича, ҳеч қандай эътиборга лойиқ эмас. Ҳамма айтганларимдан шундай хулоса чиқадики, бизнинг халқчиллигимиз предмети ва мазмунидан қатъий назар, ҳамма асарларда бир хил намоён бўладиган рус фаолиятининг ўзига хос руҳида ва йўналишида эмас, балки ҳозирча рус ҳаёти картиналарини ҳаққоний тасвирлашдан иборат. Ҳаммага аёнки, француз-

классиклари ўз трагедияларида грек ва рим қаҳрамонларини французлаштириб юборардилар: мана, ижодни сохталаштиришда ҳам доим ўзига содиқ қолувчи чинакам халқчиллик! Бундай халқчиллик муайян халққа хос фикрлаш тарзи ва туйғуларда намоён бўлади. Немис тилини билмаганим орқасида асарлари билан ҳаддан ташқари кам танишганим Гётенинг гениаллигига қатъий ишонаман; бироқ, очигини айтсам, унинг «Ифигения»сининг эллинизмга унча ишонмайман: гений нечоғли буюк бўлса, у шу даражада ўз даврининг фарзанди ва ўз дунёсининг гражданидир, демак, ўзига тамомила ёт бўлган халқчилликни ифодалашга бундай уриниш ҳамisha озми-кўпми ўринсиз ясамаликка олиб келади. Хўш, бу жиҳатдан бизда адабиёт халқчиллиги борми? Йўқ, маърифатли ватанпарварларимиз ҳар қанча фидойилик кўрсатиб орзу қилмасинлар, ҳозирча, бизда бўлиши ҳам мумкин эмас. Бизнинг жамиятимиз ҳали жуда нораства, ҳали қарор топгани йўқ, ҳали Европа ҳомийлигидан халос бўлгани йўқ: унинг қиёфаси ҳали ойдинлашмади ва шаклланиб олганча йўқ. «Кавказ асири», «Боқчасарой фонтани», «Лўлилар»ни ҳар қандай Европа шоири ёзиши мумкин эди, лекин «Евгений Онегин» ва «Борис Годунов»ни фақат рус шоири ёза оларди. Қиёссиз халқчиллик чет элнинг ёт таъсиридан халос кишиларнинггина қўлидан келади, Державин халқчиллигининг боиси ҳам шунда. Шу тариқа, бизнинг халқчиллигимиз рус турмуши лавҳаларини ҳаққоний тасвирлашдан иборатдир. Ижодиётимиз янги даврининг шоирлари бу соҳада нималарга эришганини кўриб чиқайлик.

Адабиётда бу *халқчиллик* йўналишига *Пушкин* давридаёқ илк қадам қўйилди; ўшанда у фақат унчалик яққол сезилмасди. Ишга дастлаб қўл урган жаноб Булгарин бўлди. Бироқ у санъаткор эмас ва бунга унинг улфатларидан бошқа энди ҳеч ким шубҳа қилмаётган экан, демак, у ўз романлари билан адабиётга эмас, балки жамиятга наф келтирди, яъни, уларнинг ҳар қайсиси орқали қандайдир кундалик тирикчилик ҳикматини исботлаб берди, шу жумладан:

1. «Иван Вижигин» асарида: гувернёрлар, иш бошқарувчилар, баъзан эса ёзувчилар сифатида ўз сотқин хизматларини таклиф қилган чет эллик мусофирлар ва муттаҳамларнинг Россияга келтираётган зарарини;

II. «Сохта Дмитрий» асарида: кимки майда доғули ва фирибгарларни тасвирлаш устаси бўлса, йирик лаънати-ларни тасвирлашга қўл урмасин;

III. «Пётр Вижигин» асарида ёзни ўтказиб, ўрмонга малина тергани бормайдилар; бошқача айтганда: те-мирни иссиғида бос.

Такрор айтаман: *Фаддей Венедиктович* шоир эмас, балки ишбилармон файласуф, кундалик турмуш файла-суфидир. Унинг асарларидаги поэтик хусусият муттаҳам ва фирибгарларни жонли ва ҳаққоний тасвирлашдагина намоён бўлади. Адолат бурчи шуни айтиб ўтишни тақозо этадики, у ўз романларининг беқиёс муваффақияти, яъни уларнинг беқиёс қулай *пулланиши* туфайли адабиёт фао-лиятимизнинг жонланишига кўп таъсир кўрсатди ва сон-саноқсиз романлар наслини дунёга келтирди. Адабиёт жабҳасида *Александр Анфимович Орлов* пайдо бўлгани учун ҳам рус китобхонлари ундан миннатдор бўлишля-ри даркор.

Жаноб Погодин халқчил йўналишга кўп ҳисса қўшди. 1826 йилда унинг қисқа повести «Девона», 1829 йилда эса «Қора дард» пайдо бўлди. Рус авомининг расму тао-милини ҳаққоний акс эттириш, туйғуларнинг самимийли-ги, баён қилиш маҳорати эътибори билан иккови асар яхши, сўнггиси эса заминидаги поэтик ғоясининг нафис-лиги билан ҳам диққатга сазовордир. Башарти жаноб Погодин ўз повестларида ижобий юксалиб борганда эди, у ҳолда рус адабиёти унинг сиймосида ҳаққоний равиш-да фахрланса арзийдиган ёзувчига эга бўларди. Аммо повестларда халқчилликни бошлаб бериш шарафига тан-ҳо у муяссар бўлгани йўқ: бу шарафга у билан бирга бошқа ажойиб талантларнинг ҳам озми-кўпми дахллари бор.

«Юрий Милославский» яхши ёзилган дастлабки рус романидир. Бадий жиҳатдан тўлақонли ва яхлит бўлма-гани ҳолда, у ўтмиш авлодларимизнинг ҳозиргисига ўх-шаб кетадиган турмушини тасвирлашдаги мислсиз маҳо-рати билан ажралиб туради ҳамда ажойиб самимий туй-ғулар билан суғорилган. Шунингдек, баънининг қизиқар-лилиги, танланган мавзуга теша тегмаганлигини (у бу мавзуга оид намунага ҳам, устозга ҳам эга эмас) ҳам назарга олсангиз, шундагина унинг муваффақияти сири-га тушуниб етасиз. «Рославлев» ҳам бир хил гўзаллик-ларга ва нуқсонларга эга: тўлақонлилик ва яхлитлик

етишмайди, лекин авом халқ турмушининг жонли лавҳалари мавжуд.

Жаноб Ушаковнинг «Қирғиз Қайсақ» асари ҳайратлантирадиган ва кутилмаган ҳодиса эди: у туйғу теранлиги ва асл бадиий асарга хое бошқа фазилатлари билан ажралиб туради. Чунки бу асарни «Бурмосек мушук» автори, сийқа ўткирлиги, танқидий талантга, олимпикка кулгили даъвоси билан ажралиб турувчи, театр ҳақида, Польша *адабиёти*, яна қандайдир бало-батталар ҳақидаги узундан-узоқ, зерикарли мақолалар автори ёзган эди-да. Иложимиз қанча? Бу жиҳатдан «Қирғиз Қайсақ» адабиётимизда ягона ҳодиса эмас: Аблесимов «Тегирмончи»ни, жаноб Воейков эса «Телбалар уйи»ни жўрттага ёзишганми ахир?..

Кейинги давр иккита янги нодир талант — жаноб Вельтман ва жаноб Лажечниковнинг пайдо бўлиши билан нишонланди. Жаноб Вельтман ҳам назмда, ҳам насрда ижод қилади ва иккаласида ҳам ўзининг асл талантини намоён этмоқда. Унинг «Қочоқ» ва «Муром ўрмонлари» поэмалари эскича мақомда ёзилган эди ва шунинг учун ҳам муваффақият қозона олмади. Лекин кейинги асари баъзи камчиликлари билан бирга, ёрқин бўёқлари билан ажралиб туради: қароқчи қўшиғини ким ёдаки билмайди дейсиз: *Нечук сўниб қолдинг, Зухро юлдузим?* Йўқ фазилатларга даъво қилса ҳам, «Дарвиш» асари жаноб Вельтман талантининг етакчи ҳислати саналган ўткир сеҳнидан нишона бериб турибди. Шунингдек, унинг таланти юксак даражага ҳам кўтарилди олади: «Искандар» адабиётимизнинг нодир дурдоналаридан биридир. Жаноб Вельтманнинг энг яхши асари «Ўлмас Қошчей»дир: ундан кўринадики, ёзувчи йилномалар ва эртактлардаги қадимий Русни чуқур ўрганган ва шоир сифатида уни чуқур ҳис этган. Бу — қараб кўзинг тўймайдиган кўркем лавҳалар. Умуман, жаноб Вельтман ҳақида шунини айтиб қўйиш лозимки, у ўзининг «Книга для чтения»даги бошқа ҳеч кимса шубҳа қилмайдиган таланти билан ҳаддан ташқари кўп ва узоқдан бери ўйнашиб келмоқда. Унинг учун бу ўйинни тарк этиш, китобхонлар кутса кутгудек асар ёзиб уларга ҳадя этиш пайти келди: ахир жаноб Вельтман талантга шу қадар бой, ўткир сеҳн ва туйғуларга шу қадар тўлиқ, шу қадар оригинал ва ўзига хоски!

Жаноб Лажечников янги ёзувчилардан эмас: у ўзи-

нинг «Офицернинг сафар хотиралари» билан кўпдан машҳур эди. Бу асари билан у адабиётда ном чиқарди: бироқ у *Карамзин* таъсирида ёзилгани учун, айрим фазилатларига қарамай, эндиликда унутилган, бунинг устига, муаллифнинг ўзи ҳам уни ёшлигим бебошлиги, деб атамоқда*. Бироқ қандай бўлмасин, жаноб Лажечников шу асари орқасида адиблик шуҳратига эришди ва шунинг учун ҳам унинг «Новик»ини ҳамма кутди. Жаноб Лажечников бу умидларни пучга чиқариш у ёқда турсин, ҳатто ҳамма кутганидан ҳам зиёда қилди ва адолатли равишда биринчи рус романчиси деб тан олинди. Дарҳақиқат, «Новик» юксак талант муҳри босилган мислсиз асардир. Жаноб Лажечников романчига хос барча воситаларга: талантга, билимга, жўшқин туйғуга ва кўп йиллик турмуш тажрибасига эга. Унинг «Новик»идаги асосий нуқсон шундан иборатки, у муаллифнинг ўзига хос биринчи асари эди: икки ёқлама интилиш, баъзи жойларда ўринсиз маҳмаданалик ва чет эл намуналарига ҳаддан ташқари ошкора тобелик шундан келиб чиққан. Бироқ тасаввурининг нақадар ўткирлиги ва бойлигини; қиёфа ва характерлар тасвирининг нақадар ҳаққоний акс эттирилишини, лавҳаларнинг нақадар ранг-баранглигини, баёндаги ўйноқилик ва ҳаракатни кўринг! Муаллиф танлаб олган давр тарихимизнинг энг романбоп ва драматик парчаси бўлиб, шоир учун жуда бой манбадир. Лекин жаноб Лажечниковнинг поэтик талантини тўла тан олганимиз ҳолда, шуни қайд этишимиз лозимки, у ўз танлаб олган даврдан тўла-тўқис ҳисса чиқара олмасди. Бунинг боиси, унинг ана шу даврга унчалик тўғри нуқтаи назардан қарамаганлигида бўлса керак. Бу фикрни айниқса романдаги бош қаҳрамон исботлаб турибди, менинг назаримда, у бутун романда энг бўш чиққан образдир. Айтинг-чи, унда русга хос ёки лоақал индивидуал бирор нарса борми? У шунчаки қиёфасиз шахс ва XVII асрдан кўра, кўпроқ бизнинг давр кишисидир. Умуман, «Новик»да қаҳрамонлар кўпу, аммо битта ҳам бош қаҳрамон йўқ. Бошқаларига нисбатан Паткуль ёрқинроқ ва қизиқарлироқ тасвирланган: у бошдан-оёқ акс этган ва маҳорат

* Бу ўринда «Новик»нинг мўътабар авторидан унга қарши беихтиёр помаъқулчилигим учун узор сўрайман. «Жони-дилим булбулим ёқимли куйлар» деган ажойиб қўшиқ уники эканлигидан яхши хабардорман, негаки буни унинг оғзидан эшитганман; менинг бор айбим — фикримни унчалик батафсил ифодаламаганимда.

билан тасвирланган. Лекин ёзувчи фантазиясининг энг завқли, энг севимли меваси, афтидан, швейцар аёл Роза бўлса керак; у шундай сиймоки, ҳатто Бальзакнинг ҳам ҳаваси келган бўларди. На фурсатга, на журнал саҳифасидан жойга эга бўлмаганим важдан «Новик»ни тўла таҳлил этишга ботина олмайман, ҳолбуки унинг ҳақида анча гапларни айтишим мумкин эди! Гапларимни хулосаламоқчиман: «Новик» авторнинг юксак талантидан далолат беради, биринчи рус романчиси деган муносиб ўринни эгаллаб туришга имкон беради; унинг камчиликларининг боиси қисман, назаримда, автор Буюк Пётр замонида унчалик тўғри нуқтадан қарамаганида, энг муҳими эса, «Новик» ёзувчининг тўғри асари эканлигидадир. Унинг янги романидан парчаларга қараганда³⁴ бу асар биринчисидан кўра анча ўткир эканлигига ва китобхонларнинг ёзувчи талантига ишопчини тўла оқлашига ишонса бўлади.

Энди адабиётимизнинг яна бир мўтабар кишиси тўғрисида тўхталиб ўтишим даркор: у Унсиз ва ʼ. ʼ. й.,³⁵ деб имзо чекувчи автордир. Айтишларича, у... эмиш, бироқ устига-устак, авторнинг ўзи исми-шарифини кўз-кўзлашни истамагач, менинг бу билан қанчалик ишим бор? У яқинда ўзи ҳақида А ҳам, В ҳам, С ҳам эмасман, деб эълон қилган экан, уни лоақал О деб атай қоламан, Мазкур О кўпдан бери ёзиб юрарди, лекин сўнгги вақтларда унинг бадиий ижоди зўр куч билан намоён бўлмоқда. Бу ёзувчи бизда ҳали муносиб тақдирланганича йўқ ва махсус ўрганишни тақозо этади, бироқ у билан шуғулланишга менга на фурсат, на журнал саҳифаси имкон беради. Унинг жами асарларидан қудратли ва жўшқин талант, теран ва аламли туйғулари, мукамал ўзига хослик, инсон қалбини билиши, жамиятни билиши, юксак билимдонлиги ва кузатувчан ақли сезилиб туради. Жамиятни билиши, дедим, бунинг устига айниқса киборлар жамиятини билиши десак, у ҳолда уни сотқин дейишим қолади.... О, у қўрқинчли ва қасоскор санъаткор! Нақадар шафқатсиз ва нақадар тўхтовсиз таъқиб этаётган кишилар тоифасининг беқисс бемаънилиги ва тубанлигили нақадар чуқур ва тўғри баҳолаган! У ана шу тоифа кишиларининг тубанлигига лаънатлар ўқийди, уларни шарманда қилади. Немезида сингари, уларни фош этади, инсоний қисфасини йўқотганликлари учун, ўзларининг муқаддас қалб жавоҳирларини усти ялтироқ чир-

кинликка алмаштиргани, илоҳиятдан воз кечиб, айш-иш-ратлар санамига тиз чўккани учун, ақл, туйғу, виждон, номусни шартли расму таомилларга алмаштиргани учун уларни жазолайди!.. У... лекин мазкур адиб ҳақида гапни чўзиб ўтирмаганим маъқулдир? Агар зўр бериб ундан ҳайратланаётганимни фаҳмлаган бўлсангиз, у ҳолда санъаткорни тузукроқ тушунасиз ва қадрига етасиз; акс ҳолда, беҳудага гапириб ўтирмайман... Ахир сиз, шубҳасиз, унинг «Бал», «Бригадир», «Ўликнинг истеҳзоси», «Қизлар учун Нева проспектида кезиш жуда хавфли» деган асарларини ўқигандирсиз?

Ўзини усталик билан *Пасичник* деб кўрсатган жаноб Гоголь мислсиз талантилар тоифасига киради. Унинг «Диканка қишлоғи оқшомлари»ни ким билмайди дейсиз? Уларда қанчалар сўзамоллик, қувноқлик, поэзия ва халқчиллик бор! Худо ёрлақаб, у ўзидан нишона берган умидларни оқласин...

М. ЛЕРМОНТОВ ШЕЪРЛАРИ

Санкт-Петербург, 1840

Ғаройиб ҳаётнинг орқасидан чоп,
Ҳар бир лаҳзасига жон ато этгил,
Ва ҳар бир даъватли садосини топ.
Дилтортар, куюнчак қўшиқлар битгил.

Веневитинов*

Барча шеърият ҳақида гапирмоқда, барчанинг талаб қиладигани шеърият бўлиб қолди. Чамаси, бу барчанинг назарида «нон» ёки ундан ҳам аниқроқ «пул» сўзи сингари равшан ва муайян бир маънога эга. Аммо икки киши бир-бирига «шеърият» деганда нимани тушунишини айтиб қолса, маълум бўладики, бири шеъриятни сув деб англар экан, бошқаси ўт деб. Барча шеър мухлислари деб аталгувчилар ўзлари муҳаббат қўйган нарсалари хусусида шундоқ гапирсалар нима бўларди! Бобилда тиллар аралашиб-қуралашиб кетган манзаранинг ўзи бўларди-қоларди! Аслида табиий ҳол бу: ҳамонки шеъриятни илмий йўсинда тайин этиш мушкул экан, жамиятнинг кундалик тилида, унинг маъно-мазмунига,— ҳамма баробар тушунадиган тарзда,— шама қилиш ундан ҳам мушкул. Бордию бунинг уддасидан чиққанингизда ҳам сизга майлдош, сиз билан кайфиятдош одамларнигина қаноатлантира олардингиз, холос. Дарҳақиқат, агар мен «шеърият» деганда, ўзида одоб ва эзгулик расм-русмларини ифода этган, вазнга солинган ҳамда қофияланган сатрларни тушунсам, у ҳолда сиз шеърият, бу — ҳаётнинг жонли тасвирию, ёниқ инъикоси эканлигига мени қандоқ ишонтирасиз, ахир. Агар мен «идеаллаштириш» деганда, воқеликни ҳозиргидек эмас, тамом бошқача тасаввур қилишни, сохта тафаккур ва ясама туйғуни тушунсам, сиз воқеликни идеаллаштириш ундан олинган материални маълум мақсадга бўйсундириш; ундаги моҳиятни ажратиб олиш,

* Муҳаммад Али таржимаси — Ред.

— ва балки ҳар хил жинсдаги қисмларни,— жонли ҳамда узвий бир бутун аъзоларга бўлиш, деб мени қандай ишонтирасиз? Агар мен «илҳом» деганда бамисоли афюн ёхуд май таъсирида бўладиган руҳий сархушликни, ноқобил шоирни нарсаларни аллақандай телба-тескари тасвирлашга, тўпори, ясама иборалар билан ифодалашга, оддий сўзларга зўраки маъно юклашга мажбур этувчи туйғулар жунунини ва эҳтирослар қайновини англасам — сиз «илҳом» келажакни руҳан кўра билиш, ҳаёт сирларини оҳиста, лекин чуқур мушоҳада этиш ҳолатидир, у бир бамисоли сеҳрли таёқчадек тафаккурнинг туйғу қор қилмас жабҳаларида ҳам ҳаётга ва теран мазмунга бой ёрқин образлар уйғота олади ва атрофимиздаги кўпинча гамгин, носоз бўлган воқеликни нурли ва баркамол кўрсатади, деб қандай тушунтира оласиз?.. Агар фан деганда, билимларнинг фақат схемаларини эмас, унда яширинган фикрни англаш тушунилса, шеърят ва фан тенг ўхшашдир. Шеърят ва фан қалбимизга хос қандайдир қобилият бўлганлиги учунгина эмас, балки «ақл» сўзида ифодаланган руҳий борлиғимизни бутун тўлаллиги билан англатишига кўра муштаракдир. Бу жиҳатдан улар идрок ва яна эҳтимол тасаввурдан бошқа ҳеч нарса талаб қилмайдиган «аниқ» деб аталмиш фанлардан кескин ажралиб туради. Жуда ақлли одам бўла туриб, поэзияни тушунмаслик, уни сафсатабозлик, бекорчи ва эси паст кишиларнинг кўнглини олиш учун хизмат қиладиган қофиябозлик шақилдоғи ҳисоблаш мумкин; лекин ўзида бирор нарсанинг, масалан, математиканинг маъносини англай олиш имконияти мавжудлигини ҳис этмаган ва бу борада қаттиқ меҳнат эвазига озми-кўпми ютуққа эришмагани ақлли одам дейиш мумкин эмас. Ақлли, ҳатто жуда ақлли одам бўла туриб, «Илиада»нинг, «Макбет»нинг ёки Пушкиннинг лирик шеърларининг нимаси яхшилигини тушунмаслик мумкин; аммо икки қарра тўрт бўлишини ёки икки параллел чизиқ ниҳоясиз давом эттирилганда ҳам ҳеч қачон кесишмаслигини билмаган — ақлли одам бўлолмайди. «Аниқ» ҳақиқатлар дейилганда, авваламбор, инсониятни ҳайвонотдан ажратиб турувчи — эс-ҳушга эга ҳар бир одамга аён ва шубҳасиз бўлган ҳақиқатлар тушунилади. Шу жиҳатдан юксак маънодаги фан — фалсафа билан шеърят, такрор айтаманки, тенг ҳуқуқлидир. Униси ҳам, буниси ҳам, ҳатто кўришишдан «аниқ» нарсалардан баравар узоқдир. Лекин турли-ту-

ман тушунчалар, маслак ва дидларнинг санъат асарларини баҳолашдаги олатасир кураши ва зиддиятлари орасида синчков нигоҳ ҳаётнинг барча буюк ҳодисаларидаги каби муштараклик тантанасини, яъни санъатнинг моҳияти ақлга қанча муҳмал, тутқич бермас бўлса, ундаги «аниқлик» тантанаси шу қадар юксак ва фусункор бўлишини кашф этади. Юнон республикаларини ер юзидан ювиб ташлаган замон уммони Гомер, Гезиод, Эсхил, Софокл, Пиндар, Анакреон (т) номларини сақлаб қолди ва ҳозирда ўзларини илҳом неъматига дахлдор билганларнинг барчаси хоҳ бажону дил, хоҳ ихтиёрсиз бўлсин, ҳар ҳолда бу номлардан ҳайратга тушадилар. Бельведер Аполлонидан муваффақият билан кўчирилган нусха ҳаммада завқ-шавқ уйғотади, икки бўлак мармардан иборат асл нусха эса бебаҳодир. Шекспир драмаларида эснаб ўтириб, суюқ водевилларни пинҳона афзал қўядиган жоҳиллар Шекспирни оғиз кўпиртириб мақтайдилар ва агар бирор санъаткорни у билан тенглаштиргудек бўлсангиз, ўзларини ҳақоратланган ҳисоблайдилар. Лекин бу — вақт ҳукмидаги иш. Замонамизнинг қурамалигига қарамасдан фикрлар бирлигининг тантанаси яна ҳам ажойиброқ, негаки у мулоҳазақорликнинг калтабиллик, бачкана туйғуларга қарши кураши устидан ҳам қилган ғалабасидир. Пушкин бизда классик турғунлик даврида майдонга чиқди ва шу сабабли уни ёш авлод қандай хушнудлик ва хайрихоҳлик билан кутиб олган бўлса, кекса авлод, хусусан, ўша пайтдаги ўлармон шоирлар, адиблар ва сухандонлар шу қадарли адоват ва қаҳр билан қарши олдилар. Лекин ҳақиқат ҳақиқатлигини қилди. Бақирини-чақиринишларга, қаттиқ баҳсларга қарамай умумий фикр ўша заҳотиёқ ёш шоирнинг номини унгача ва унинг замонасида шоирлик тожини кийган барча қаламкашлардан юксакка кўтарди.

Лекин санъатдек ноаниқ, нотайин предмет ҳақидаги хилма-хил зиддиятли қарашлар устидан голиб келадиган бу якдиллик кўпчиликдан, оломондан чиқмайди, балки озчиликдан, сара кишилардан оломонга ўтади. Гўзалликни ҳамма тушунавермайди ва ҳамма тушуниши шарт ҳам эмас. Уни фақат озчилик, сара кишиларгина тушундилар. Қимки табиятан руҳдан яралган бўлса, у руҳнинг танага ва тана қалби — ақлга муяссар бўлмаган ҳамма неъматига дахлдордир. Ақл инсонни барча ҳайвонлардан юксакка кўтаради, лекин фақат идроккина

инсонни барча нарсадан устун қилади. Ақл «аниқ» фанлардан нарига ўтмайди ва «фойдали», «зарурий» нарсаларнинг тор доирасидан четга чиқувчи бирор нарсани ҳазм қилолмайди; идрок эса, тажрибадан юқори, ҳиссиётдан юқори ниҳоясиз оламни ҳам қамраб олади ва у ақл бовар қилмайдиган нарсаларни ривожлантиради, ноаниқ нарсаларни ойдинлаштиради. Санъат идрокка мансуб ҳодисалар турига киради ва шу сабабли шеър ёзишни ўрганиб бўлмаганидек, поэзияни тушунишни ҳам ўрганиб бўлмайди. Гўзалликдан яхши таассурот ола билиш ўзига хос талантдир. У илм билан ҳам, таҳсил билан ҳам, машқ билан ҳам қўлга киритилмайди, балки табиат томонидан берилади. Поэзияни тушуниш руҳнинг кашфиётидир, кашфиёт сири эса, инсон табиатида яширинган бўлади. Инсонларнинг табиати эса, маълумки, бениҳоя хилма-хилдир ва улар (қайси томонидан назар ташлашимизга қараб) пастдан баландга ёхуд баланддан пастга чўзилган беадад зиналардан таркиб топган беадад зинапояни ташкил қилади. Поэзия даставвал юракка қуйилади, ундан бошга ўтади. Шу сабабдан, кимнингки юраги нафосатни ҳис этиш туйғусидан табиатан маҳрум экан, уни гўдаклигидан санъат асарларига кўмиб ташласангиз ҳам умр бўйи поэзия тўғрисида ваъз айтсангиз ҳам, унда санъатнинг шаклларига нисбатан кўникма ҳосил бўлади, унинг ташқи сифатларини баҳолашни ўрганадию, санъатнинг моҳияти унинг учун бир умр сирлигича қолаверади, бундай сир борлиги унинг хаёлига ҳам келмайди. Табиатан поэзияга ёт бўлган бундай кишилар гўзалликни англашга муяссар бўлганларга нисбатан ҳаддан зиёда кўпдир. Хўш, нега бундай? Шунинг учунки, санъаткор ҳам оломон ичида миллиондан бирни ташкил қилади. Нега нисбат бундай? Бу саволга Пушкиннинг Моцарти Сальерига айтган гапларида ажойиб жавоб беради:

Не бўларди сенинг қадар ҳамма
Музиканинг шу қудратин сезса!
Йўқ, у ҳолда қуларди дунёмиз,
Берилиб ҳамма инсон санъатга
Ким кўрарди тирикчилик гамини?
Бизга ўхшаб у бахтиёр, мумтоз,
Ҳусни воҳидга боғли роҳиблар —
Манфаат ишни хорлаганлар кам.

(Мақсуд Шайхзода таржимаси)

Одатда оломон фойдага қандай ихлосманд ва берилувчи бўлса, санъатга нисбатан шу қадар совуққон ва

лоқайд бўлади; шоир олижаноб қаҳр шиддатида унинг маъносиз бақириқларига жавобан шундай дейишга тўла ҳақли:

Даф бўлинг, эй муҳтожликка фарқ,
Ақли қосир, фаросатсиз халқ!
Бўлар-бўлмас оҳ-воҳ дерсизки...
Сен — чувалчанг, кўк ўғлимас, йўқ;
Наф бўлса бас, нафдан кўнглинг тўқ,
Нима сенга Бельведерский?!

Ундан наф йўқ, хулласи калом.
О, мрамар-ку бу тангри!.. Бироқ
Хурмачадир сенга яхшироқ,
Бўлур унда пиширса таом.

(*Муҳаммад Али таржимаси*)

Оломон санъат ишларига нақадар совуққон ва лоқайд бўлса, санъатнинг оломон устидан тантанаси шу қадар юксак ва ҳайратланарлидир. Санъат табиатнинг танланган вакиллари иродасига ихтиёрсиз бош эгар экан, ақлнинг *автономиясини**, — унинг «*ноаниқ*»лигига қарамасдан, — эътироф этади ва бу билан уни ҳокими мутлақ қилиб қўяди. Оломон сиғинган санам, — фойдани жирканч ҳисоблаши билан бу мавжудот, — шоир оломонда ўзига нисбатан хурофий бир ҳайрат уйғотади, унинг қарсақларидан хирож йиғади, ўзининг пайдо бўлиши билан оломонда завқ-шавқ уйғотади. Бу шундай бир ҳодисаки, унинг олдида «аниқ» донишмандликнинг бутун теранлигини тушунган, «фойда»нинг энг ашаддий мухлиси ҳам беихтиёр ўйланиб қолади...

Шундай қилиб, нафосатнинг барча душманларини чеккага қўя турамиз, оломоннинг санъат ишларига лоқайдлигини эсдан чиқарамиз; бирлари бизни тушунмайдилар, бошқа бирлари биз билан келишмайдилар, яна бирлари эса, бизни масхара қиладилар, деб қўрқиб ўтирмаймиз-да, мақоламизнинг бошида қўйган саволимизга қайтамиз: поэзия нима? Поэзия шоирнинг бутун дунёни ўз эътиқодининг ҳаққонийлигига ишонтирмақ, кўпчилик уни тушунишга ноқобил бўлса-да, ҳамма билан бир хил тилда, бир хил қалб ҳарорати билан гаплашмоқ ва сўнгида баъзиларнинг тушунмаслигидан (аслида тушу-

* *Автономия* предметнинг ташқи жиҳатларига, ундан келадиган фойдага, у ҳақдаги нақл (*traditio*) ёки чет авторитет фикрига эмас, унинг моҳиятига суянувчи ҳуқуқдир. Дарвоқе, бу сўз ҳатто русча «Энциклопедик лугат»да ҳам кераклича изоҳланган. Қизиққанлар биринчи томида кўришлари мумкин. (*В. Г. Белинский изоҳи.*)

нишлари мумкин ҳам, шарт ҳам бўлмаса-да) ранжи-моқдек олижаноб, лекин маҳол истаги ифодасидир. Инсон фақат ёшлигининг жўшқин, кўпни кўрмаган чоғларидагина шундай истак билан тўлиб-тошади... Барчага ва барча учун гапирамиз, лекин фақат баъзилардангина аксадо кутамиз... Нима, мудраб ётган ўзга бир қалбда юк-сак парвоз туйғуси уйғотиш буюк бахт эмасми? Биз ҳеч қачон кўрмаган ва билмаган, биздан йироқда, эҳтимол, дунёнинг нариги чеккасида яшайдиган кимсанинг юрагида ҳамдardлик уйғотиш, сатрларимиз туфайли умуминсоният манфаати йўлида ўзининг руҳан қардошлигини англаган ва бу билан руҳнинг макон ва замон ғовлари устидан тантанасини намойиш этувчи юракда ҳамоҳанглик ҳосил қилиш буюк бахт эмасми?..

Хўш, поэзия нима экан?—деб сўрайсиз ўзингизни қизиқтирган саволга тезроқ жавоб олиш ёки эҳтимол, бу қадар муҳим ва қийин саволга жавоб беролмай хижолат бўлишимизни мугомбирона кутиб. У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам барибир жавоб беришга интиламиз. Лекин биз жавоб беришдан олдин, ўз навбатида, сизга ҳам савол берамиз. Айтинг-чи, қанчалик зўр санъат билан бунёд қилинса, жонли одамнинг башарасига нақадар ўхшаш бўлса, киши шу қадар кўпроқ жирканадиган мум — юздан инсон чеҳрасининг нима билан фарқланишини қандай атаймиз? Айтинг-чи, тирик одамнинг юзи ўликнинг афтидан нима билан фарқланади? Ахир, юз шакли ҳар иккисида ҳам айнан бир хил. Ундаги аъзоларнинг мутаносиблиги ҳам, уйғунлиги ҳам ўша-ўша-ку? Нега бу кўзлар бу қадар тиниқ, ақл ва маънога тўла. Сиз булардан қандайдир фикрлар уқасиз, булар гўё сизга қандайдир дилкаш ва сеvimли бир нарсани сўзлаб бермоқчидек. Улар эса бу қадар сўник ва маъносиз!.. Сабаби равшан: биринчисида ҳаёт бор, иккинчисида эса йўқ. Хўш, бу «ҳаёт» дегани нима ўзи? Биз инсон танасида кечадиган жараёнларни биламиз. Инсон ҳаёти организмдалигини, у томирларда оқиб турган қон билан боғлиқлигини, қон айланиши тўхташи билан унинг ҳам тўхташини биламиз. Лекин бу организмнинг бирор мурватини бураш билан ўт олдирадиган ёхуд тўхтатадиган машина, шунингдек, юргизиб-тўхтатиш мумкин бўлган соат эмаслигини ҳам биламиз. Шу тариқа организмнинг сир-асрорига қанчалик чуқур кириб борсак, ҳаёт сирларига шу қадар яқинлашамиз ва чамаси, аслида улар биздан шу қадар узоқ ва биз-

га шу қадар тутқич бермас бўлиб боради. Лекин ўликлар орасида тириклар бўлганидек, тириклар ичида ҳам ўликлар бўлади, негаки, ҳайвонга хос ҳаёт инсон учун ўлимдай гап, ирокез ҳаёти европалик учун ўлимга тенг. Тирикчилик зарурати ва манфаатига қул бўлган, қорин тўйдиришу чўнтак қаппайтиришдан ёки бачкана шухратдан бошқа нарсани ўйламайдиган одамнинг ҳаёти — фикрловчи, ҳис қилувчи киши учун ўлимдир. Нимаики мазмунда бўлса, шаклда ифодасини топади. Шу топдагина бўккунча тўйиб, ҳарсиллаб қолган мана бу одамнинг мудроқ, тунд кўзларига, лаванг турқига, ҳайвоний қиёфасига назар ташланг. Энди мана бунисига разм солинг. Бу озғин, рангпар кишининг кўзларидан қандай ўт чақнайди, у нақадар ҳаракатчан, унинг овозида қанчалар эҳтирос бор! Биринчиси — ўлик, иккинчисида ҳаёт яшнайди; шундай эмасми? Лекин ҳаётнинг шаклу шамойили бениҳоя хилма-хилдир. Йўлбарс тошбақага нисбатан ҳаракатида ҳаёт барқ урган махлуқдир. Лекин унинг ҳаёти соф органик, ҳайвонийдир. Унинг манбаи — қайноқ қон, беадад қудрат тўла мускуллардир. Шундай, баъзи одамлар яшнаб турсалар ҳам ўз жозибалари билан сизнинг қалбингизни забт этолмайдилар ва сиз уларга қарата:

*Ундан илоҳий белги изламоқ недир?
Куч ҳам ошиб-тошмоқда, кўпирмоқда қон!
Ундан кўра умрингни ташвишларга бер,
Тўкиб юбор оғули шарбатни альфон!—*

(Муҳаммад Али таржимаси)

дейишга тайёрсиз. Эҳтирос кишиси билан ҳис кишисини беадад масофа ажратиб туради; бевосита бир туйғуда турғун одам билан қулларча инстинкти,— гарчи олижанобликка мойил бўлса-да,— эркин англаш даражасига кўтарилган, фикри туйғусини нурлантирган одам ўртасидаги масофа янада узоқдир. Ҳаёт ҳеч қаерда инсон иродасини ҳаракатга солувчи, унинг бетиним фаолиятини қувватлаб турувчи маънавий интилишлар ва онгли тарзда англаш соҳасидагидек жўшқин эмас: у ҳаётнинг мумтоз гули, унинг олий камолоти, меърожи, у ҳар қандай ҳаётдан устун бўлган ҳаётдир. Унга қиёсан бошқа ҳар қандай ҳаёт унда тубан ва чинакам ўлимдир. Лекин ҳаёт қандай шаклу шамойилда намоён бўлмасин, тараққиётнинг қайси пиллапоясига турмасин, ҳамшиша ҳаётдир.

Табиатнинг онгсиз ҳодисаларидан генийнинг маънавий ҳаётини ажратиб турувчи фарқ бениҳоя каттадир. Лекин табиатда ҳам, ҳатто унинг тараққиётининг энг қуйи босқичларида ҳам ҳаёт муқаддас ва буюк сирдир. Инсон руҳи сурх новдаларининг сўлишини, денгиз махлуқининг суетида вазмин сузишини, саратонда айни туш пайтида эсган шабадада япроқларнинг шитирлашини сўнгсиз бир шавқ билан тинглайди, уларга бутун вужуди билан яқинлигини англайди, уларнинг тимсолида ўзини кўради. Прометей олови сингари унинг ўзига ҳам ҳаёт бахш этиб турган ҳаётнинг ўлмас руҳини ҳис этади. Жонли одам учун табиат ҳамиша тирик, у шунинг учун ер қобигининг сирли лабораториясида металлнинг унсиз ҳосил бўлишида ҳам, ҳаёт асари бўлмаган, абадий қиш ҳукмронлик қилган қутбда тарақлаган музлар устида тўзгиган оппоқ қор бўронида ҳам унинг овозини эшитади; сувларнинг кўтарилиш ва тушишида нуруний чол-уммоннинг алп кўкрагини тўлдириб, шиддат билан нафас олаётганини кўргандек бўлади... Олисида қорайиб кўринган ўрмон қалбимиз учун сирли ўйларга тўла; унга яқинлашарканмиз, бизни беихтиёр, қандайдир болаларча ҳадик, ажиб бир сеҳрга оғушта, лекин дилкаш қўрқув чулғаб олади ва биз шоирнинг сатрларини такрорлаймизки:

Қарагайзор шовиллар нечун?
 Қандай ўйлар яшринмиш унда?
 Наҳот, совуқ бу салтанатда
 Бир сир бордир, бир фикр бордир?
 Гоҳи сокин кечалар аро
 Кечмишларнинг жонли сояси
 Чиқиб келиб ўрмон қаъридан
 Одамларга қўрқув солади.
 Йўқолади тонгда соялар;
 Из ҳам қолмас; чўққида фақат
 Туман қолар, қора ғам ичра
 Тонгсиз қора, қора тун қолар...
 Қандай сирким, ваҳший ўрмонда
 Ром айлаган бизни ўзига,
 Беҳуд қилиб туйғуни тамом,
 Янги сирлар пайдо этган сир?..
 Наҳот, ўлим салтанатида
 Улуғлигин англаган бир руҳ,
 Яъни боқий ҳаётнинг руҳи
 Қалбимизда яшайди онгсиз?

(Муҳаммад Али таржимаси)

Йўқ, ҳаётнинг буюк салтанати билан ўз қондошлигини, муштарақлигини, бирлигини англамаслик эмас, бал-

ки англаш туйғуси руҳимизни табиатнинг сирли ҳодисаларида ўз аксини кўришга мажбур этади!.. Чамаси, руҳимиз инсонда шахс бўлиб қарор топган индивидуаллиги билан умумдан ажраб чиққан сайин ўзига қондошлигини сезишдан маҳрум табиат билан яхлитлигини шу қадар жонлироқ ва теранроқ англай бошлайди... Табиатда бизнинг руҳ йўқ, лекин бизда табиат руҳи бор. Негаки; борлиқнинг қонуни шундай: олий мавжудот пастрогини ўзида жамлаган бўлиши шарт. Ҳа, бизнинг руҳимизда табиат билан умумийлик бор ва бу умумийлик ҳаётдир. Шунинг учун ҳам у руҳга шу қадар тушунарли ва қардош тилда сўзлайди. Шунинг учун ҳам ундаги барча нарса руҳни ўзига чорлайди:

Бу ерда нур, ҳаёт, барглар нафаси,
Юзлаб садоларнинг жўр мусиқаси.
Хилма-хил гиёҳлар ўсар, қулф урар!
Кундузлари ёнар ҳирс билан чунон
Ва кечалар — хушбўй шабнамдан ҳар он
Муаттар ҳидларин сочар, уфурар;
Юлдузлари ёниқ кўзлардай порлар,
Ёш грузин қизининг нигоҳисмон!..

(М. Бобоев таржимаси)

Оламдаги нарсалар беадад ва хилма-хилдир, лекин уларда маълум муштараклик бор ва уларнинг барчаси умумнинг жузъий кўринишларидир. Мана шунинг учун ҳам фалсафа биргина ягона умумийлик мавжуддир, деб айтади. Ҳаёт тўла кўкракнинг нафас олиши жузъий кўринишдир. Одамлар туғиладилар — ўладилар, келадилар — кетадилар, аммо ҳаёт ҳеч қачон ўлмайди, ҳеч қачон йўқолмайди. Океанда тўлқинлар бунёд бўлади, тўлқинлар тўлқинларни қувади, тўлқинлар тўлқинлар билан алмашинади, лекин океан ҳамон ўша илгаригидай буюк ва теран, ўзининг тубсиз ва поёнсиз масканида барқарор тураверади. Унинг биллур томчиларида эса порлоқ қуёш ёғдуси ҳамон тантанавор акс этаверади, беадад юлдузлар сочилган тунги осмон ўша илгаригидай унинг сийнасида титраб, чайқалаверади. Ҳар бир инсон алоҳида ўзига хос эҳтирослар, туйғулар, орзулар, фикрлар оламидир. Лекин бу эҳтирос, бу туйғу, бу орзу, бу фикр қандайдир битта одамгагина мансуб эмас, балки барча инсонлар учун муштарак бўлган инсон табиатининг умумий мулкани ташкил қилади. Шунинг учун ҳам кимдаки бу

умумий жиҳатлар кўп бўлса, у кўп ҳам яшайди, кимдаки бўлмаса, у тирик мурдадир. Инсоннинг умумга мансублиги нимада кўринади? Инсон табиатига хос, унинг моҳиятини ва характерини ташкил этувчи ҳаммабопликда, ўзи ҳақида: «Мен — инсонман ва мен учун инсонга хос бирор нарса ёт эмас», дея олишида. Қимки умумга дахлдор бўлса, унинг учун шахсий фойда ва турмуш эҳтиёжлари иккинчи даражали, табиат ва инсоният эса асосийдир. Қимнингки шахси умумийлик ифодаси бўлса, у ўз атрофидагиларга ҳамдардлик, муҳаббатнинг ҳаяжонли завқ-шавқи, дўстликнинг шодон, бахтиёр туйғуси билан ёнади, ҳислар тугёнига, ҳаётнинг бўрон ва тўфонларига, тўсқинлари билан олишувга чанқоқ бўлади; у ҳамма нарсани тушунади, ҳамма нарсага акс-садо беради; зарҳал кошоналарда, бойлик ва ҳашамат ичида муҳтожлар ва фақирлар нидосини эшитиб, юраги титраб кетади, лекин уларнинг қадалган нигоҳларидан ҳазар қилмайди; ўзи қайноқ муҳаббат билан севган, ўзи азиз ва қадрдон деб атаган муҳитда бўла туриб, абадий ҳижрон ва жудонининг нола ва кўз ёшларига садо беради, етти ёт бегонанинг ғамидан йиғлайди; ғайратга тўла ўспирин ўз шижоатини жиловлайди, шиддатли ҳаракатларига вазминлик беради, юзида ҳиссиётнинг майин нури балққан, титроқ овозида меҳрнинг ҳарир оҳанглари товланган нуруний ҳузурида иззат ва ибодат билан, маъсум бош эгади, йиллар юки қаддини буккан қария майсазорда ипак қанот капалакни қувлаётган болакайга мунис назар ташлайди, унинг болалик қувончидан шодланади, қайғусига шерик бўлади; у ўт-олов ёшлик хатоларини кечиради, шиддатли эҳтирос тўлқинларига мурувват қилади; у ёш қизнинг ёноқларидаги лаҳзалик оташ ва саросималикни, унинг интизор нигоҳини, унсиз ғамини, навқирон кўкси энтикишларини, сабабсиз ўкинчини, қўрқувини, шодлигини тушунади... Ҳаёт қуюнида чарх ураётган, орзу ва жасоратга тўла, ўз қудратини англаб, кўнгли ўсган, сирли келажакнинг олис жозибасига шайдо бўлганча, ҳеч бир ёққа қайрилмай, шаҳд билан кетаётган, унинг хоинона алдоқларини билмаган ва билишни ҳам истамаган ёшликка меҳр билан боқиб, алқар экан, унинг кўз ўнгиде ўзининг ўтган ҳаёти, ўша қайтарилмас йиллардаги дилкаш тимсоллар, таниш қиёфалар жонланади ва у на пасиҳатгўйлик, на эзмалик қилмай, ҳам маъюслик, ҳам қувонч аралаш табассум билан такрорлайдики:

...Юз бермишди шундоқ ҳол аввал,
Бир замонлар мен ҳам шундоқ бўлгандим!

(*Муҳаммад Али таржимаси*)

Ҳа, яшамоқ, мунча йил еб-ичмоқ, мансаб ва пул деб ўлиб-тирилмоқ, бўш вақтларда эса мудраб, пашша қўримоқ ва қартавозлик қилмоқдан иборат эмас: бундай ҳаёт ҳар қандай ўлимдан ҳам ёмон, бундай одам эса ҳар қандай ҳайвондан ҳам тубандир. Негаки, ҳайвон ўз инстинктларига бўйсунган ҳолда табиат яшаш учун ато қилган барча воситалардан тўла фойдаланади ва бу билан бурчини адо этган бўлади. Яшамоқ — бу ҳис этмоқ ва фикрламоқ, изтироб чекмоқ ва роҳат қилмоқдир. Булардан бошқа ҳар қандай ҳаёт ўлимдир. Бизнинг туйғу ва тафаккуримиз қанчалик катта мазмунни қамраб олса, изтироб ва роҳатланиш қобилиятимиз қанчалик кучли ва теран бўлса, демакки, биз шу қадар кўп яшайпмиз. *Бундай* ҳаётнинг лаҳзаси майда-чуйда ишлару бир чақага қиммат ниятларни деб руҳсиз, мудраб ўтказилган юз йилдан аҳамиятлироқдир. Изтироб чекиш қобилияти роҳат қилиш қобилиятини шарт қилиб қўяди. Кўз ёш тўкмаганлар қувонмайдилар. Изтиробни билмаганлар роҳатни ҳам билмайдилар. Мефистофель Фаустга оломон юксак баҳолаган барча эзулик ва ҳузур-ҳаловатни таклиф этганда, Фауст унга қарата жавоб беради:

Йўқ, шодликмас мендаги тилак,
Мен тилайман довул ва бўрон.
Менга ҳислар оташи керак,
Керак менга ўртагувчи жон.
Сўнди менда китобга истак,
Қўл чўзурман халойиқ томон.
Тор қафасдан қутулган юрак
Эл дардига бўлсин ошиён.
Ҳа, уларнинг ғам, кулфатлари,
Шодликлари, уқубатлари,
Кўз ёшлари, кулгулари ҳам
Юрагимга бўлсинлар ҳамдам.

(*Эркин Воҳидов таржимаси*)

Ҳа, ҳамма нарсани руҳан забт этмоқ, эгалламоқ, ҳамма-ҳаммасида устун келмоқ ва ҳеч нарсага тобе бўлмаслик — мана ҳаёт шу! Лекин бундай ҳаёт инсоният сарвари, намояндаси ролини ўйнамиш озгина одамларгагина хосдир. Мана улардан бири:

Бари руҳга мадад: донолар сўзи,
 Санъат асарлари — ёғдулари ҳам,
 Нақлу ривоятлар — кечмишлар изи,
 Гуллаган замонлар ораулари ҳам.
 Истаса, измига олар-да хаёл,
 Кулбаю саройга киргай бемалол.
 Жони-дили эди табиат, олам,
 Англарди жилғалар жилдирашини,
 Туярди майсалар совқотганин ҳам,
 Сезарди япроқлар шитирлашини;
 Қошида юлдузлар китоби аён,
 Ул билан сўйлашар пурмавжли уммон.

(*Муҳаммад Али таржимаси*)

Баратинскийнинг Гёте ҳақидаги йигирма мисрали бу шеърда инсон ҳаётининг олий идеали ва ботиний одам ҳаёти ҳақида нимаики дейиш мумкин бўлса, ҳаммаси ай-тилган.

Лекин инсоннинг табиати ва шахсидан ташқари жамият ва инсоният ҳам бор. Инсоннинг ички олами қанчалар бой ва гўзал, ҳаёт шаробига лиммо-лим тўла бўлмасин, булоқ сингари қанчалар қайнаб-тошмасин, у ўзига ташқи дунё, жамият ва инсониятнинг манфаатларини чуқур сингдириб олмаса, номукамалдир. Баркамол ва соғлом қалбда ватан тақдири мумтоз ўринни ишғол этади, ҳар қандай олижаноб шахс ватан билан қон-қардошлигини, у билан ўзи орасидаги муқаддас боғланишни теран англайди. Жамият ҳам ҳар қандай индивид сингари тирик бир организмдирки, унинг ҳам ўзига хос ўсиб-улғайиш даври, соғлиги, беморлиги, қайғуси, шодлиги, таназзулга юз тутган онлари, тузалиш ва паймонаси тўлган дақиқалари бўлади. *Тирик* инсон ўз руҳида, юрагида, қонида жамият ҳаётини ташийди, беихтиёр унинг иллатидан дард чекади, унинг изтиробларидан азоб тортади, унинг саломатлигидан яшнаб кетади, саодатидан бахтиёр бўлади. Бинобарин, бундай ҳолларда жамият ўзининг муносиб ҳурматини топган бўлади, холос. Лекин бунда инсон ҳаётининг ҳаммаси бўлмаса-да, муайян дақиқалари, шубҳасиз, талаб қилинади. Аммо гражданин инсонни, инсон гражданинни инкор этмаслиги керак. У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам — бир ёқламалик бўлади. Ҳар қандай бир ёқламалик эса чекланганлик билан эгизакдир. Ватанга муҳаббат, худди якка ва умумга ўхшаш, инсоннинг инсониятга муҳаббатидан келиб чиқмоғи лозим. Ватанни севмоқ, унда инсоният идеалининг қарор топишини дардли

соғинч билан орзу этмоқ ва бор куч-қуввати билан унга ёрдам бермоқ демакдир. Акс ҳолда ватанпарварлик ўзига тегишли нарсаларни фақат ўзиники бўлганлиги учун, яхши кўрувчи барча бегона нарсаларни эса фақат бегона бўлганлиги учун ёмон кўрувчи, ўзининг расво ҳамда бемаъни эканлигини англамовчи китаизм¹ бўлиб қолади. Инглиз Морьернинг «Ҳожи бобо»² романи мана шундай квасли (князь Вяземскийнинг хушбахт таъбирига кўра), ватанпарварликнинг ажойиб ва ҳаққоний тимсолидир. Ўзига яқин, қондош ва қардош барча нарсани севмоқ инсон табиатига хос. Лекин бу муҳаббат ҳайвонларда ҳам бор. Бинобарин, инсоннинг муҳаббати юксак бўлмоғи лозим. Инсон муҳаббатининг ҳайвонниқидан устунлиги унинг онглилигида, жисми ва ҳиссини руҳ ёритиб турганлигидадир. Бу руҳ эса умумийдир. Улуғ Пётрнинг ўз ўғли ҳақидаги: ўз ёмонингдан — ётнинг яхшиси афзал, деган гапи фикримизни бинойидай тушунтириб ва асослаб беради. Жузъийни умум учун қоида қилмаслик керак, албатта. Лекин жузъийни қиёс қилиш орқали умумни тушунтириш мумкин. Агар аҳмоқ бўлса, ўз туғишган биродарингни ҳам севмаслигинг мумкин, лекин ватанини, у қандай бўлмасин, севмаслик мумкин эмас. Аммо бу муҳаббат унинг мавжуд аҳволидан бир умр мамнунлик бўлиб қолмаслиги, балки уни мукамаллаштиришга чанқоқ интилишдан иборат бўлмоғи лозим. Хуллас, ватанга муҳаббат билан инсониятга муҳаббат эш бўлмоғи даркор.

Мана, биз ҳаёт ҳақида айтмоқчи бўлган гапларимизнинг ҳаммасини айтдик. Гарчи буларда саволимиздан узоқлашгандек бўлсак-да, ҳақиқатда унинг ечимига энди яқинлашдик.

Поэзия ҳаёт ифодасидир ёки янада тўғрироғи, ҳаётнинг ўзидир. Бугина эмас, поэзияда ҳаёт чинакам воқеликдан кўра ҳам ҳаётийроқ намоён бўлади.

Бу ердан жавоби поэзия ҳақидаги саволнинг жавоби бўла олувчи янги савол келиб чиқади. Савол: агар ҳаёт поэзиядан иборат экан, бинобарин, ҳаёт ва поэзия моҳиятига кўра бир экан, унда яна бошқа бир поэзиянинг нима кераги бор? Ва санъатнинг зарурати қанчаю, у қандай мустақил аҳамият касб этиши мумкин?

Мавжуд воқелик жуда гўзал, ёки тўғрироғи, бутун гўзаллик мавжуд воқеликдадир. Лекин бу воқеликдан завқ олмоқ учун биз аввало уни ўз онгимизда забт этишимиз лозим. Бу эса фақат икки ҳолатда мумкин: биз уни бир

бутун, айна пайтда ашөвий тарзда шундай тушунишимиз керакки, бизнинг шахсиятимиз, муносабатларимиз уни биздан тўсиб қўямасин ва биз ундан фақат завқ-шавқнинг нодир дақиқаларида, қандайдир фавқулодда бўладиган руҳий кашфиётнинг кутилмаган онларидагина фойдаланайлик. Кўпинча биз беадад жузъий ҳодисалар орасида ўзимизни йўқотиб қўямиз ва улардаги яхлитликни кўрмаганимиз сабабли ҳеч нарса тушунмаймиз... Ҳатто ўз ҳисларимиз ҳам биз уларнинг эсан оғдирадиган даражадаги кучли таъсирдан ёки ҳаяжон титроғидан озод бўлганимиздагина, сўнграқ хотирлаганимиздагина бизга лаззат манбаи бўлиши мумкин. Айна лаҳза — ҳеч қачон бизга мансуб бўлмайди. Негаки, у гирдобдек бизни ўз қаърига тортган бўлади. Энг катта қувонч ҳам айна лаҳзада биз учун кулфатдек оғирдир, чунки ўша дамда биз унга эмас, у бизга ҳокимдир... Биз ундан лаззат олишимиз учун ундан бир оз узоқлашишимиз керак. Бу картина томоша қилганда ёруғлик талабига кўра ундан маълум масофага узоқлашишимиз, сўнг эса биздан четда турган бир нарсага қарагандай, мақсадли назар ташлашимизни эслатади. Мана шунинг учун ҳам бошимизга тушган кулфатни бировга айтишимиз ёки ўзимиз учун қоғозга кўчиришимиз биланоқ унинг оғир юкидан енгил тортамиз. Биз уни ўз шахсимиздан ажралган ҳолда кўрамиз. Шахсимиз уни биздан тўсиб қўймайди ва бундай ҳолда ўз ғамимиз ҳам ёқимли бўлиб қолади. Биз ҳам жангчи жангу жадалларда ўз бошидан кечирган хавф-хатарларни гапириб беришни суйгандек, у ҳақда эслашни ва сўзлашни ёқтираимиз... Утган ҳар бир нарса янгича бир тус олади. Қандайдир ҳаммаси олдингидан бошқачароқдек... Бахт ҳам ўша биз кечирган дамдагидан тўқисроқдек. Бахтсизликда ҳам биз ундаги биргина поэтик жиҳатларни кўрамиз. Бунинг сабаби шундаки, орадаги масофа яқиндан қараганда кўзга ташланувчи нотекис, тасодифий, доғга ўхшаган нуқсонларни шиббалаб юборади. Ҳақиқатда ҳамма нарса макон ва замон қонунларига, табиат тақозосига итоат этади: қаҳрамонлар ҳам оддий одамлар сингари ейдилар, ичадилар. Совуқни, очликни ҳис қиладилар. Сиз табиатнинг гўзал бир манзарасини кўриб турибсиз. Лекин қандай қилиб? Албатта, олисда ва шубҳасиз, муайян кўриш нуқтасида туриб. Олислик унга тасвирий кўркамлиқ бахш этади, кўриш нуқтаси яхлитлик беради. Бир қадам ташланг-да, кўриш нуқтасини ўзгарти-

ринг. Манзара йўқолди. Кўз олдимизда беўхшов, тартибсиз, на боши, на охири бўлган, яхлитлик ва муайян қиёфадан бутунлай маҳрум бир нарса намоён бўлади. Сиз ўша ўзингиз мафтун бўлган манзарага яқинроқ келинг. Сиз қандайдир бир хароб кулбанинг, шалоқ тегирмоннинг, ҳар қадамда ўнқир-чўнқирга йиқилиш ёхуд ҳалқобга тушиб кетиш мумкин бўлган нақ ёввойи чакалакнинг устидан чиқасиз. Олисдан эса у шу қадар тиниқ, мусаффо, гўзал, тўқис, қуйиб қўйгандай — ҳақиқий манзара эди! Хўш, сурат воқеликдан яхшироқми? Ҳа, истеъдодли рассом томонидан яратилган манзара табиатдаги ҳар қандай тасвирий кўринишдан яхшироқдир. Нега бундай? Шунинг учунки, унда ҳеч бир тасодифий ва ортиқча нарса йўқ. Ҳамма қисмлар бутунга бўйсунган, ҳаммаси битта мақсадга йўналтирилган, ҳаммаси биргаликда битта гўзаллик, яхлитлик, индивидуалликни майдонга келтиради.

Воқелик ўз-ўзича гўзал, лекин шаклига кўра эмас, моҳиятига, унсурларига, мазмунига кўра гўзалдир. Бу жиҳатдан воқелик тупроқ ва руда уюмидаги соф, лекин тозаланмаган олтиндир. Фан ва санъат воқелик олтини тозалайди, уни нафис шаклларга солади. Бинобарин, фан ва санъат янги хаёлий воқелик тўқиб чиқармайди, балки шу пайтгача ва ҳозирда мавжуд бўлган ва бўладиган воқеликдан тайёр материаллар, тайёр унсурлар, қисқаси, тайёр мазмун олади. Унга мутаносиб қисмлардан ташкил топган, ҳар томонлама кўзга яққол ташланадиган муносиб шакл беради. Улуғ Пётрнинг Россияда армия ва флот тузгани — тарихий воқелик факти, лекин тарих фани буни баён қиларкан, тафсилотларни тушириб қолдиради ва фақат асосий, характерли нуқталаринигина олади, чунки солдат ва матросликка қандай олингани, қай тарзда ўқитилгани ва ҳоказоларни тасвирлаш унинг вазифасига кирмайди. Шекспир драманинг чекланган ҳажмида, — масалан, қандайдир Ричард II га ўхшаган, — бирор тарихий шахснинг бутун умрини ёки қаҳрамон ҳаётида асли бир неча йилларда бўлиб ўтган энг муҳим воқеани мужассамлаштиради. У ўз драмасига драматик картина учун танланган қаҳрамон ҳаётининг шундай нуқталарини, ҳодисанинг эса шундай фактларини жалб этадики, улар асарнинг ғоясига бевосита алоқадор бўладилар. Қолган барча нарсаларни, — улар ўз-ўзича қизиқ бўлсалар-да, — асарнинг асосий ғоясига дахлдор бўлмагани учун

кераксиз нарса сифатида ташлаб юборади. Гарчи роман имконияти драманинг сиқик рамкасида қиёс қилиб бўлмайдиган даражада кенг ва романнавис драматургга қараганда беқиёс эркинликка эга бўлса-да, Вальтер Скотт ёки Купернинг исталган романи муттасил ўқиладиган бўлса, бир кундан ортиқ вақтимизни олмайди. Ҳолбуки, ҳар бир кишининг бир йиллик ҳаёти мемуарлар сингари батафсил тасвирланса, унча катта бўлмаган тўртта китобчадаги қаҳрамоннинг бутун ҳаёти ёки ундаги энг муҳим воқеага нисбатан ўндан кўпроқ жилдларни ташкил этган бўларди. Шоир романидаги қаҳрамоннинг ҳар гал зиёфатда бўлишини тасвирлаши шарт эмас. Лекин уларнинг биттасини,— агар бу зиёфат қаҳрамони ҳаётига таъсир кўрсатган бўлса ёки унда муайян халқларнинг муайян даврдаги характерли хусусиятларини кўрсатиш мумкин бўлса,— тасвирлаши мумкин. Агар роман қаҳрамони рицарь бўлса, унинг ҳар бир рицардаги худди рус савдогарининг чой ичиши сингари одатий бўлиб қолган барча жангу жадалларининг тасвирига ҳожат йўқ. Лекин рицарлик руҳи фақат шунда ёрқин акс этган бўлса, унга оид янги тасвир ортиқча ҳеч нарса бера олмаса ёки қаҳрамон характери ўшанда шу қадар тўла ва кескин кўзга ташланган бўлсаки, биз унинг биргина жангги орқали минглаб бошқа жангларида қандай курашажагини билолсак, шоир қаҳрамони ҳаётидаги ана ўша олишувларнинг энг муҳимларини ёхуд биргинасини тасвирлаши мумкин. Шоир учун майда, тасодифий ҳодисалар йўқ, балки воқелик ҳодисаларига жинсга тур каби тааллуқли бўлган, имкондаги барча ҳодисаларнинг жинсга хос, умумий белгиларини ўзида мужассамлаштиргани ҳолда,— индивидуаллиги ва мустасно жиҳатларига қарамай,— маълум бир ғояни ифода қиладиган идеаллар ва образларгина бор. Шунинг учун ҳам бадий асардаги ҳар бир шахс бир турдаги жуда кўп шахсларнинг вакилидир. Шу сабабли биз бу одам чинакам Отелло, бу қиз ҳақиқий Офелия, деймиз. Онегин, Ленский, Татьяна, Ольга, Зарецкий, Фамусов, Скалозуб, Молчалин, Репетилов, Хлестова, Сквозник-Дмухановский, Бобчинский, Добчинский, Держиморда каби номлар шунчаки алоҳида одамлар исми эмас, турдош отлардир, воқеликдаги маълум ҳодисаларнинг маъзини чақиб берадиган, умумлаштирувчи номлардир. Шу сабабли ҳам фан ва санъатдаги воқелик воқеликнинг ўзидан кўра ҳам воқеликка кўпроқ ўхшаш ва тўқимага

асосланган бадий асар эса, ҳар қандай воқеий ҳодисадан юксак, Вальтер Скоттнинг тарихий романлари эса, маълум мамлақатнинг маълум даврдаги ахлоқ ва одатларини, колорит ва руҳини беришда ҳар қандай тарихдан ишончлироқдир. Фан воқелик фактларидан уларнинг моҳиятини — ғоясини ажратиб олади. Санъат эса, воқелик материални ўзлаштираркан, уни умум, тур, тип даражасига кўтаради ва улардан уйғун бир бутунлик яратади. Чамаси, ўтган аср француз нафосатшуносларининг санъат табиатга зийнат бериши керак, деган фикри қанчалик эриш туюлмасин, унда маълум ҳақиқат бор. Фақат улар ўз-ўзларини тушунмадилар ва мулоҳазаларидаги зиддият орқасида табиатдан нусха кўчиришни инкор этган ҳолда табиатга, гарчи зийнатланган бўлса-да, тақлид қилишни қабул қилдилар. Агар уларнинг тақлиди сунъий, ясама, руҳсиз бўлса, мужикнинг сўкиш ва ҳақоратини бутун ирқитлиги билан кўз-кўз қилувчи бу хил натурадан *guasi* — романтик нусха кўчириш ҳам узоққа кетолмади. Масалан, қийноқни, қатлни, мастликда ювинди чуқурга йиқилиб тушган одамнинг бебахт ўлимини жуда натурал тарзда тасвирлаб бериш мумкин, лекин бу тасвирларнинг ҳаммаси дилни хира қиладиган даражада хунук ва мазмунсиз бўлади, негаки, уларда ҳеч қандай оқилона фикр, ҳеч қандай оқилона мақсад бўлмайди. Аммо мўйқалам эгаси инсоннинг ҳақиқат йўлида калтакланишини табиий кўрсатса, унинг қиёфасида руҳий бардошнинг жисмоний изтироб устидан ғалабасини ифодалайдиган бўлса, у ҳолда манзарадаги табиийлик кучайган сайин манзара гўзалроқ ва бадийроқ бўлади, чунки оқилона мақсад ва оқилона фикр яққолроқ кўринади. Нимаики воқе бўлса, оқилонадир ва нимаики оқилона бўлса, у воқедир: бу — улуг ҳақиқат; бироқ воқеликдаги ҳамма нарса ҳам оқилона эмас. Санъаткор учун эса, фақат оқилона воқелик даркор. Лекин санъаткор унинг қули эмас, бунёдкор. Санъаткор унинг изидан бормайди, балки унга ўз идеалини сингдиради ва шунга кўра қайта яратади.

Шундай қилиб, поэзия, асосан, ҳаёт, моҳият, таъбир жонз бўлса, ҳаётнинг нафис эфири, триплъ-экстракти, квинт эссенциясидир. Поэзия боғда барқ уриб очилган гулни батафсил тасвир этмайди, лекин унинг таркибидаги бошқа унсурларни ташлаб юбориб, унинг фақат муаттар ҳидини, рангларидаги нафис товланишни олади ва улардан ўзининг боғдагидан яхшироқ, сўлимроқ гулини ярата-

ди. Поэзия—бу, гўдакнинг беозор табассуми, тиниқ нигоҳи, жарангдор кулгиси ва шўхчан қувончидир. Поэзия — бу дилбар ёноғидаги қирмизи ибо, денгиздек теран, осмондек зангор кўзларидаги сокин ёлқин ёки тим қора кўзларидаги чақмоқдек оташ, мрамор елкалари узра ёйилган қўнғироқ сочлар тўлқини, нозик сийнасининг ҳаяжони, кумуш овозидаги сўлимлик, оҳанрабо такаллумидаги муסיқа, қадди қоматининг мавзунлиги ва хушбичимлиги, сумбатининг кўркамлиги, жозибадор ҳаракатларидаги гўзаллик ва ҳузурбахшлик... Поэзия — бу, ўспириннинг туганмас куч барқ урган ўтли нигоҳи, унинг матонати ва шижоати, орзуларга чанқоқлиги, осмонни ҳам, ерни ҳам оташин бағрига маҳкам босиш, адо бўлмас ҳаёт жомини даст кўтариб бўшатиш истагидаги бетийиқ шиддати... Поэзия — бу, тийрак, ўзини қўлга олган, ҳаёт учун тўла етилган, кўпни кўрган руҳи вазмин, нигоҳи хотиржам эрининг жангга, жасоратга тайёр қудрати... Поэзия — бу, нуроний кексанинг нурсиз кўзларидаги сокин ёлқин, серажин юзларининг меҳрдек мулойим, хаёлдек теран самовий ифодаси, титроқ, узук овозидаги осойишта, бениҳоя самимий оҳанг, майин ва муҳим сўзлари, донишманд лабларидаги меҳрибон ва улуғвор табассум... Поэзия — бу, турмушнинг ёрқин тантанаси, бизга камдан-кам юз очадиган ҳаёт ҳаловати. Бу — завқ-шавқ, ҳаяжон, маҳлиё бўлмоқ. Бу — эҳтирос фароғати, туйғулар тўлқини ва бўрони, муҳаббат тошқини, лаззат қувончи, ғам нашъаси, изтироб ҳузури, кўз ёш чанқоқлиги. Бу — қандайдир кўнгилни ҳаминиша ўзига тортадиган ва ҳеч қачон етиб бўлмайдиган қай ерларгадир судрайдиган эҳтиросли, зориққан соғинч иштиёқи... Бу — бутун борлиқни бағрига босиш ва унга сингиб кетишга бўлган абадий ва ҳеч қачон қониқиш билмайдиган чанқоқлик. Бу — ўша олий мавжудотни хумор нигоҳларга юз очтириб, уни ҳайратга соладиган, мафтун қалбларга барча оламнинг уйғунлиги бўлиб садо бергизадиган, бутун мавжудот билан бир текисда уриб турган юрагимиздаги илоҳий жўшқинлик. Бу — дунёвий нарсалар самовий порлаган, самовийлик эса дунёвийлик билан омикта бўлган ва борлиқ табиат келинчакдек ясаниб, руҳ билан мурсогага келган ва ечилган жумбоққа айланган илоҳий жўшқинлик... Бутун олам, барча ранглар, бўёқлар ва оҳанглар, табиат ва ҳаётнинг барча шакллари поэзия ҳодисаси бўлиши мумкин. Лекин у ҳодисалар замирида нима яширинган, уларнинг мав-

жудлик сабаби қаерда ва улар бизни нимаси билан мафтун этади — масаланинг моҳияти шунда. Поэзия — бу, башар ҳаётининг тепиб турган юраги, унинг қони ва жони, унинг шуъласи ва қуёши.

Шоир руҳнинг энг олижаноб маҳзани, кўкнинг маҳрами, табиат сирдоши, ҳис ва туйғуларнинг эол чилтори, башар ҳаётининг чилсозидир. Ҳали бу болалигидаёқ ўзининг борлиқ — олам билан қондош ва жондош эканлигини бошқалардан кучлироқ англайди. Усмирлигида эса унинг тилсиз нутқини, сирли шивирини тушунарли тилга таржима қилади... Яхшиси, энг ишончли гувоҳ — шоирнинг ўзини тинглайлик. У дейди:

Еш ақлни айлар эди лол:
Яшил ўтлоқ, ойдин бу олам,
Бутхонада увлаган шамол,
Қампир айтган ажиб эртақ ҳам.
Қандайдир руҳ измига олмиш,
Уйиним ҳам ҳордиқ онимни;
Йўлин доим изимдан солмиш,
Ажиб унлар шивирлаб қолмиш
Ва ёниқ дард чулғаб жонимни
Бошгинамни ғовлатмиш тамом;
Туғиларди орзулар унда,
Соз вазнга оқдилар шунда
Тизилишиб не-не хуш калом
Қофияли, аъло йўсинда.
Баҳс қурай дер мен билан бари:
Асов гирдоб, ўрмон гулдури,
Ё сиргалдоқ хуш сайрашлари,
Ё тун — денгиз шовиллашлари,
Ё сокин сой жилдир-жилдири.

(Муҳаммад Али таржимаси)

Пушкиннинг бундан ҳам ажойиброқ, бундан ҳам тирайроқ ва худди шу сабабли умумга номаълум бўлиб, гўзалликнинг чинакам мухлисларию фидойиларигагина маълум бир қатор шеърлари бор. Бу шеърларда шоирнинг тўла-тўқис характеристикаси, санъаткорнинг энг олий таърифи ўз ифодасини топади. Шоир акс-садога мурожаат қилади:

Укирарми ўрмонда ҳайвон,
Чалинарми бурғу ногаҳон,
Гулдирарми момақалдироқ,
Куйларми қиз адирда ногоҳ,
Майли қандай ун.—

Сен қўшасан жавоб акс-садо,
Ҳавода тўлқин.

Гулдирақлар гулдирашига,
Тўлқинларнинг гуркирашига,
Бўронларга соласан қулоқ,
Ҳам чўпонлар ҳай-ҳай товшига
Жавоб ҳозир:
Сенга жавоб ун йўқ... Ушандоқ
Сен ҳам, эй шоир!

(Миртемир таржамаси)

Ҳа, дунё нимаики билан яшаса ва дунёда нима яшаса — ҳаммаси шоирнинг оламни жо қила олувчи қалбидан акс-садо топади. Ердаги ҳеч бир мавжудот Фаустнинг мана бу сўзларини айтишга журъат эта олмайди:

Эй сен илоҳий руҳ, неки тиласам,
Барча тилагимни айладинг бажо,
Сен олов ичида кўриндинг менга,
Табиат кўркини қилдинг армуғон.
Менга бердинг сўнгсиз шавқ туйғусини,
Энди мен эмасман олам кўркига
Ҳайрат нигоҳини тиккан бир меҳмон.
Унинг замирини очиб қарайман
Дўстнинг юрагига боққандек гўё.

(Э. Воҳидов таржамаси)

Аммо шоирнинг ўзи бошқаларга қиёсан қандай одам? Бу — зеҳнли, нозикмижоз, ҳамиша фаол, салгина тегиб кетилса ҳам ўзидан учқун сачратадиган, бошқалардан ортиқроқ қайғурадиган, шодонроқ лаззат оладиган, эҳтирослироқ севадиган, кучлироқ нафратланадиган, қисқаси, чуқурроқ ҳис этадиган вужуд, руҳнинг ҳар икки — ҳам турғун, ҳам ҳаракатдаги ҳолати олий даражада тараққий қилган натурадир. Шоир жисмининг тузилишига кўраёқ, бошқаларга қараганда у ёки бу ҳадга бориб қолишга кўпроқ мойил бўлади ва у ҳаётда бошқалардан баландроқ юксакликка кўтарилиб, ифлосроқ тубанликка йиқилиши бемалол мумкин. Лекин унинг қулаши ҳам бошқаларнинг қулашидан фарқ қилади. Бу қулаш пўл, ҳокимият, имтиёзнинг юҳолиги эмас, балки ҳаётга бўлган сабрсиз чанқоқлик самарасидир. Ҳаётга ташналик унда шу қадар улўғки, у бир дақиқалик лаззатли эҳтирос, бир лаҳзалик ширин туйғу учун ўзининг бутун келажагини, орзуларини, қолган умрини қурбон қилишга тайёр.

Унда, Гезонд таъбирича, хаёлда қўшиқ мудом, кўксидā беғам юрак*. У худонинг яқинлашувини ҳис этаётган ва унда вужудга келаётган янги бунёдкорликни мулоҳаза қилаётган пайтда:

Шовқин солмай ўтгил ёнидан.
Бад сўз дема, бузилмасин-да
Осойишта муқаддас уйқу!
Кўзингда ёш, боққилу бу дам
Айт: тангрилар ўғли эрур бу,
Музаларнинг арзандаси ҳам!

(*Муҳаммад Али таржимаси*)

У ижод этаётган чоғи — шоҳ, коинот ҳукмдори, табиат асрорининг ишончли маҳрами, фақат унгагина ўз кўксини очган само ва ер, табиат ва инсон руҳияти сирларининг нозирини. Лекин у аслига, одатдаги ер фарзанди ҳолига қайтганда — *одам*. Аммо шундай одамки, у ярамас бўлиши мумкин, лекин ҳеч қачон тубан бўла олмайди, бошқаларга қараганда тезроқ одамгарчиликдан чиқиши мумкин, лекин шу қадар тезлик билан чинакам одамга айланади ва макони бўлмиш самодан келадиган нидога ҳамиша тайёр туради. Келинг, унинг ўз иқрорини эшитайлик:

Қутлуғ қурбон бўл деб, шоирдан ҳали
Талаб этмас экан Аполлон,
У ёввошлик билан ғавғоли
Дунё ташвишидан чиқолмас ҳамон;
Муқаддас лираси сукунатда, лол;
Руҳин муздай чулғайди уйқу,
Дунёда бенафлар ичра, эҳтимол,
Ҳаммасидан бенафроғи шу.
Лекин агар илоҳий бир сўз
Сезгир қулоғига урилса қиттай,
Худди уйқусидан турган бургутдай,
Шоир қалби титрар сабрсиз.
Ўйин-кулги тегар ғашига,
Одамлар миш-мишин ётсирар, севмас,
Халқнинг ҳукмдори қошида
Шоир мағрур бошини эгмас;
Нотинч қалбда оҳанглар тошар;
Ёввойи, шиддатли кўз қарашлари,
Саҳро тўлқинлари бағрига шошар,
Шовиллаган ўрмонлар сари...

(*Асқад. Муҳтор таржимаси*)

* «Теория поэзии в историческом развитии у древних и новых народов», С. Шевырева, стр. 18.

Поэзиядан мақсад нима? Табиат эстетик туйғу ато қилган кишилар учун бу масала жуда муҳим ва айни пайтда жуда мушкул туюлади. Поэзия ўзидан ташқарида бўлган ҳеч бир мақсадни кўзламайди. Билимдаги ҳақиқатдек, ҳаракатдаги эзгуликдек унинг ўзи мақсаддир. Бизнинг ҳаётимизга ёки манфаатларимизга дахли йўқ нарсаларни биламизми, билмаймизми — барибир эмасми? Ахир биздан баланд ва узоқда бўлган беҳудуд осмоннинг кичкина бир заррасини ҳам жами телескопларимиз билан ўзимиз томон силжита олмаймиз-ку? Аммо мунажжим мана шу осмонга бутун умрини бахш этади ва янги юлдузнинг кашф этилиши унинг йиллик даромадига икки пул қўшмаса-да, унга бахт ва ҳузур бағишлайди. Эзгуликни биз мақтов ёки олқиш олиш учун севаимизми? Эзгуликнинг заррача фойда эмас, йўқ, балки ташвиш ва бахтсизликлар келтиришини кўра бошлагач, ундан воз кечишимиз, ёвузликнинг кенг, равон йўлига тушишимиз керакми? Ҳақиқат ва эзгуликдек гўзаллик ҳам ўз-ўзича бир мақсаддир ва ҳақли равишда ўз номининг қудрати билан, жозоба кучининг инсонлар қалбига шиддаткор таъсири билан коннот устидан ҳукмронлик қилади. Мана, бениҳоя ёруғ ва улугвор залга гўзал бир қиз кириб келмоқда. Эҳтирос тўла ёшлар ларзага тушади, кексаларнинг манглайдаги ажинлар ёзилиб кетади, маънисиз, зерикарли турмушдан моғор босган юзлар севинч табасумидан равшан тортади. Унинг биргина нигоҳи учун салтанатлар бахш этилса ҳам камлик қилгудек. Қаҳрамон ўзининг шуҳрат тожини, шоир эса порлоқ шарафини унинг оёқлари остига нисор этишга тайёр, фақат у биргина қиё боқса бўлгани... Сиз эса унинг юзларида қандайдир бирон ғоянинг ифодасини, туйғунинг изларини беҳудага излайсиз ва мафтун нигоҳингиз тамом борлигингизни ўз оғушига олган кўрк ва назокат уммонидан бошқа ҳеч нарсани, ҳеч нарсани кўра олмайди... Бу гўзаллик нима учун керак ва ундан мақсад нима? Сиз менга шуни тушунтириб беринг, мен жуда равшан ва ҳатто «аниқ» қилиб, поэзиянинг нима учун мавжудлигини ва унинг муддаоси нима эканлигини сизга тушунтириб бераман... Мабодо гўзалликнинг буюк қудратидан ларзага тушмайдиган одамлар топилиб қолгудек бўлса, улар билан баҳслашиб ўтирмаймиз! Юрагида Прометей ўти бўлмаган дардсиз кесақлар (Пушкин таъбири) гапириб ўтиришга арзийдиларми ва уларга нима учун *дилетант*³ Венера Ме-

дичининг тана гўзаллигини бу қадар ифбат ва хайрихоҳлик билан севишини ва қадимий кошиннинг, барельеф ёки музайян бирор тош парчасига бутун мол-мулкни қурбон қилишини, ишқнинг телба оташида маъшуқасининг биргина табассумига ҳатто ҳаётини барбод этишини ўшаларга тушунтириб ўтирмақ керакми...

Мана, гўзалликни «илоҳий Платон» қандай тушунган ва олижаноб ҳамда юксак ақл соҳиблари абадул-абад қандай тушунадилар:

Ҳаётда инсоннинг гўзалликдан лаззат олиши унинг руҳда кечган ибтидоий маконидаги ягона, ҳаққоний, мукамал тимсолини хотирлаш орқалигина бўлиши мумкин, холос. Мана шунинг учун ҳам ердаги ажиб манзара само гўзаллигининг хотираси сифатида руҳга само сари учишга қанот беради ва барча гўзалликларнинг илоҳий маъҳазига қайтмоғи учун имкон яратади.

Биз, хушбахтлик билан жўр бўлиб, шодон ва ҳузурбахш истиғроқ ичида Дие ортидан эргашган, бошқалар яна бошқа бир маъбудларга ихлос қўйган онларда гўзаллик нурга чулганган эди. Биз ажойиботлардан энг роҳатбахшини кўрдик ва кечирдик: унга бутунлай, сўнграқ бизга илашган бахтсизликлардан тасомом холи эканимизда қўшилдик. Комил содда, маҳобатсиз, лекин қувноқ бир ҳолда назарга чўмдик. Ўзимиз покиза бўлганлигимиз учун биз ҳозир бино қўйиб жасад атаганимизга ҳали доғ тушмаган ва биз унга чиғаноқ сингари ўралишиб қолмаганимиз учун уларни мусаффо бир ҳолда мушоҳада этдик.

Бу ерда биргина гўзаллик энг порлоқ ва муҳаббатга сазовор деб топилди. Маърифатдан йироқ фаҳш бандаси гўзал вужуд сари интиладию, аммо гўзалликни ҳис этмайди. У гўзалликка сажда қилмайди, йўқ, ҳайвон сингари ундан биргина ҳирсий лаззатни излайди. Гўзалликни ўз жисмига қўшиб юбормоқчи бўлади... Аксинча, маърифатли киши гўзаллик тасвирида худо жамолига ўхшаш ҳолни кўриб,

дастлаб ларзага тушади, вужудини ваҳима қамрайди. Сўнг гўзалликни худо сифатида мушоҳада этгач, уни ҳаддан ташқари севиб қолади. Агар уни телба деб аташларидан қўрқмаганда эди, ўзини сеvimли нарчасига қурбон этган бўларди...*

Гўзаллик сингари, поэзия ҳам гўзалликнинг ифода этувчиси, коҳинидир, ўзидан ташқарида ҳеч қандай мақсадни кўзда тутмайдиган, ўз-ўзича мақсаддир. Агар у инсон руҳини кўкка кўтарса, уни олижаноб ишларга, эзгу ниятларга чорласа, бу унинг кўзда тутган мақсади эмас, ҳақиқий фаолияти, моҳиятининг хоссасидир. Бу ўз-ўзидан, шоирнинг бир оз бўлсин олдиндан белгилаб қўйган режасисиз амалга ошади. Шоир файласуф эмас, мусаввирдир. Унинг манзара ва тасвирларидаги ҳамишалик мавзу «шуҳратга тўла ижод» — беҳудуд ва ранг-баранг ҳодисаларга тўла оламдир. Поэзия кўнгилга образлар билан сўзлайди ва ундаги образлар ибтидоси табиатнинг барча жузъий ҳодисалари ва шакллари қурилишида товланиб турган гўзаллик ифодасининг моҳиятидир. Поэзия мавҳум ғояларнинг яланғоч ифодасига тоқат қилолмайди. Лекин энг мавҳум тушунчаларни ҳам фикр биллур қиррасидан ўтган нурдек равшан кўриниб турган жонли ва гўзал образларга жо қила олади. Шоир ҳамма нарсада шакл, ранг кўради ва барча нарсага шакл, ранг беради. Моддий бўлмаган нарсани моддийлаштиради, осмоний ашёларга ернинг сифатини сингдиради. Шу тариқа ер нарсалари самовий шуъла сочади. Шоир учун дунёдаги барча ҳодисалар ўз-ўзича мавжуддир. Шоир уларнинг бағрига киради, улар билан бирга нафас олади, муҳаббат билан яшайди, уларни асраб-авайлайди, ўзбошимчалик билан уларнинг моҳиятини бузмайди. Бу шоир ўзи кашф этган дунёни мушоҳада этишдан ва унга ўз идеалини сингдиришдан асло тўхтамайди, муножот савқини, фожиа ханжари ва жангнома карнайини олижаноб ғазабнинг момақалди роғига, ҳатто сатира ҳуштагига алмаштира олмайди, ибодатни ваъзхонликка қолдириб, башарий ва боқий кечмишни замона ва жамиятни деб,— биргина дақиқа бўлса-да,— унута билмайди, дегани эмас. Лекин

* «Теория поэзии в историческом развитии у древних и новых народов» С. Шевырева, стр. 31—32.

ундан ҳаётининг мақсадини фақат шунда кўришни ва унинг эвазига ўз эркин илҳомини турли-туман кундалик эҳтиёжларга бўйсундиришини талаб этиш кулгилidir.

Шамолдек эркин бўлган шоир фақат ўзининг ички даъватига, уни ҳаракатга солувчи маъбуднинг сирли нидосигагина итоат этади. Унга тўпори нодонлик билан ёпишиб оладиган *онгсиз* авомнинг:

Эй фалаклар эркаси, бил-чи:
Заковатинг, илоҳий элчи,
Сарф этмоғинг лозим бизни деб;
Дилларимиз поклаю, бер зеб,
Журъатсизмиз, айёрмиз жуда,
Шукур қилмас беормиз жуда;
Юрак эмас биздаги — кесак,
Биз — тухматчи, биз — қул, биз — тентак;
Бижғиб ёгир иллатлар тоғ-тоғ,
Яқин кимсанг ардоқлаб, сийлаб,
Берсанг мумкин ибратли сабоқ,
Тинглар эдик бор вужуд ила,—

деган бақирш-чақиршларига қарши, агар улар жавобга арзигудек бўлсалар, шоир уларга жавоб бериши мумкин ва лозим:

Бас, шоирга эканми ҳавас,
Эй, сиз билан нима иши бор?
Фаҳш лойяга ботмайсизми! Бас!
Лири саси қила олмас қор!
Сиз тобутдек — кўзга ёмонсиз,
Тентакликда хўп беомонсиз.
Измингизда бор, ахир ҳануз,
Дарра, болта, зиндон, бу не сўз?
Етар энди, эй телба қуллар!
Шаҳарларда суприлури йўллар,—
Бундан ортиқ нафли иш борми!—
О, сизнингча: ибодатин ҳам
Унутишиб қоҳинлар бу дам
Супургини сиздан оларми?..
Тирикчилик икир-чикири,
Ва ё гараз, ё саваш эмас,
Биз туғилдик илҳом сурури,
Ширин сасу ибодат деб, бас!

(*Муҳаммад Али таржимаси*)

Шоир табиатга тақлид қилмайди, балки у билан рақобатга киришади. У яратадиган нарсалар ва табиат ҳодисаларининг сарчашмаси бир: улар вужудга келадиган жараён ҳам бир. Фарқ фақат шундаки, шоирнинг ижод жараёнида табиат ва унинг фаолияти маҳрум бўлган *онг*

ҳам бордир. Бутун табиат ўзининг барча ҳодисалари билан руҳнинг илоҳий, эҳтимол шаклидан воқеий, ҳаққоний шаклга, фактга айланиб, сўнг ўзининг энг онгли тазоҳири — инсонга мафтун боқиши ва ўзини англашидек илҳом оташининг маҳсулидир. Ва ҳар бир санъат асарӣ санъаткорнинг ўз вужудсиз идеалларини юзага чиқариш, ўз ички дунёсидан ташқарида гавдалантириш йўлидаги илҳом билан қилинган хатти-ҳаракатининг самарасидир. Шундай қилиб, илҳом умуман ижод манбаидир. Лекин санъат табиатдан, барча онгли ва эркин ҳаракатлар онгсиз ва ихтиёрсиз ҳаракатлардан қанча юксак бўлса, шунча юқори туради. Лекин онг ижод асносида фаол эмас, фақат қай даражададир гувоҳ, чунки ижод санъаткор учун лаззат бахш этувчи, мукофотдир. Ҳар бир ҳаракатнинг ўзи зарурий ва онгли, албатта. Лекин ижоддаги онг дейилганда, ақлнинг фаолияти идрок ва режа меҳнати ҳамда механик ишлар кўзда тутилмайди. Ижоднинг биргина меҳнаткаши, Платон *савдойилик* деб атаган илҳомдир. Ақл эса, ижодга душман, уни ҳалок этувчидир. «Қимки,— дейди Платон,— кўнглига музалар солган савдойиликсиз фақат уддабуронлик (*ex technē*) билан яхши шоир бўлишига ишониб, поэзия дарвозасидан кирмоқчи бўлса, у ҳеч қачон етук шоир бўла олмайди, унинг поэзияси эса *мулоҳазали* поэзия *жазавакор*. поэзиядан фарқланганидек, ажралиб туради»*.

Умуман, Платоннинг илҳом ҳақидаги тушунчаси шу қадарли бениҳоя тўғри ва шоирона, *илҳом билан* ифода қилинганки, уни келтирар эканмиз, илҳом ҳақида ундан ўтказиб бирор нарса айтиш мумкин эмаслигини қўшиб қўямиз:

...Улуғ эпик шоирлар ўзларининг гўзал асарларини уддабуронлик (техника) билан эмас, ташаббус ва илҳом билан яратадилар. Дилнавоз лириклар ҳам,— ҳушсиз ҳолда рақсга тушган корибантларнинг вajoҳатидан лол қотган одамлар сингари,— гўзал муножотлар яратган онларида ўзларини йўқотадилар. Уйғунлик ва қофия оҳангига тушишлари билан телбаларча тўлиб-тошадилар, завқ-шавқ онлари дарёдан сут ва асал олаётган Вакх қизларидек шодон

* «Теория поэзии в историческом развитии у древних и новых народов» С. Шевырева, стр. 33.

қийқирадилар (уларнинг осуда ҳолларида ҳеч қачон бундай бўлмайди). Лирик шоирлар қалбида ҳақиқатан ҳам улар мақтанганчалик ҳодисалар юз беради. Улар бизга асал чашмаларидан озиқ олганликларини, асаларилар сингари илҳом маъбудасининг боғ ва водийлари узра қанот қоқиб қўшиқлар тўплашларини ва бизга куйлаб беришларини айтишади. Улар тўғри гапирадилар. Шоир ҳақиқатан ҳам енгил қанотли, муқаддас мавжудотдир. У фақат завқ-шавқдан лол қолганда, эс-ҳушини йўқотгандагина ижод қилади. Эс-ҳуши жойида экан, у ижод ҳам, башорат ҳам қилолмайди.

Шундай қилиб, шоирлар усталик билан эмас, илоҳий илҳом билан ижод этишар экан, уларнинг ҳар бири тангрининг тақдири ила муза даъват этган турдагина донг қозонадилар. Биров дифирамба мумтоз, иккинчиси мадҳияда. Учинчиси ўйноқи қўшиқларда, тўртинчиси эпосда, бешинчиси эса, ямбада тенгсиз. Буларнинг ҳаммаси бошқа барча турларда заиф бўладилар, чунки уларга усталик эмас, илоҳий кучлар таъсир кўрсатади. Агар улар уддабурунлик билан ижод қила олганларида эди, хилма-хил турларда донг қозонган бўлардилар. Ниҳоят, худо уларни ақлу ҳушдан маҳрум этиб, пайғамбарлари ва роммоллари қаторида ишга солиши, биз уларнинг моҳиятига чуқурроқ кириб, идрок этишимиз кераклигини, улар ҳайратомуз нарсаларни ўзларича гапирмасликларини, улар ўз ихтиёрларидан ташқарида бўлиб, тангрининг ўзи улар тилидан гапираётганлигини кўрсатади*.

Илҳомни соддадил, гўдак қадимият руҳида шундай тушуниш ўз теранлиги билан ҳайратланарлидир. Маълумки, Платон «мулоҳазакорлик» деб руҳимизнинг, ҳалигидақа ҳис-туйғусиз, оддий, одатий ҳолатини айтади. «Телбалик» деганда эса шундай илоҳий пафосни, руҳнинг шундай илҳомбахш тийранлигини кўзда тутадими,

* «Теория поэзии в историческом развитии у древних и новых народов» С. Шевырева, стр. 35—36.
8—275

бундай ҳолатда инсон ақли олий дунё сир-синоатини мушоҳада этади, продаси эса тоғларни силжитади. Чиндан ҳам лаззат қийқириғи, қувонч жазаваси, изтироб нашидаси, ҳижрон ғами, висол ҳаяжони, севги жозибаси, фидойилик жасорати, адолат ва ҳақиқат йўлида жафо чекишга тайёр туришлик, илҳом ҳузури—буларнинг ҳаммаси телбалик бўлмай, нима? Лекин бу телбалик оқилона, инсонни дунёдаги барча ҳикмат эгаларидан юксак кўтарадиган, уни тангрилар билан тенглаштирадиган илоҳий телбаликдир... Одоб либосига бурканган жонсиз лоқайдлик, майдакаш худписандлик ва худбинлик, арзимаган мақсад сари салмоқдор қадам ташлаш ва унга эришиш учун чинакам инсоний бурчлардан воз кечиш — буларнинг ҳаммаси мулоҳазакорлик бўлмай, нима?.. Келинг, мулоҳазакорлик ҳақида гапирмаймиз. У — поэзия душмани. Мақоламиз мавзуи эса — поэзия...

Бизнинг умуман поэзия ҳақида айтганларимизни Лермонтов поэзиясига бемалол татбиқ этиш мумкин.

Қай ердаки илҳом сохта бўлмаса, ўша ерда поэзия бор ва илҳом кимнинг табиатига қондош бўлса, шоир — ўша. Лекин илҳомнинг ҳам даражалари бор ва у ҳар бир шоирда ўзига хос характери билан ажралиб туради: бирида ялтираб товланади, шампан виносидек кўпириб вишиллайди ва худди у сингари енгил, лекин кўпга чўзилмовчи кайф беради; иккинчисида яшил қирғоқлари барқ урган тиниқ, шаффоф сойдек оқади; учинчисида бамисоли Ниагара шаршарасидек ҳайқириб, кўпик ва томчилар сачратади, шиддатли тўлқин отиб, олға интилади; тўртинчисида эса, уммондек тубсиз ва ҳудудсиз бўлиб, осмон гумбази унда қуёш, ой ва беадад юлдузлари билан, даҳшатли булутлар зулмат ва чақмоқлари билан акс этади. У уммон сукунатда ҳам, бўронда ҳам бирдай улғувор ва ҳашаматли. У ўзининг қудратли тўлқинларида балиқчининг омонат қайиғини ҳам, улкан флотларни ҳам олиб юради, муаззам сирли бағрида катта-кичик жонли мавжудотларнинг бутун бир оламини — тоғ-тоғ чиганоқларни ҳам, маржонлар ўрмонини ҳам сақлаб келади... Ҳаёт ўзининг барча кўринишларида бир хил. Лекин бир ҳодиса ҳаётнинг муайян қисминигина, иккинчиси эса, ҳаётнинг ҳудудсиз буюк мазмунини қамраб олади. Шоирлар орасидаги нисбатлар ҳам худди шундай. Ижод ва илҳом эътиборида Беранже қўшиқлари Шекспирнинг исталган драмаси билан мутлақо тенгдир, лекин мазкур асарлар-

нинг ўзида ҳаёт мазмунини қамраб олиши жиҳатидан улар орасида муҳимлик, аҳамиятлилик ва қадр-қимматда ҳадсиз фарқлар бор. Бу фарқ хилма-хил турдаги пьесалар, масалан, зиёфатдаги алёр ва юксак драма орасидагина эмас, битта мавзуда, фақат бошқа-бошқа шоирлар томонидан ёзилган иккита алёр ўртасида ҳам бўлиши мумкин. Худди мана шу ўринда бир шоирнинг иккинчи бирдан устунлигини кўриш мумкин бўлади: бирининг шеъри завқ билан ўқилади, лекин кам эсга олинади ва тез унутилади; бошқаси, қанча кўп ўқилса, шунча кўп лаззат бағишлайди, ҳатто бир марта ўқилган бўлса, бир умр хотирдан чиқмайди. Сўзларининг ўзи билан бўлмаса-да, колорити билан, инсоний тилда ифодалаб бўлмайдиган ўша «нимасидир»и билан эсда қолади. Язиковнинг «Шоир» шеърини биз мақоламизнинг бошида келтирган Пушкиннинг «Шоир» ва яна унинг «Шоирга» шеърлари билан таққослаб кўринг: дастлаб сизга Язиков пьесаси Пушкиннинг ҳар икки шеърдан яхши туюлиши мумкин. Лекин агар сизда эстетик туйғу бўлса, кўп ўтмай, биринчи ҳолда шеърнинг қанчалик жилваланиб туришига қарамай, қай даражададир зўракилик ҳам борлигини пайқайсиз. Сўнгги икки шеърда эса олижаноб соддаликни, табиийлиқни, бениҳоя теранлиқни ҳис этасиз ва уларнинг олдингидан беҳад устунлигини кўрасиз... Бунинг сабаби биргина икки истеъдоднинг ўзаро фарқида эмас, ҳар икки шоирнинг натурасидаги фарқда ҳамдир: бири нарсалар табиатига четдан назар ташлайди, унинг фақат ташқи томонини кўради; иккинчиси унинг моҳиятига кирган, уни ўз мулкига айлантирган ва ҳақли суратда унинг ҳукмдорига айлангандир...

Гапни бундай узун муқаддима билан бошлаб, поэзиянинг моҳиятига бир сидра назар ташлаб, сўнг асарларини таҳлил этишга киришилса, эриш туюлмайдиган шоирлар оз. Лермонтов мана шу озлар сирасига мансуб... Шоирнинг унча катта бўлмаган шеърлар китобини синчиклаб кўздан кечириш унда поэзиянинг бутун табиий қудрати яшириниб ётганини, келажакда у бир нечта ва катта ҳажмдаги китобларга озиқ бера олишини кўрсатади. Туйғулар тиниқлиги, шаклдаги бадиий зийнат, поэтик кўркемлик, образларнинг содда улугворлиги, тилдаги кучқудрат, шеърдаги қуйма ифода, жарангдор оҳанг, ҳиссиётнинг тошқинлиги, ғоянинг ранг-баранг ва теранлиги, мазмун беҳудудлиги Лермонтов поэзиясининг харак-

терли жиҳатларининг туб моҳиятини ташкил қилади ва унинг келажакдаги улуг камолотидан дарак беради...

Шоир қанча юксак бўлса, у ўз жамиятига шу қадар кўпроқ мансуб бўлади, истеъдодининг камол топиши, йўналиши, ҳатто характери ҳам жамият тарихий тараққиёти билан чамбарчас боғланиб боради. Пушкин ўз шеърӣ фаолиятини идея жиҳатидан ҳали ғўр, ўспиринга хос бўлган, лекин ҳиссиёт жўш урган, табиатнинг турфа шамойилини ўзида жамулжам этиб, анвойи рангларда товланувчи бениҳоя қувноқ, ўйноқи «Руслан ва Людмила» билан бошлаган эди... Бу даҳонинг улкан ҳаёт базмида лиммо-лим биринчи қадаҳни сипқоргандан кейинги шўхлиги эди... Лермонтов ўз ижодини мазмунан ғамгин, шаклан оғир, муҳим тарихий поэма билан бошлади... Пушкин ўзининг илк лирик асарларида инсонийликдан дарак берувчи, ижтимоий юксак ғоялар башоратчиси сифатида майдонга чиқди. Лекин бу шеърлар қанча куч ва қудратга эга бўлсалар, ёруғ умидларга, ғолибият туйғусига ҳам шунча тўла эдилар. Лермонтов ўзининг илк лирик асарларида, хусусан, рус шоири, замонавий шоир сифатида кўринган асарларида ҳам энгилмас руҳий қудрат, туганмас ифода кучи барқ урарди. Бироқ уларда энди умид йўқ, улар ғамгинлиги, ҳаётга шу қадар чанқоқ, туйғуларга тошқин бўла туриб, ҳаётга, инсоний туйғуларга ишончсизлиги билан ўқувчини ҳайратга соларди... Уларда Пушкиннинг ҳаёт базмидаги ишратларидан асар ҳам йўқ эди. Лекин ҳар бир сатрда дилни хуфтон қиладиган, юракни музлатадиган савол турарди. Ҳа, чамаси, Лермонтов тамоман бошқа даврнинг шоири, унинг поэзияси эса жамиятимиз тарихий тараққиёти силсиласида бутунлай янги ҳалқа эди*.

Лермонтовнинг биринчи пьесаси «Современник» да 1837 йили Пушкиннинг вафотидан кейин босилиб чиқди⁴. У «Бородино» деб номланади. Шоир кекса ҳарбийга савол бериб турган ёш солдатни таништиради:

Қани, амакижон, айтиб берингиз,
Ут кегиб ўрганган Москва бежиз —
Фарангларга берилмаган-ку?
Ахир бўлгандир-ку беомон уруш,

* Жуда ҳам равшан ва «аниқ» бўлсин учун шуни айтиб ўтамизки, биз жамият деганда, янги авлоднинг фақат ҳис қиладиган ва фикрлайдиган қисмини тушунамиз. — *Белинский изоҳи.*

Бўлганда ҳам қандай, кетгудай эс-ҳуш,
Бородино куні Россиянинг бежиз —
чиқмас ёдидан мангу?

Шеврнинг асосий ғояси ўн уч банддан ташкил топган кекса солдатнинг жавоби бошланадиган иккинчи бандда берилган:

— Ҳа, бизнинг замонда эрлар бор эди,
Сизга ўхшамасди, шиддаткор эди.

Сизлар ботир эмассиз.

Уларнинг қисмати бўлмишди ёмон,

Талай мардлар майдон аро берди жон,

Бўлмасайди тақдир амри беомон,

Кетмас эди Москва, эсиз!

(Гафур Фулом таржимаси)

Бу — фаолиятсизликдан мудраган бугунги авлоддан шикоят, шон-шараф ва буюк ишларга тўла буюк ўтмишга суқ билан нигоҳ ташлашдир. Сўнгроқ биз бундай ҳаёт соғинчи шоиримизга олижаноб ғазаб ва шиддатга тўла кўплаб шеърлар берганлигини кўрамиз. «Бородино» ҳақида гапирадиган бўлсак, бу шеър соддалиги, табиийлиги билан ажралиб туради. Ундаги ҳар бир сўзда солдатнинг содда-дағалроқ, айна пайтда олижаноб, кучли, поэзияга тўла овозини эшитиб турасиз. Ундаги текис ва вазмин оҳанг шоирнинг асосий фикрини ёрқинроқ ва сезиларли кўрсатади. Бироқ бу шеър қанчалик гўзал бўлмасин, поэзиямиз унинг муаллифидан нималар кутиши кераклигини айтиб бера олмас эди. 1838 йили «Литературные прибавления к русскому инвалиду»да унинг «Шоҳ Иван Васильевич, навжувон ясовул ва азамат савдогар Қалашников ҳақида қисса»си босилди. Бу асар,—гарчи муаллифининг исми кўрсатилмаган бўлса-да,—уни танитди. «Номсиз бу шоир ким? Лермонтов дегани ким? У бу поэмасидан бошқа ҳам бирор нарса ёзганмиди?» — деб сўрардилар. Поэма ҳали баҳоланмаган бўлишига қарамай, унинг юксак асар эканлигини авом хаёлига ҳам келтирмасди. Унда шоир ўз диққатини бугунги турмушдан, уни қаноатлантирмаган рус ҳаётидан ўтмиш, тарихга қаратди. Унинг юрак уришини тинглади, унинг руҳидаги энг яширин, энг махфий гўшаларга кириб борди, бутун вужуди билан унга сингишиб, киришиб кетди. Унинг оҳангларига жўр бўлди, қадим сўзлашув тарзини, содда, шафқатсиз таомилини, туйғуларидидаги кенглик ва баҳодирона қудратни ўз-

лаштирди ва худди ўша даврнинг фарзанди каби унинг қўпол, ёввойи турмуш шартларини бутун икир-чикири билан, — гўё улардан бошқасини ҳеч қачон билмаган кишидек, — қабул қилди. Пировардида улардан ҳар қандай воқеликдан ишончлироқ, ҳар қандай тарихдан муқаррарроқ тўқилган ривоят яратди.

Иван Васильевич, омон бўлгур шоҳ!
Қиссамиз тўқилди сенинг тўғрингда,
Севган ясовулинг борасида ҳам —
Мард савдогар Қалашников ҳақида.
*Биз уни эскича тўқиган эдик,
Биз уни созга жўр ўқиган эдик.
Унга қўшиб-чатиб, тўлдирган эдик.*
Православ халқи юпанди кўйлаб,
Ҳам боярин Матвей Ромодановский
Бизга коса тутди — кўпирган бўза,
Шунда оппоқ юзли унинг бекаси
Олиб келди бизга кумуш товоқда
Қашта тиккан, янги шойи дастрўмол.
Уч кеча, уч кундуз бериб зиёфат,
Қайта-қайта тўймай, тинглар эдилар.

(Миртемир таржимаси)

Чиндан ҳам бу қиссани қанчалик мароқ билан тингламанг, тўймайсиз. У бамисоли сеҳргар таёқчасидек ўтмишга жон ато қилади ва биз унга қараб тўймамиз. Унга маҳлиё бўлганча, бугунни эсдан чиқарамиз. Гўё бир лаҳза ундан нигоҳ қочирсак, йўқотиб қўядигандек кўз узмасдан тикиламиз. Биринчи планда қонхўр ва даҳшатли шоҳ сифатида хотира қолдирган, ҳайбатли тимсоли ҳалигача халқ ривоятларида, орзу-хаёлларида сақланиб келаётган Иоанн Грознийни кўрамиз... Тарихимиздаги Курбский «хунхор» деб атаган бу киши қандай одам ўзи? У, Карамзин айтмоқчи, бизнинг тарихимиздаги Лудовик XI ми?.. Унинг тарихий роли ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳозир ўрни ҳам, пайти ҳам эмас. Фақат шуни айтиб ўтамизки, у ўзини буюк жасоратларга мувофиқ этиб тайёрлашга бел боғлаган кучли натура эди. Лекин ўша пайтлардаги ярим-осиёлиларча турмуш ва ташқи аҳвол шароитлари унинг озгина бўлсин, ўсишига имкон бермади. Шиддат ва ғайрати, йўлга тушмаган иқтидори ўз ҳолича қолиб, воқеликни қайта яратишдаги барча имкониятлари барбод бўлган бир пайтда бу кучли вужуд, бу буюк руҳ беихтиёр айнади ва ўзи адоват билан нафратланиб қараган воқеликдан телбаларча қасос олишдан таскин топди... Иоанн

Грозний истибододи чуқур аҳамият касб этади ва шу сабабли у мустабид сифатида ғазаб ва нафратдан кўра самовий руҳнинг тубанликка тушгандаги ачиниш туйғусини уйғотади... Эҳтимолки, у буюк ишларга даъват этилган, лекин Россияга бемаҳал, эрта келиб қолган ва қиладиган ишини топа олмаган ўзига хос буюк одам эди. Эҳтимол, у ўзи бевақт кириб келган даҳшатли воқеликни ўзгартиришни ихтиёрсиз, лекин дил-дилдан истар, аммо воқелик уни тамоман мағлуб этмаса-да, қаттиқ шикаст берган ва у бунинг эвазига ўзи ва атрофидагиларни қаҳру ғазаб алангасида қовурар, улардан даҳшатли қасос оларди... Мана шунинг учун ҳам унинг ёвузлигидан қурбон бўлганлар орасида ҳаммадан кўра ҳам ўзи таъзияга лойиқдир. Мана шунинг учун ҳам унинг рангпар юзи, чақноқ чуқур кўзлари бошдан-оёқ даҳшатли улуғворлик билан тоқат қилиб бўлмайдиган мудҳиш бир рангда ялтилар эди... У Лермонтов поэмасида айнан худди шундай кўринади: нигоҳлари чақмоқдек, овози кўкдаги момақалдироқдек, қаҳру ғазаби эса, даҳшат ва ўлим; лекин шуларга қарамасдан, худди чақмоқ пайтидагидек, тубанлашган, ҳақоратланган, бузилган, лекин табиатан кучли ва олижаноб бўлган руҳ ҳар дақиқада бутун улуғворлиги билан ярқ этиб кўриниб кетар эди...

Поэма шоҳнинг зиёфати тасвири билан бошланади: заррин тож кийган даҳшатли шоҳ баковуллар, боярлар, князлар, ясовуллар қуршовида ўтирибди:

Шоҳ зиёфат берар базми шоҳона,
Кайфу сафо қурар, беҳад шодумон.

У олтин косага ўзга юртлардан келтирилган шароблардан тўлатиб, давра айлантиришни буюради:

— Ва шоҳни мақташиб кўтарди барча.

Улар ичидан фақат бир ясовул:

Мўйлов ҳўлламади олтин косадан,

чунки у кўкрагида буюк ғусса билан ўтирар эди. Шоҳ баланд осмондаги қирғий бўзқаптарга тикилгандек унга ғазабкор кўзларини қадади:

Лекин бош кўтармас эди ёш ботир.

Шоҳ темир учлик ҳассасини шитоб билан ерга урди.

Ҳасса қарағай полни тешиб ўтди, бироқ йигит шунда ҳам сесканмади:

Сўнгра даҳшат билан гапирди подшоҳ,
Бу гал эсин йиғди содда навқирон.
«Ҳей, сен, навкаримиз Кирибеевич,
На бўлди, ёмонроқ ниятинг борми?
Е, шуҳратимизга ҳасадинг борми?
Еки ҳалол хизмат зериктирдими?
*Юлдузлар қувонар ой қалққан чоғда,
Чунки кўкда улар сайр этар нурда;
Булутга беркинган юлдуз оқибат
Ерга отилгуси чирпирак бўлиб..*
Сенга ярашмайди, Кирибеевич,
Жирканмоқлик шоҳнинг зиёфатидан;—
Сенинг зотинг ахир Скуратовдан*.
Малютина сени эмизган она!..»

Ясовул таъзим қилиб, шоҳдан изн сўрайди:

*Шароб ўчиролмас юрак ўтини,
Шароб ўчиролмас зўр бир дардим бор.
Ғазабинг қўзғатдим — ҳукминг ҳам раво,
Жазога буюргил, кесилсин бошим;
Баҳодир кифтига бош ҳам юк бўлди,
Ўзи ҳам зах ерга майл сезмоқда.*

Шоҳ унинг қайғуси сабабини сўрайди. Халқ поэзиясининг дурдоналари бўлган унинг саволлари ўша давр рус ҳаётининг руҳи ва шаклини мукаммал ифода этади. Ясовулнинг жавоби ёки тўғрироғи, ясовулларнинг жавоблари ҳам шунақа, чунки рус миллий поэзиясининг руҳига кўра у деярли шеърга шеър билан жавоб қайтаради. Мақоланинг чўзилиб кетишидан қўрқиб, бу ўринларни келтирмаймиз, лекин туйғуларга тўлиб-тошган, халқ поэзиясининг рангин инжулари ярқираб турган Кирибеевич нутқининг иккинчи қисмини ўқувчиларимиз билан бирга ўқиб чиқишдан ўзимизни тиёлмаймиз. Азамат жангчи қайғусининг сабаби — гўзал қизлар ҳавас билан боқишганда шаффоф тўр рўмолини юзига оҳиста тушириб оладиган келин:

Эзгу Россияда, она-Ватанда,
Изласа, топилмас ундай гўзал қиз:
Оққушдай хиромон юришлари бор,
Каптар кўзларидай кўзлари хумор.
Сўзлаганда гўё сайрайди булбул,
Еноқлари эса қип-қизил бир гул,
Еки кўк юзида қирмизи шафақ,

* Скуратов — И. Грознийнинг энг яхши кўрган ясовули.

Қўнғир сочларида тилла жилваси,
 Ярқирар тақилган сочпопуклари,
 Сочлари мавж урар елкаларида,
 Оппоқ сийнасини ўпиб туради.
 Номи ҳам Алёна Дмитриевна,
 Туғилмиш савдогар хонадониди.
 Уни кўрганимда ҳушдан кетаман,
 Кучли кўлларимда мадор қолмайди.
 Зийрак кўзларимга ҳасрат чўкади;
 Православ шоҳи, ёруғ жаҳонда
 Якка юриш — қайғу, машаққат бўлди.
 Ихлосим қайтипти аргумоқлардан,
 Ихлосим қайтипти кимхоб тўнлардан,
 Менга даркор эмас олтин — хазина,
 Ким билан бу мулкни кўраман баҳам?
Кимга кўрсатардим тангилигимни?
Кимга мақтанардим кийиб кимхоблар?
 Рухсат бер, кетайин Волга бўйига,
 Қазак ҳаётимга қайтайин эркин.
 У ёқда узилар бу қайсар бошим,
 Муслмон найзаси санчилар, балки;
 Ва тақсим қилишар ёвуз татарлар:
 Вафодор отимни, ўткир тигимни,
 Черкаسدан ғанимат — пойга эгарни.
 Ешли кўзларимни қузгун чўқигаи,
 Устихонларимни ёмғирлар ювгаи,
 Қўмилмаган шўрлик мурдам ҳар ёнда —
 Сочилиб, беқабр ётгаи саҳрода!..

Қандай кучли, қудратли натура! Эҳтироси вулқон ла-
 васидек, ғами зил-замбил тошдек вазмин. Бу йигитлик
 шаъни йўлида жон олиб, жон беришга тайёр, мардоналик
 ва тангиликка чанқоқ азаматнинг ажиб бир сархуш ҳо-
 латидир! Бу ясовулнинг сўзларида қанчалар поэзия бор.
 Ундаги ғам нақадар теран. Бу ғам энг кучли қалбни ҳам
 ларзага сола олади, лекин уни барбод этмайди. Инсон та-
 биатининг асосий унсури ҳисобланмиш мана шу ғам мил-
 лий поэзиямизнинг бош оҳангидир!

Шоҳ кулиб тингларкан, севимли навкарининг кулфат-
 дан қутулишига кўмаклашишини айтади, ёқут кўзлик
 узук ва дурлар шодасини инъом этади. Дастлаб «зийрак»
 бир совчи топиб, унга таъзим қилишини, сўнг ўзининг
 Алёна Дмитриевнасига қимматбаҳо совғани етказишини
 тайинлайди:

Қўнғил қўйса агар, тўй қил, ўйнаб-кул,
 Қўнғилини бермаса, ғазабланма ҳеч.
 — Иван Васильевич, бор бўлгур подшо!
 Сени алдади бу ҳийлагар қулинг.
 Ҳақиқатни очиқ-ойдин айтмади,

Сенга айтмадики, у соҳибжамол —
Никоҳ қилингандир черковимизда,
Христиан дини кўрсатган тарзда
Никоҳ қилиб олган савдогар йигит.

Ясовулнинг бу жавоби ўқувчига чақмоқдек, ўлим ҳукмидек таъсир қилади, қўрқа-писа даҳшатли шоҳнинг нима деб жавоб беришини кутади. Лекин беҳуда. Шоир воқеалар таранг тортилиб келаётган саҳнани шартта узади, фожиага айланиб улгурмаган манзара устидан парда туширади. Поэма қаҳрамонлари кўз олдимизда йўқ. Сиз буларнинг бирортасини ҳам ўз кўзингиз билан кўрмаганингизга, улар ҳаммаси қўшиқчиларнинг ҳикояси эканлигига зўрға ишонасиз:

Жўралар, куйлангиз, гусли соз бўлсин!
Жўралар, ичингиз, ўринласин иш!
Шафқатли боярни юпатинг, қани,
Гўзал бекасини юшатинг, қани!

Лекин бу ажиб нақорат ҳам, халқ оғзаки ижодига хос топқирлик ва чечанлик ҳам сизни хушнуд эта олмайди. Гўё худди шу топда бир нарса бўладигандек, бир касофат юз берадигандек. Қисса сиз учун фожиали ҳалокат билан тугалланадиган гамгин драмага айланади. Тугун тайёр, воқеалар ривожини эса бошланган. Кирибеевич муҳаббати шунчаки ҳазил-ҳузул, борди-келди нарса эмаслигини кўриб турибсиз. У — кучли натуранинг, қудратли қалбнинг эҳтироси. Тушунганингиздек, бу одам учун иккита йўл бор холос: ё мақсадга етади, ёки ҳалок бўлади! У ўз жамиятининг табиий ахлоқи ихтиёридан чиққан, ундан юксакроқ, инсонийроқ бошқа бирини эгаллаб ололган эмас. Кучли натурага, ёввойи эҳтиросларга эга бўлган одамлар учун бу хил издан чиқиш, бу хил ахлоқсизлик хавфли ва қўрқинчлидир. Шунга қарамасдан, у ўз эркатойини ўлдириниш у ёқда турсин, ҳатто у мутлақо гуноҳкор бўлганда ҳам уни қиттак ранжитган кишига заррача раҳму шафқат қилмайдиган даҳшатли шоҳга суянади.

Парда кўтарилди — кўз олдимизда янги манзара. Савдогарзода, хушсумбат Қалашников лақабли навжувон Степан Парамонович дўконда ўтирар ва:

Ипак молларини тахлаб қўяди,
Ширин сўзлар айтиб харидор тўплар,
Жарақ-жарақ кумуш олтинлар санар.

Бу — ўша давр рус турмушининг бошқа томони; саҳнада жамиятнинг бошқа табақаси вакили пайдо бўлади... У саҳнада намоён бўлиши билан сизни ўзига ром қилиб олади. Негадир сизга у юмшоқ, вазмин, жони ҳиқилдоғига келгунига қадар мулойим ва беозор бўлиб тураверадиган, лекин бир жаҳли чиққудай бўлса, ҳақини сира ҳам қолдирмайдиган кишилар тоифасидан бўлиб туюлади. Юрагингиз тобора ғаш бўлади, қандайдир машъум бир ҳол юз беришини пайқаб турасиз. Айниқса, «хушсумбат савдогарзода»нинг бошига ёмон кунлар тушган бир пайтда:

Давлатманд тўралар ўтар ёнидан,
Унинг дўконига қайрилиб кирмас...
Шом чоғи жомини чалди черков ҳам,
Кремль ортида шафақ туманда
Кўкка кўтарилар шошқин булутлар,
Уларни қўвади чинқироқ довул;
Кенг раста дўконлар бўшаб қолганди.

Қалашников қарағай эшикли дўконини беркитиб, «очиб бўлмас немис қулфи»ни солади, темир занжир билан қопағон кўппагини боғлайди. Сўнг эса:

Москва-рекадан ўтиб, уйига —
Еш келин томонга жўнар хаёлчан.

Нега у хаёлчан? Ёки киши ўзини пинҳона таъқиб қилиб келаётган тақдирни, пешанасидаги қора кунни олдиндан пайқармикин?..

Степан Парамонович «баланд» уйига етиб келди. Уни на ёш хотини, на жажжи гўдаклари кутиб олдилар. У жуда ҳайрон. Уйдаги қарағай столда оқ дастурхон ёзилмаган. Хоч олдидаги шам липиллаб ёнади. У оқсоч кампир Еремеевнани ёнига чорлайди. Шундай бемаҳал кечда Алёна Дмитриевнанинг қаёқларда «дараксиз қолиб кетгани»ни сўрайди. Меҳрибон гўдакларини «ўйнашиб чарчадиларми, эртароқ ухлаб қолдиларми», деб суриштиради. Ва шундай жавоб олади:

Ибодатга кетди Алёна келин;
Еш хотини билан поп қайтиб уйга,
Кечки таом учун ёқдилар чироқ.
Ўша кетганича черковдан, лекин,
Қайтиб келгани йўқ бойвуччанг, қайдам,
Сенинг гўдакларинг, кичкиналаринг,
Ҳали ухлашган йўқ, ўйнашган ҳам йўқ,
Йиглашар, сиқташар, тийиб бўлмайд.

Бу сатрларда аждодларимиз маиший турмушининг ёрқин манзараси, уларнинг содда, айна пайтда серқирра, жуда мураккаб, очиқкўнгил оилавий муносабатлари ўз аксини топган.

Степан Парамонович қаттиқ ўйга чўмди:

Деразага келиб, кўчага боқар.
Кўчани қоплаган кеча зулмати;
Кўчада бўралаб ёғиб ётар қор,
Кўмилиб кетмоқда оёқ излари.
Мана, эшик очди биров даҳлизда,
Кейин, эшитилди шошқин одимлар,
Қайрилиб қаради — худоё сақла!
Унинг кўз олдида турар хотини,
Ранги бўз оқарган, сочлари тўзиқ,
Тўзиб кетган қўнғир соч ўримлари,
Уларга ёпишган қиров билан қор;
Ақлидан озгандай, кўзлари хира,
Нимадир пичирлар эди лаблари.

У хотинининг қаёқларда санқиб юрганини сўради: ўйнаб келмаганмикан? Тўразодаларнинг зиёфатида кўнгил очиб юрмаганмикан? Нега унинг сочлари тўзғиган, кийимлари йиртилган.

Нечун, ахир эзгу бутлар олдида —
Ваъдалар беришган эдик икковлон,
Нечун олмошгандик олтин узуклар?..

У хотинининг қўл-оёғига кишан уриб, қарағай эшикли уйга қамаб қўяжagini, токи у ёруғ жаҳонни кўрмаслиги ва унинг покиза номини булғаб юрмаяжagini айтиб, унга таҳдид қилади.

Алёна Дмитриевна куз япроғидек титрайди. Эрининг оёқларига йиқилиб, гапига қулоқ солишини сўрайди: «Улим азобидан асло қўрқмаяжagini, ёлғиз унинг ғазабидан қўрқишни»ни айтади. Шу тариқа ўн икки бандда варварлик давридаги эр-хотин муносабатларининг кенг тасвири берилган! Хотин эрига, шомги ибодатдан уйга қайтаётганда орқасидан қандайдир қадам товушлари эшитилганини, «қараса — кетидан биров югураётганлиги»ни, унга етиб билакларидан ушлаб олганини, ўзининг дов шоҳ навқари Қирибеевичлиги, шонли Малютина уругидан эканлигини айтганини сўзлаб беради...

Аввалгидан баттар қўрқиб кетдим мен,
Гир айланиб кетди шўрлик бошгинам...
У бўлса, эркалаб, ўпа бошлади,
Мени ўпардию, сўзларди нуқул:

— Жавоб бергил, қани, сенга на даркор,
 Севгилим, жонгинам, бебаҳо дилбар!
 Олтин хоҳлайсанми, ё дур, ё гавҳар?
 Ёки асл тошлар, ё гулдор кимхоб?
 Ясаптирай сени маликалардай,
 Қўрганларнинг сенга келсин ҳаваси,
 Ҳасратингда ўлмай гуноҳга ботиб,
 Ерим бўл, сев мени, қучоқла мени,
 Қўнгил учун қучил ҳеч бўлмаганда...
 У мени қучоқлаб, бўсалар олди,
 Ут ёнар ҳали ҳам ёноқларимда;
 Нақ олов сингари кўйдирар эди,
 Унинг ўпишлари, қуриб кеткур-ей...
 Кўрди тирқишлардан қўшни жувонлар,
 Кулишди кўрсатиб бири-бирига...

У шоҳ навқари қўлидан юлқиниб чиқади ва уйга югуради. Бироқ эри совға қилган бухори тўр билан гулли рўмол унинг қўлида қолади. У ҳикояси сўнгида ўзининг шармисор бўлганидан зорланади, эридан номусли ва беғуноҳ хотинини ёвуз безориларнинг таҳқир этишларига йўл қўймаслигини ўтинади. Шундан сўнг Степан Парамонович икки укасини олдириб келиб, шоҳнинг малъум ясовули унга етказган аламни гапириб беради:

*Бундай ҳақоратга чидаб бўлурми,
 Ҳеч тоқат қилолмас йигит юраги !—*

дейди у ва эртага Москва-рекада, шоҳ ҳузурида, катта мушт жангида ясовул билан ўлгунча солишажагини, агарда ҳалок бўлса, инилари ҳақни маҳкам ҳимоя қилишлари зарурлигини тайинлайди.

Унга укалари қайтарди жавоб:
 — Шамол қайга юрса осмон юзида,
 Уша ёққа чопар ювош булутлар:
 Катта жанг майдони — қонли водига,
 Вазмга, ўликлар саранжомига,—
 Бўз бургут овози чақирса агар,
 Навқирон бургутлар учишиб келар.
 Сен бизга оғасан, иккинчи ота,
 Қўнглиннга на келса, шуни қилавер,
 Ёвга калтаклатиб қўймасмиз, жигар!

Жавобдан кўриниб турибдики, Қалашниковлар оиласи Малютиналар сингари донгдор бўлмаса-да, ажойиб бургут ва бургутчаларни етказган эди... Шоир жавобда аждодларимизнинг қариндошлик муносабатларидаги соддаликни, тўнғич фарзанднинг оила бошлиғи бўлиб қоли-

ши, аканинг укалар учун ота ўрнини босишини йўл-йўлаккай, лекин жуда ажойиб бир ҳолда тасвирлаб берган. Ва бу шунчаки тасвирда эмас, балки жонли манзарада, драматик воқеа энг юқори даражасига кўтарилган, энг қизгин палласига кирган бир пайтда қилинган. Оилавий йиғилишнинг ушбу саҳнаси билан драматик поэманинг иккинчи қисми тугайди. Воқеа тугуни, воқеа иштирокчилари яққол кўриниб қолди — аламли ечимни олдиндан сезиб юрагимиз орқага тортиб кетади...

Олтин бошли, улуғ Москва устида,
Оқ тошли Кремль деворларида —
Узоқ ўрмонлардан, зангор тоғлардан
Тахта уйлар, томлар бошида ўйнаб
Ҳам сур булутларни ҳар томон ҳайдаб,
Қизғиш тонг шуъласи кўринди балқиб;
Олтин сочларини таратиб солди
Ва ювинди оппоқ, сочма қорларда;
Сулув қиз кўзгуга боққан сингари,
Беғубор осмонга боқар, жилмаяр.
*Нега, қирмизи тонг, уйғона қолдинг?
Қандай шодлик учун шошила қолдинг?*

Азамат баҳодирлар Москва-рекага «байрам сайилига, кўнгили очишга» тўпландилар. Ўз тўпи, боярлар ва ясовуллари билан подшоҳнинг ўзи ҳам келди. «Яккама-якка жанг талабгорлари» учун йигирма беш қулоч кумуш занжирдан ҳалқа тортишга фармон берди. Ниҳоят, шоҳ талабгорларни чиқаришни буюрди:

Зўр чиққан кишига шоҳ инъом берар,
Кимки юмруқ еса, тангри кечирар!

Даврага виқор билан Қирибеевич кириб келади. Ўзига талабгор сўрайди, «тавба қилган кишини улуғ айём бўлгани учун тирик қолдиражагини, мақсади фақат шоҳнинг кўнглини очиш» эканлигини айтади. Шу он бирдан йигин икки ёққа ажралади, майдонга Степан Парамонович чиқиб келади.

Аввал таъзим қилди даҳшатли шоҳга,
Кремлга, эзгу черковларгаю,
Бутун рус халқига берди у салом...
Лочин кўзларидек кўзлари ёнар,
Қарашин узмайди ясовулдан ҳеч!
Евга у юзма-юз тўхтади келиб,
Ва жанг қўлқопларин кийди шайланиб,
Кенг кифтнинг ростлаб, ўзини чоғлаб,
Қўнғир соқолини сийпаб турарди;

Кирибеевич даврага қандай виқор билан тушган бўлса, худди шундай кибру ҳаво билан Қалашниковнинг насл-насабини, ному лақабини сўрайди. «Бугун кимнинг жанозасида қатнашишини мақтанмоқлик учун ҳам билмоғи лозим»лигини айтади.

Жавоб дер Степан Парамонович:
«Степан Қалашников дейдилар мени,
Туғилдим номусли ота пуштидан,
Кун кўрдим мен чиқмай тангри амридан:
Узганинг хотинин бадном этмадим,
Тўсмадим қоронғи кечаларда йўл,
Бекиниб юрмадим кун ёруғидан...
Сен тўғри гапирдинг: ёинки сенга,
Ё менга ўқирлар сўзсиз жаноза;
Эрта туш пайтида ё сен, ёки мен —
Азамат дўстларнинг базмига кириб,
Мақтаниб сўзлашга олар бугун ҳақ;
*Бир ҳазил ё кўнгил очииш учунмас,
Юзма-юз келдим мен сенга, беимон,
Даҳшатли ва сўнғи оғир жанг учун!»*
Бу сўзни эшитгач Кирибеевич,
Юзи куз қоридек оқариб кетди;
Уйноқи кўзларга чўкди бир туман,
Муз югурди унинг зўр елкасига,
Оғзи очилганча қотди сўзлари...

Мана, у қанчалар фисқ-фужурга кўмилмасин, бадном этилмасин, зарра қадар орқага чекилмаган теран натурадаги виждоннинг даҳшатли тантанаси!.. Унинг тепасида ҳамиша ахлоқ қонунининг шафқатсиз ҳукми, тангри ҳукмининг даҳшатли садоси туради, чунки унинг ўзи ўзи учун ахлоқ қонуни, ўзи учун қатъий ҳукмдир!..

Жанг бошланади (биз унинг тафсилотини тушириб қолдирамиз), ҳақ томон енгади.

Навқирон ясовул инграб қўйди сал,
Совуқ қор устига гангиб-довдираб,
Чўзила тушдию, дарров берди жон,
Совуқ қор устига гўё қарагай,—
Гўёки қарагай намтоб тўқайда
Сермум томиридан қирқилиб тушди.

Гарчи айбдор бўлса-да, азамат жангчига ачинасиз, тўғри эмасми? Исмсиз бир дард билан унинг инграб қулаши тасвиридаги шоир ноласига ҳамоҳанг тебранмайсизми?.. Ҳолбуки, олижаноб савдогарнинг зафар қозонишини, уни тақдир этган жинойтчининг маҳв бўлишини ўзингиз истамангизми?! Улуғ характерлар шундай жозибадор бў-

лади. Улар қилган жиноят қанчалик катта бўлмасин, улар жазоланганларида бизнинг ҳайратимиз ва муҳаббатимизга сазовор бўлиб қолаверадилар. Биз уларда тақдирнинг беомон қурбонларини кўрамиз. Улар билан видолашиб, гуноҳларини буткул кўнгилдан чиқариб, совуқ кўхарган лабларига қардошларча лаб қўярканмиз, уларнинг айби билан бузилган ва уларнинг ўлими билан ўз ўрнига тушган умумий уйғунлик тантанасини қайд этамиз...

Даҳшатли шоҳнинг ғазаби ўт олди; Қалашников унинг содиқ навкарини, энг яхши ботирини қасддан ўлдирдими ёки бехосдан ўлдириб қўйдими? Эҳтимол, Қалашников ҳали ҳам бўлса ёлгон гапириб, жонини сақлаб қолиши мумкин эди. Лекин хотинининг бадном этилиб, бахтиёр турмушининг барбод бўлишидан, олдинги ҳаловатини қайтариб бера олмаган қонли интиқомдан ларзага тушган бу олижаноб қалб учун яшашнинг ҳеч бир қизиғи қолмаган, унинг юрагидаги тузалмас жароҳатларига биргина ўлим малҳам бўла оларди... Шундай қалблар борки, улар бирон-бир нарса билан, ҳатто аввалдаги бахтнинг қолдиқуттилари билан ҳам кифояланаверадилар. Лекин шундай қалблар ҳам бўладики, уларнинг шиори — ё ҳамма нарса, ёки ҳеч нарса! Улар озгина доғ тушган ҳар қандай бахтиёрликни, кемтиги бўлган ҳар қандай шуҳратни рад этадилар. Азамат, хушсумбат савдогар Степан Парамонович Қалашниковнинг қалби ҳам ана шундай эди. У шоҳга бутун ҳақиқатни сўзлаб берди, лекин биргина нарсани — интиқомнинг сабабини айтмади:

Важи, сабабини сенга айтмайман,
Елғиз худойимга айтгайман фақат.

Инсон қалбини ва қадим удумларини теран билишнинг нақадар ажойиб намунаси! Нақадар юксак, фоже фазилат! У қатлга мамнуният билан боради ва шоҳдан фақат «беғуноҳ гўдакларини, тул хотинини ва икки инисини марҳаматидан четда қолдирмаслигини» ўтинади. Шоҳ жавобида Грознийнинг кескин, даҳшатли бир улуғворлик тўла, ҳайбатли тимсоли гавдаланади:

Сўзинг маъқул бўлди, азамат йигит,
Ҳей, эпчил баҳодир, савдогар ўғли,
Менга жавоб қилдинг номусли, тўғри.
Еш хотинингни ва гўдакларингни
Жазодан, ўлимдан қиламан озод,

Иккала инингга бугундан бошлаб,
Бутун кенг Россия мамлакатимда —
Тўловсиз савдога бераман ёрлиқ.
Ўзинг эса ҳозир, азамат йигит,
Жазо минбарига томон олгил йўл,
Ғалвали бошингни кундага қўйгил.
Буюрай, ойболта тиғи қайралсин,
Ва келсин ясаниб, тусаниб жаллод,
Катта қўнғироқни жаранглатсинлар,
Москвада фуқаро тамом билсинки,
Бебахра қолмадинг марҳаматимдан..

Нақадар шафқатсиз пичинг, нақадар даҳшатли истехзо!
Ҳатто тобутдаги ўлик ҳам бундан титраб кетган бўларди!
Дарвоқе, шоҳ маҳкумнинг хотини ва болаларига, иниларига марҳамат ваъда қиларкан, унда шоҳлар табиатига хос олижаноблик ва улуғворлик ялт этиб кўрингандай бўлади. Айни пайтда бу тақдир тақозоси билан ўлимга ҳукм қилинган, бевақт жон бераётган инсоннинг шаънини қандайдир беихтиёр эътироф этиш ҳамдир!.. Нақадар даҳшатли фожиа! Грозний тимсолида тақдирнинг ўзи кўз олдимизда намоён бўляпти ва бу воқеаларни бошқаряпти!.. Бутун инсоният тарихида Иоанн Грознийдек тақдирнинг тимсолини ўзида бу қадар ёрқин акс эттирган бошқа бир характерни топиш маҳол!

Майдонга халойиқ тўпланади: қўнғироқ мунгли-мунгли садо беради; қатлгоҳда қўлларини бир-бирига ишқанча жаллод у ёқдан-бу ёққа мамнун кезади:

Азамат ботирни кутмоқда жаллод,
У, абжир паҳлавон, савдогар ўгли
Инилари билан хайрлашади.

У иниларига: мендан Алёна Дмитриевнага салом айтинглар, у кўп куймасин, болаларимга эса бу гаплардан оғиз очманглар, деб тайинлайди...

Шундай қилиб, Степан Калашниковни
Қатл айладилар шармандаларча.
Қонларга бўялиб бахтсизнинг боши
Жазо минбарида юмалаб кетди.
Москва-реканинг нари ёнида,
Кенг далада унга қазишди қабр,
Тульск, Рязанск, Владимирск —
Уч йўл ўртасига кўмдилар танин,
Устига тортдилар уйиб нам тупроқ,
Гўрига санчдилар ёғочдан бир хоч;
Ғувиллашиб кезар бетинч шамоллар
Езувсиз, помаълум қабр устида.

Мана, парда тушди, фожиа тугади. Ундаги қаҳрамонларнинг ҳайбатли тимсоли кўздан ғойиб бўлди. Утмиш яна ўтмиш бўлиб қолди —

Қани, нима ҳам қолди,
Шунча кучли мағрур қаҳрамонлардан,
Шунча продали зўравонлардан?

Нима? Улим ва фонийликнинг зимистон гўшаси — қабр! Лекин бу қабр устидан ҳаёт шабадаси эсади, у хотираларга кўмилади, у сассиз ривоятлар сўзлайди:

Шу ердан ўгади яхши одамлар;
Кексалар фотиҳа ўқиб кетади,
Йигитлар ўтганда қаддини ростлар,
Қизлар ўтганида уҳ тортар бир оз,
Гусарлар ўтганда айтишар қўшиқ.

Нақадар ажойиб туҳфалар, нақадар бебаҳо қурбонликлар келтиришади бу қабрга тириклар! У буларга арзийди! Негаки, у ерда тирик эмас, ўлик ётибди, лекин шундай ўликки, у тирикларга тириклик бахш этади! Кексани фотиҳа ўқитадиган, йигитнинг қаддини ростлатадиган, қизларни уҳ торттириб, гусарни қўшиқ айткизадиган — ўша!.. Олижаноб Қалашниковнинг қайғули ва бахтсиз қисмати сизни ранжитади, изтироб чекишга мажбур қилади. Сиз ҳатто гуноҳкор ясовулга ҳам ачинасиз. Тушунарли, инсоний туйғу. Лекин сизнинг юрагингизни ўртаган мана шу фожиали ечим бўлмаганида, бу қадар мазмундор, бу қадар жонли, бу қадар теран аҳамиятга эга бўлган қабр ҳам, қалбингизга юксаклик бағишлаган буюк жасорат ҳам, шоирнинг сизни асир этган ажиб қиссаси ҳам бўлмас эди... Шу сабабли ҳам қайғунгиз шодлик билан алмашинади. Бу шодлик боқийликнинг фонийлик устидан, умумнинг хусусий устидан порлоқ ғалабаси бўлмай! Қоинот ва борлиқнинг барҳақ қонунларини шарафлаймиз, қадим ҳамда эзгу рус удумига кўра, ўз шеърий қиссасини гусларга тугаттирган шоир изидан бориб, музикали хотимани такрорлаймиз:

Ҳей, танти жўралар, танти жўралар,
Успирин куйчилар,
Гуслар ўғлонлар!
Яхши бошладингиз, яхши тугатинг,
Ҳар кимга ҳақиқат ва чин сўз айтинг!
Сахий боярга балли!
Гўзал бекага балли!
Ва бутун христиан халқига балли!
(*Миртемир таржималари*)

Поэманинг жамоатга маълум бўлган мазмунини баён қиларканмиз, унинг бойлигига, унда ўз аксини топган ҳаёт қамровининг кенглигига, гоёнинг чуқурлигига ишора қилмоқчи эдик. Ундаги образлар гўзаллиги, бўёқлар рангинлиги, шеър латофати, қалбга оташ солувчи туйғулар уммони, колорит тиниқлиги, ифода қудрати, эҳтиросга тўла завқ-шавққа келадиган бўлсак, улар талқин қилинмайди. Уларни тушунтириш мумкин эмас... Биз поэманинг каттагина қисмини кўчириб келтирдик, марҳамат, ўзлари ўқиб, ўзлари баҳо берсинлар. Қимки унда биз кўрган нарсани кўрмаган бўлса, уларга бизда кўзойнак йўқ, дунёдаги ҳеч бир оптик ҳам унга ёрдам беролмаса керак... Поэманинг мазмуни, воқеани ҳикоя қилиш маъносида, ўз-ўзича поэзияга тўлиқдир. Агар у тарихий факт бўлганда эди, унда ҳаёт поэзияга, поэзия эса ҳаётга айланган бўларди. Лекин шунга қарамасдан, биз уни билмаган бўлардик. Бордию биз уни ўтмиш замонларнинг соддадил хроникасида учратиб қолгудай бўлсак ҳам ёки қандайдир мўъжиза билан унга гувоҳ бўлиб қолсак ҳам, у бизга ўлик материалдан бошқа нарсага аризмасди. Уни, фақат шоиргина тасодифий, ёпишмай турган нарсаларини олиб ташлаб, дунёвий нуқтаи назар талабларига мувофиқ қилиб тиклайди, нур беради, жон ато қилади ва бизга яхлит бир уйғунлик тимсоли сифатида тақдим этади. Бу жиҳатдан ҳам шоиримиздан ҳайратга тушмай илож йўқ. Бу ўринда у тажрибали, доҳий меъмор. У ўз иморатининг қисмларини шундай уйғунлаштира оладики, унинг безакларисидаги бирорта нақш ҳам ортиқча эмас, аксинча, зарурий, бошқа муҳим зийнатлари сингари керакли туюлади. Ҳолбуки, меъморнинг у нақшлар ўрнига бошқа бирларини осонлик билан жойлаштира олишини билиб турасиз. Лермонтов поэмасини қанчалик диққат билан кўздан кечирманг, унда сиз бирорта зиёд ёки кам сўзни, сатрни, образни, хусусиятни, бирор-бир заиф ўринни топа олмайсиз. Унда бари муҳим, бари гўзал, бари соз! Шу жиҳатдан уни Қирша Данилов тўплаган ва унинг номига нисбат берилиб кетган халқ афсоналарига ҳеч ҳам қиёслаб бўлмайди. Улар кўпинча образли, кўп пайтда мажозий, лекин умуман олганда, бемаъни, айни бир нарсанинг кераксиз такрори билан тўлиб-тошган, кўпинча шеърый, кўп пайтда эса проза кўринишидаги пойма-пой сўзлар йиғиндиси-дир. Лермонтов поэмаси мардона, нақадар халқчил бўлса, шу қадар бадний стук ижоддир. Содда ва санъатдан йи-

роқ асарларнинг номаълум бунёдкорлари биргина халқ руҳини беришга муваффақ бўлдилар. Улар ундан узилиб кета олмадилар. У буларда ўзини ўзи тўсиб қолди. Лекин бизнинг шоир халқчиллик оламига унинг тўла ҳукмдори сифатида кириб келди ва унинг руҳига сингиб қўшилиб кетди ва бу орқали ўзининг у билан ўхшашлигини эмас, қардошлигини кўрсатди. Ҳатто ижод дақиқаларида буни худди предмет сингари кўз ўнгида кўриб турди ва у оламга қандай кирган бўлса, ундан бошқаларига ҳам шундай ўз хоҳиши билан ўтди. Бу билан ўз поэзиясининг унсурларга ғоят бойлигини, ўз руҳининг ўз ватани, халқининг руҳи билан қон-қардош эканлигини кўрсатди. Ватанининг ўтмиши ҳам бугунги кун сингари унинг учун муҳим эканлигини кўрсатди. Шу сабабли ҳам у бу поэмада халқчиликнинг уқувсиз куйчиси эмас, балки чинакам санъаткор сифатида намойиш бўлди. Гарчи, унинг поэмасини,— асл рус халқ тилида ёзилгани сабабли,— бошқа бирор тилга бутун колоритини сақлаган ҳолда таржима қилиш мумкин эмас; у муайян даврдаги рус турмушини бекаму кўст, бутун ҳаётний товланишлари билан жонлантира олган қадимги Руснинг мухтор вакили бўла оладиган бениҳоя гўзал бадий асардир. Шу жиҳатдан Борис Годуновдан сўнг ҳаммадан кўпроқ Иоани Грознийнинг омади келди. Лермонтов ўз поэмасида унинг мисдан ёки мармардан тикланган улкан тимсолини яратди...

Мақоламизнинг ички режасига кўра, биз дастлаб Лермонтовнинг уни ҳали санъаткор сифатида танитмаган, лекин ботиний сирдошимиздай кўрсатган ва биргина ўшалар билан ҳам унинг руҳидаги унсурлар бойлигини, унинг жамиятга муносабатини кўриш мумкин бўлган шеърлари ҳақида гапиришимиз лозим эди. Биз шундай бошлаган эдик, шундай давом эттирамиз: унинг соф бадий шеърларига назар ташлаш билан мақоламизни ниҳоясига етказамиз. Агар биз ўзимиз бадий асар деб эътироф этган «Шоҳ Иван Васильевич, навжувон ясовул ва азамат савдогар Қалашников ҳақида қисса»га тўхтаб ўтган бўлсак, бу шунинг учунки, аввало ундаги бадийлик озми-кўпми шартлидир. Негаки, у бу «қисса»да қадим мақом билан иш тутади, унга тақлид қилади ва гуслирларни куйлашга машбур этади. Иккинчидан, бу «қисса» шоир руҳининг халқ руҳи билан қон-қардош эканлигига далил бўлиб хизмат қила олади ва унинг истеъдодининг буюклигига ишора этувчи поэзиясидаги муҳим бир унсурдан дарак

беради. Шу предмет танланишининг ўзиёқ, бугунги воқе-ликдан қаноатланмаган, бугунги турмушда худди ўшан-дай ҳаёт кўрмаганлиги сабабли ўтмишга мурожаат қил-ган шоир руҳининг ҳолатини кўрсатиб турибди. Лекин бу ўтмиш бундай шоирни узоқ банд эта олмас эди. У кўп ўт-май бу мазмуннинг бутун камбағаллиги ва бир хиллигини сезиши ва ҳар бир томчи қонида, уриб турган юрагининг ҳар бир зарбида, олаётган ҳар бир нафасида барҳаёт турган замонавийликка қайтиши муқаррар эди. У бундан ажрала олмасди! Бу унинг томир-томирига сингган, фик-ру ўйини банд этган, юрак қонини симира, бутун ҳаёти-ни, бутун фаолиятини талаб этар эди! Ундан рўшноликка олиб чиқишни, жароҳат ва иллатларига малҳам топиб беришни кутарди. У, фақат угина бугунги куннинг тўла-қонли вакили, *ақлимизнинг ўзга бир ҳукмдори* сифатида бунинг уддасидан чиқа олади! Жамиятнинг дарду ғамини ифодалаган шоир асарларида жамият ўз дарду ғамидан бир оз енгиллангандай бўлади. Бундай шифобахш таъсир-нинг сабаби, мақоламизнинг юқори қисмида айтиб ўтга-нимиздек, касалликни кўрсатиш орқали касалликнинг са-бабларини англашдир. Қадим донишманди Гезиоднинг «Музага гимнлар»идаги мана бу соддагина сўзларида улуғ ҳақиқат бор: «Агар бирор киши қайғуда ўртанса, юрак жароҳатларидан қийналса ва ўзининг аччиқ ҳасра-тига кўмилиб ўтирса, куйчи, муғанний илк инсонлар шуҳ-рати ва Олимпада яшаётган худоларнинг ҳузур-ҳалова-тини куйлаб юборади. Уша заҳотиёқ бахтсиз ўз ғамини унутади ва бирорта ташвишни хаёлига келтирмайди. Худолар инъоми уни шундай тез ўзгартирган эди»*. Лекин бу поэзиянинг, умуман, барча поэзиянинг қудра-тидир. Бизнинг ўз изтиробларимизни қайта кўрсатиб бе-рувчи поэзиянинг эса, изтиробларимизга таъсири яна ҳам ажойибдир. Уларни ўзимиздан ташқарида, тозаланган, унда яширинган сирли мазмуннинг умумий маъноси би-лан ёритилган ҳолда кўрншимиз билан дарҳол ўзимиз-ни бир оз енгил тортгандек ҳис қиламиз...

Асримиз, асосан, тарихий асрдир. Бутун ўйларимиз, барча саволларимиз ва уларга жавобларимиз, бутун фао-лиятимиз тарихий заминдан ва тарихий заминда ўсиб етилгандир. Инсоният тўлиб-тошган ишонч-эътиқодлар

* «Теория поэзии в историческом развитии древних и новых народов». С. Шевырева, стр. 19.

асрини аллақачон ўтган, эҳтимол, буларнинг олдингига қараганда юқорироқ босқичга кўтарилган даври келар, лекин ҳозирги аср онг асридир, руҳ донишмандлик қилаётган асрдир, фикрлаш, мулоҳаза юритиш асридир*. **Савол** — мана замонанинг альфа ва омегаси. Бирор дилбарга кўнгил қўйиб қолганимизни сезгудек бўлсак, муҳаббат завқ-шавқига берилиш ўрнига муҳаббат нима, биз чиндан ҳам севаизми ва ҳоказо деб ўзимиздан сўрай бошлаймиз. Маълум бир нарсага беадад чанқоқлик билан, дардли бир соғинч, ўт-оташ эҳтирос билан интиламизу, қалбимиздаги энг қайноқ орзуларнинг ижросидаги совуққонликни кўриб, ҳайрон қоламиз. Ва замонанинг кўпчилик кишилари Пушкиндаги Мефистофель ва Фауст орасида кечган саҳнани ўзлари ҳақида деб англасалар бўлади.

Сенинг сулув соҳибжамолинг
Завқ-шавққа фарқ бўлган замони
Ором билмас қалбингни бедод
Чулгаб олди *йилар тугғени*.
(Сен билан биз эдикки исбот:
Йй сурмоқ — бу, зеркиш холос)
Файласуфим, бу он, бу заҳот
Ҳеч ким ҳеч на ййламас они,
Нималарни ййладинг рўй-рост?

Айтайинми?

ФАУСТ

Сўйла-чи, қани!

МЕФИСТОФЕЛЬ

Сен ўйладинг: «Ювошим, қўзим!
Бамисли жон тиладим сени!
Ҳазабларга солдим-ку ўзим!
Содда қизнинг орзуларини!
Эркисиз севги, беғараз ҳисга
Маъсумона тутди ул ўзин...
Нечун энди ғашликдан буткул
Кўксим ёнар, ёш келар кўзга?..
Эркалигим қурбонин магар
Ййрайману кўриб, аммо баъд
Дилимда бор беомон нафрат:
Шундоқ қай бир бемўлжал овсар

* Гарчи «фикрлаш» сўзи «мулоҳаза юритиш» маъносини тўла беришдан узоқ бўлса-да, лекин ўша мазмунга ишора қила оладикки, Пушкин «Фаустдан саҳналар»ида шундай қўллаган. Французча reflexion маъносига кўра немислар reflection la Reflexion сўзларида кўзда тутадиган маънога яқин — *Белинский изоҳи*.

Разил ишга уринар бекор,
Урмон ичра гадони сўйиб
Жасадини эса қилар хор:
Шундоқ, сотқин ҳуснга тўйиб
Жонгинаси қиларкан роҳат
Ҳадиксираб қарар разолат...»

(Муҳаммад Али таржимаси)

Даҳшатли!.. Лекин бу ёшлигида гўё беғам еб-ичган, шод-хуррам ҳаёт кечирган, ҳеч нарсани ўйламасдан дунё лаззатидан баҳраманд бўлиб яшаган кекса авлод ўйлаганидек, дунёнинг тамом бўлиши ёхуд ҳатто унинг айниши ҳам эмас. Йўқ! Бизнинг замондаги одамлар ҳам орзумидларга, шиддатли бир соғинч тўла иштиёқ ва интилишларга худди шундай, балки бундан ҳам кўпроқ бойдир. Бу дарднинг шундай бир муваққат таназзулидирки, ундан сўнг аҳвол яхшиланиши, илгаригидан аълороқ соғломлик бошланиши лозим. Ҳозирда бизнинг шодлигимизни қайғуга айлантираётган ўша ўй, ўша мулоҳаза охири бизга ҳеч қачон муяссар бўлмаган саодат манбаи, шу кунга қадар ҳузур қилолмаган завқ-шавқ маъҳазини бўлиши лозим. Лекин жамиятнинг хаста пайтига тўғри келган кишиларнинг шўри! Жамият йиллаб эмас, асрлаб яшайди. Инсон умри эса лаҳзалиқдир. Жамият соғаяди. Аммо унинг хасталиқ ҳолатини акс эттирган кишилар — руҳнинг ажойиб маҳзанлари бир умрга ҳаёт учун зарарли унсурлар бўлиб қолишлари мумкин!..

Нима бўлмасин, асримиз тафаккур асридир. Шу сабабли мулоҳаза юритиш замонамиз поэзиясининг қонуний элементи дир ва деярли замонамизнинг барча улуғ шоирлари бунга кераклича эътибор бердилар: Байроннинг «Манфред», «Каин» ва бошқа асарлари; айниқса Гётенинг «Фауст», Шиллернинг бутун поэзияси, асосан, фикрлайдиган, мулоҳаза юритадиган поэзиядир. Бизнинг давримизда, — қадим шоирлар ижодидагидек, — ҳаёт ҳодисаларини шоир шахсиятига мутлақо алоқасиз мушоҳада этувчи поэзия (объектив поэзия)нинг бўлиши жуда қийин. Шу билан бирга, бизнинг давримизда қадим шоирлар каби мушоҳада қобилятига эга бўлмаган ва айни пайтда ҳаёт ҳодисаларини ўз шахсий муносабати ёрдамида қайта жонлантириш салоҳияти йўқ бўлган қалам соҳибби — шоир, айниқса санъаткор бўла олмайди. Лекин бизнинг давримизда шоирда ички (субъектив) элементнинг йўқлиги айбдир. Гётедек шоирда тарихий ва ижтимоий

элементларнинг етишмаслиги, унинг воқеликдан қаноат ҳосил қилишга айбситилмадики, бу бежиз эмас. *Бадиий* жиҳатдан Гёте поэзияси даражасида бўлмаган, лекин ундан инсонийроқ, *инсонпарварроқ* Шиллер поэзияси кишилик оламида Гётеникидан кўпроқ акс-садо топганининг сабаби ҳам мана шудир.

Ички (субъектив) элементнинг устуңлиги ўртамиёна шоирларда истеъдоднинг чекланганлиги белгисидир. Уларда субъективлик, агар умумдан ажралган ҳолда намоён бўлса, ҳамшиша чекланган шахсиятни ифода этади. Улар, одатда, ўзларининг руҳий дардлари ҳақида ҳамшиша айтадиган гапларини гапирдилар. Уларни ўқиркансан, Лермонтовнинг мана бу шеъри беихтиёр ёдга тушади:

Бизга нима, ёндингми, ёнмадинг, жўрам,
Идрокнинг ўкинчию тугёнингки бор,
Болалигинг бемаъни умидларини ҳам
Бизга билмоқлик шартми, бизга не даркор?
Боқ, қаршингда ер десиб йинаб сарафроз,
Ўз одатий йўлида борар халойиқ;
Байрамий чехраларда ташвиш изи оз,
Кўзларда-чи, томчи ҳам ёш йўқ нолойиқ.
Асли улар барчаси гамли, нидоли,
Азоб чекмиш ва лекин сўйламас важиб,
Улар қилмай жиноят, кўрмай жудолик
Манглайига тушмишдир бемаҳал ажин...
Инон: улар куларлар кўз ёш, таънангдан,
Кулгилидир уларга сийқа мақолинг,
Юзин бўяган актёр фоже оҳангда
Қоғоз қилич ўқталиб турган мисоли...
(*Муҳаммад Али таржимаси*)

Улуғ истеъдодда ички, субъектив элементнинг мўлкўллиги инсонпарварлик белгисидир. Бундай ҳолдан чўчиманг. У сизни алдамайди, чалғитмайди. Улуғ шоир ўзи ҳақда, «мен»и ҳақида гапирар экан, умуман инсоният ҳақида гапиради, негаки, унинг табиатида бугунги инсониятга хос ҳамма нарса мавжуд. Шу сабабли ҳам ҳар бир киши унинг қайғусида ўз қайғусини, унинг қалбида ўз қалбини англайди ва унда фақатгина *шоирни* эмас, балки *инсонни*, инсонлик йўлидаги биродарини ҳам кўради. Унинг ўзидан беқиёс юксаклигини эътироф эта туриб, у билан қардошлигини ҳам тан олади.

Мана, бизни Лермонтовнинг субъектив* шеърларига

* Такрорлаб айтамикки, «субъективлик» бу ерда, — илгари тушунилгандек, калтафаҳмлиқ ифодаси эмас, — руҳнинг ички элементи маъносида ишлатилмоқда — *Белинский* изоҳи.

алоҳида эътибор этишга ва улар шоирнинг соф бадий шеърларига қараганда кўпчилигидан хурсанд бўлишга нима мажбур қилган эди. Мана шу белгига кўра, биз унда рус шоирини, халқ шоирини, бу сўзнинг энг олий ва олижаноб маъносидаги, рус жамиятининг тарихий лаҳзаси ўз ифодасини топган шоирни кўрамиз. Унинг бу хилдаги барча шеърлари теран ва сермаъно. Унда руҳан ғоят фусункор бир табиат, олижаноб инсоний шахсият ифодаланади.

«Шоҳ Иван Васильевич, навжувон ясовул ва азамат савдогар Қалашников ҳақида қисса» босилгандан сўнг бир йил ўтгач, Лермонтов «Уйлар» шеъри билан яна адабиёт саҳнасига чиқди ва ўз шеърининг олмосдек мустаҳкамлиги, момақалдиروقдек янгроқлиги, олижаноб ғазаб ва теран ғамнинг баҳайбат қудрати билан ҳаммани ҳайратга солди. Шундан буён Лермонтов шеърлари ўз имзоси билан кетма-кет, танаффуссиз босилиб келади.

Шоир янги авлод ҳақида гапиради. Унга ғамгин қарадини, унинг келажаги «нурсиз, шарафсиз» эканлигини, у *дунё, таниш-билиш*, гумонлар юкини кўтариб, бекор ва нафсиз кексаяжагини айтади. **Самарасиз фан** ақлимизни сўрганлигини таъна қилади. Бу ўринда шоирга қўшилиб бўлмайди. Гумон — майли, лекин биз билим ва фаннинг, — гарчи у «самарасиз» бўлса-да, — ортиқчалигини кўрмаймиз. Аксинча, билим ва фаннинг етишмаслиги наслимизнинг касалларидан биридир:

Уқидик оз-оздан ҳаммамиз бир қур.
Жуда енгил-елпи ва чала-чулпа.

Бой берилган ҳаёт ўрнига лоақал илм олиб лаззат топсак кошки эди, ҳеч бўлмаса бирон-бир нарсадан ютган бўлардик! Лекин кучли ижтимоий тараққиёт бизни меҳнат ва ўқишсиз билимдон қилиб қўйди ва бу боғи суриштирмай ейилган узум, тан олиш керак, бизга қимматга тушди. Билим бизга сингмади, биз бўкиб қолдик, дидимиз эса завқ олмади, тўмтоқ бўлиб қолди. Бу онгли ҳаёти содда, табиий турмушининг бевосита маҳсули бўлмай, ривожланган халқлардан кўчириб олинган барча жамиятлар учун табиий ва зарурий ҳодисадир. Бу жиҳатдан биз *айб-сиз айбдорлармиз!*

Оталар хатосин, кеч кирган фаҳмин
Мерос қилиб олдик бешикдан бизлар.

Турмуш бизни, гўё бегона базми,
Гўё мақсадсиз йўл, чарчатар, эзар.

Нақадар ҳаққоний манзара! Нақадар аниқ ва оригинал ифода! Ҳа, оталар ақли биз учун — *кеч кирган фаҳм*; буюк ҳақиқат!

*Севгимиз — тасодиф, нафратимиз ҳам.
Йўлида ҳеч нарса қилмаймиз қурбон.
Қонда ёшлик ўти қайнаб турган дам
Сирли бир совуқлик қалбда ҳукмрон.
Ота-боболарнинг болаларча жўн,
Тўкин базм, ишрати бизга мароқсиз,
Ўтмишга мазахли назар ташлаб, сўнг.
Тобутга шошамиз бахтсиз, шарафсиз.
Тез унут бўлғучи мунгли тўдадай,
Давр учун бирорта доҳиёна иш,
Бирор самарали фикр қолдирмай,
Дунёдан ўтамиз бенз, бетовуш.
Мулкин сотиб ичган ота қабрида
Аламли кулгандай алданган ўғил,
Гражданлик ҳаққи билан, хокимиз узра
Нафратли шеър ўқир келгуси бўғин.*

(Асқад Мухтор таржимаси)

Бу сатрлар қон билан ёзилган. Улар ҳақоратланган руҳнинг теран қаъридан отилиб чиққан. Бу ўз ички олами бўлмаслигини ўлимдан минг чандон даҳшатлироқ бахтсизлик деб билувчи инсоннинг нола ва фарёдидир!.. Ўз қайғу-андуҳи, суяк-суягига сингиб кетган ҳафсаласизлиги ва қалбининг бўм-бўшлигига юқоридаги сатрларда жавоб топмайдиган ва унда ўз ноласи, фарёди билан садо бермайдиган янги авлоднинг бирор кишиси борми?.. Агар «сатира» деганда хушчақчақ, гапга чечанларнинг беозор масхарабозлиги эмас, газаб чақинлари, жамият томонидан таҳқир этилган руҳнинг момақалдиуроқлари тушунилса, у ҳолда Лермонтовнинг «Ўйлар»и сатирадир ва сатира поэзиянинг қонуний туридир. Агар Ювенал сатираларида ҳам мана шундай туйғулар бўрони бўлса, ундаги сўзлар ҳам шу қадар оловли ва қудратли бўлса, у ҳолда Ювенал чиндан буюк шоирдир!..

Худди шу масаланинг бошқа бир томони «Шоир» шеърида ифодаланган. Назокат билан ишланган зарпардоз ханжар шоирга бу қасос ва ўлим қуролининг бир замоилар қилган хизматларини эсга туширади... Энди-чи? Ҳайҳот!

Ҳеч кимнинг меҳрибон қўллари, юзин
 Энди тозаламас, сийпамас.
 Ҳеч ким тонг олдидан унинг ёзувин
 Эзгу сўздай дилдан ўқиб юпанмас.
 Инжиқ асримизда, шу тарзда, шоир,
 Сен ҳам мавқеингни йўқотмадингми?
 Оламни маҳлиё этмакка қодир
 Ҳукмингни олтинга сен сотмадингми?
 Равон ва қудратли сўзингдан жангда
 Ловиллар эди-ку жангчининг қалби,
 Халққа зарур эди; *базм учун жомдай.*
Ибодат вақтида эзгу сўз каби.
Шеъринг олий руҳда кезиб бош узра,
Қутлуғ фикрларнинг акс-садолари
Халқнинг шодлик, қайғу кунларида
Янгарди вечанинг бонги сингари.
 Бизни зериктирар жўн, мағрур сўзинг,
 Елғон дағдағадан юпанамиз биз;
 Сохта чирой каби ажинли юзин
 Ранглашга ўргайган кўҳна дунёмиз.
 Хўрланган пайғамбар, уйғонармисан!
 Ё қасос чорлаган пайтда ҳам энди
 Ҳеч вақт олмасмисан олтин қинидан
 Нафрат занги босган шу шамширингни?..

(*Асқад Мухтор таржимаси*)

Мана, у ўша Гегель Шиллерда **пафос** деб атаган
 чақмоқдай чақноқ, қуюндек шиддатли эҳтирос ва туйғу-
 лар тўфони!.. Йўқ, бундай шеърни фақат шеър билан;
 яна худди шу даражадаги шеър билангина мақтамоқ
 мумкин... Фикрни-чи?.. Биз бу ўринда фактнинг миқдорий
 аниқлигини изламаслигимиз керак, аммо шоир ифодала-
 ётган нарсани англамоғимиз лозим. Дарҳақиқат, у шоир-
 дан унинг энг муқаддас вазифаларидан бирини талаб
 қилаётганини ким тан олмайди? Бундаги шоир харак-
 теристикаси олижаноб Шиллернинг характеристикаси
 эмасмикин?..

«Ўзингга ишонма» шеърни олдинги икки шеър билан
 биргаликда триумвиратни ташкил қилади. Шоир унда
 сохта суҳандонликни кўрсатиб берар экан, чинакам ил-
 ҳомнинг моҳиятини тушунтиради. Назмни ҳам, насрни ҳам
 қотириб ташлайдиган овозаси баланд шоирлар бор, лекин
 асарларини ўқисанг бошинг айланиб, кўзинг тингандек
 бўлади. Ва у асарлар, айниқса, ёшликда кўзга иссиқ кў-
 ринадиганлари хотирдан қандайдир жуда тез кўтарилиб
 кетади. Бу одамларни қобилиятдан, ҳатто илҳомдан маҳ-
 рум, деб бўлмайди, аммо:

Ундан илоҳий белси изламоқ недир?
 Куч ҳам ошиб-тошмоқда, кўпирмоқда қон!
 Ундан кўра умрингни ташвишларга бер,
 Тўкиб юбор огули шарбатни альон!
 Сухутларга ғарқ бўлган қалбингда агар
 Етиб вақти-фурсати, келиб шундай чоғ
 Очсанг, ҳеч ким билмаган шаффоф, жилвагар
 Содда, ширин сасларга тўлиқ бир булоғ,—
 Қулоқ солма сасларга, бўлма маҳлнә,
 Унут бариң, фарқни бил ушбу аснода:
 Совуқ қалом, бир текис шеър билан илло.
 Мушкул улар мазмунинг этмак ифода.
 Пинҳона ғам дилингда бўлганда пайдо,
 Ё шиддатли эҳтирос кечганда аён —
 Дарғазаб дугонангни етаклаб асло
 Чиқа кўрма одамлар базмига томон;
 Пастга урма ўзингни. Ор эт мардона,
 Гоҳ ғазабинг, гоҳ маъюс аламинг сотма,
 Дил яранг фасодларин такаббуруна
 Содда авом олдида томоша этма.

Пушкин пайдо бўлган замондан бошлаб адабиётимизда қандайдир илгари мутлақо учрамаган — ҳаётдан шикоят кўзга ташланди. «Кўнгилга уриш» деган янги сўз истеъмолга кириб кетди. Ҳатто бу вақтларга келиб, бу сўз эксириб, сийқалашиб ҳам қолди. Ода ўрнини элегия эгаллади ва поэзиянинг ҳукмрон тури бўлиб қолди. Ҳатто шоирликдан узоқ қофиябозлар ҳам шоир изидан боришиб:

Сағалкам ўн саккиз ёшида бари
 хазон бўлди ҳаёт гуллари.—

деб куйлай бошладилар. Дарҳақиқат, бу жамиятимизнинг ҳаёт томон юз буриши эди. Адабиёт биринчи мартаба жамият ҳаётини ифода қилаётган эди. Адабиётдаги бу янги йўналиш Пушкиннинг фусункор шеъри «Демон»да яққол ифодасини топган.

Сирли олам қошида илк бор
 Ҳайратларга тушган кунларим,—
 Қиз нигоҳи, шовқин ўрмонзор,
 Тун-оқшомги булбул унлари,
 Баландпарвоз олий туйғулар,
 Ҳурлик, шараф, ишқий аланга,
 Дурри санъат, илҳом, ёғдулар
 Ўт солганда жон ила танга —
 Умид, роҳат — барига ногоҳ
 Соя солиб ғамли ва нолон,
 Қандайдир бир ёвуз руҳ гоҳ-гоҳ
 Келар эди қошимга пинҳон.
 Ғамли эди бизнинг мулоқот,
 Табассумдан то нигоҳ қадар

Ачкиқ-аччиқ сўзлари бедод
 Қуяр қалбга муз мисли заҳар.
 Бўхтонлари беҳад, бемисол —
 Келажакни синаб кўрарди;
 Гўзалликни атарди хаёл,
 «Илҳом,— ирганч», деб наҳ урарди;
 Ишонмасди ишқ, эрка буткул,
 «Яшаш — кулги», дерди доимо,
 Табиатда ҳеч нарсага ул
 Эгуликни кўрмади раво.

Бу ҳар қандай сўлим ҳаётни барбод қиладиган, ҳар қандай бахтиёр шодонликка оғу қўшадиган ўй ва тафаккур руҳи, шубҳа ва гумон демонидир. Ажаб бир ҳол: ҳаёт пайдо бўлди ва у билан бирга унинг душмани шубҳа ҳам туғилдию, у билан бақамти қадам ташлади! Шундан буён Пушкин «Демон»и биз билан абадий бирга. Унинг бадбин, истехзоли башараси ҳали у ерда, ҳали бу ерда учраб қолади. Бугина эмас. У янги бир демонни, ундан ҳам даҳшатлироқ, ундан ҳам сирлироқ демонни бошлаб келди (М. Лермонтов шеърлари, 109-саҳифа):

Ҳаёт шавқсиз, ҳасратли; руҳан қийналган чоқда
 Қўл бермоққа йўқ биров, келмас дўстнинг садоси.
 Орзулар-ей!.. Наф борми мудом орзу қилмоқдан?..
 Иллар-чи, ўтиб борар, олтинга тенг баҳоси!
 Севмоқ... кимни севайин?.. Вақтинча севмоқ осон,
 Умрбод севмоқ қийин, қийину мумкин эмас.
 Ўз-ўзингга бир боқ-чи?— Йўқ кечмишдан ном-нишон,
 Шодлик, азоб, барчаси чақага ҳам арзимас!..
 Эҳтиросми?— Вақт келиб унинг ширин дардлари
 Идрок сўзин қошида йўқликларга суринур.
 Ҳаёт ҳам совуқ назар билан боққанинг сари —
 Бир бекорчи, бетамиз ҳазил бўлиб кўринур...

Қалбни ларзага соладиган, ҳамма орзулар, бутун инсоний туйғулар, барча ҳаёт лаззатига алвидо айтувчи, бу дунёга бегона бўлган бир дарду ҳасратга тўла, қабристон нидосидек бўғиқ бу овоз даҳшатлидир! Бу нидодан инсон титроққа тушади, томирларидаги қон тўхтаб қолади. Илгариги ёруғ ҳаёт тимсоли бизни ўз қучоғига олиб бўғаётган, қақшоқ жағларини тиржайтирганича лабларимизга босишга уринаётган, қоқсуяк скелетга айланади! Бу кўнгилнинг эҳтиросли завқ-шавқи, руҳнинг уйғунлик ҳолати эмас, бу — ҳаётнинг мотам қўшиғидир! Қимки унда ифодаланган руҳнинг бу хилдаги ҳолатини ўзида кузатмаган бўлса, бундай даҳшатли туйғудан йироқ бўлса, у албатта бунда ғамгин мазмундаги кичик пьесададан ортиқ нарса кўрмайди ва бу ўринда у ҳақдир; лекин бу қабристон на-

восини ўз қалбида илгари ҳам эшитган ва айни ўринда ўзига кўпдан таниш даҳшатли туйғунинг фақат бадий ифодасини кўриб турган киши унга ўта юксак баҳо беради, ундан жуда теран маъно топади, унга бир вақтлар Эвменида машъалалари сингари инсон руҳининг тубсиз пучмоқларини ёритган поэзиянинг буюк намуналари қаторидан фахрли жой ажратади... Нақадар содда, нақадар табиий ва эркин ифода! Шундай туюладики, бутун пьеса ўз-ўзидан, худди тўлиб турган кўз ёш сингари, янги жароҳатдан шиддат билан отилиб чиққан қон сингари бирдан қуйилгандек...

«Замонамиз қахрамони»ни эсланг. Бир томондан ҳаёт меъдасига теккан, ўзидан ҳам, ҳаётдан ҳам нафратланувчи, ҳаётга ҳам, ўзига ҳам ишонмовчи, орзуси ва қаноат билмас туйғуси ўртасида тубсиз бир жарлик кўриниб турган, иккинчи томондан эса, ҳаётнинг пайдан тушган, унинг ҳар бир нигоҳини диққатида тутган, завқу шавқидан беармон баҳра олган ғалати бир одам *Печоринни* эсланг. Унинг Бэлага, Верага, княжна Мерига муҳаббатини эсланг, сўнг бу сатрларнинг маъносини тушуниб оласиз:

Севмоқ... Кимни севайин?.. Вақтинчи севмоқ осон,
Умрбод севмоқ қийин, қийину мумкин эмас.

Ҳа, имкони йўқ! Лекин муҳаббатга бу қадар телбаларча чанқоқликнинг нима кераги бор? Биз ёшликни абадий муҳаббатнинг мағрур идеалию, туйғуларнинг ҳаққонийлиги ҳамда ўзгармаслиги ҳақидаги мутакаббир имон билан қаршилаймиз, лекин бу имоннинг нима кераги бор?.. Биз бир пьесани биламиз. Унинг мазмуни замонимизнинг бу сирли иллатини айтиб бера олади. У бундан бир неча йил олдин маъносиз бир нарса ҳисобланган бўларди. Ҳозир эса у кўпчиликка ўта сермаъно кўринади. Мана у:

Мен сени севмагайман: *севиб улгурмай бекор?*
Кўнелим ҳам совиб бўлди — бари тақдирдан тортиқ.
Мен сени севмагайман: кўксимда дардли дил бор,
Меҳр қўёлмагайман бунда ҳеч кимга ортиқ.
Қарғама! О, сеҳрли лаҳзада бўм-бўш қалбим,
Бечора эркимни ҳам кўз ёши ила у замон
Гўзал оёқларингнинг пойида-ку хор қилдим,
Табиат, сен, ўзимни алдадим-да бегумон.
Мен сени севмагайман, аммо севиб ўзгани,
Ўзимга нафратим бор, ўзимга қилгум қаҳр!
Телба мисол йиғлайман, аламангиз сўзланиб,
Дейманки, нечун энди сени севмайман ахир?!

Нахотки илгари бундай бўлган эмас? Еки эҳтимол, илгари бунга у қадар аҳамият берилмагандир, юрак урадим — севишган, қўнгил қолдим — ўзларини зўрлашмай, йиғиштириб қўйишган. Икки тирик жоннинг қисматини бир умрга ҳал қилувчи занжирларда боғланиб, сўнгроқ туйғулари алданганликларини, бир-бирлари учун яратилмаганликларини билиб қолиб, бу даҳшатли зилзиладан ларзага келиш ўрнига, эринчак бир одатга тушиб кўникиб қолишгандир ва тошқин туйғулар, мағрур идеаллар оламидан лоқайдгина жирканч ҳаётнинг сокин ва улуғвор кўчасига киришгандир?.. Ахир, ҳар замоннинг ўз феъли бор-ку?.. Эҳтимол, бизнинг замон одамлари ҳаётдан анча кўпроқ нарса талаб қилишар, хаёл оғушига мутлақо тизгинсиз берилиб кетишару, уларнинг осмоний орзуларидан сўнг воқелик бениҳоя хира ва рангсиз, совуқ ва бўм-бўш кўриниб қолар?.. Эҳтимол, бизнинг замон одамлари ҳаётга ҳаддан ташқари жиддий қараб, туйғуга ҳаддан ташқари катта аҳамият берарлар?.. Эҳтимол ҳаёт улар учун бир юксак рутба, муқаддас бир сирриёту, шунчаки яшагандан кўра буткул яшамасликни хоҳларлар?.. Эҳтимол, улар нарсаларга бениҳоя тўғри қарайдилару, уларнинг ҳар бирини ўз номи билан аташда ҳаддан ташқари виждонийлик билан иш тутадилар, ўзларига нисбатан ўта дангал, узун ҳомуза тортганда ўзларини жонбоз дегилари келмайди, ўзларини ҳам бошқаларни ҳам ясама туйғулар билан алдашни, бошқатдан гўдак бўлишни хоҳламайдилар... Эҳтимол, улар бировлар қисмати ҳақида ниҳоятда ўта инсоф ва виждон билан ўйлайдилар. Бир тирик жонга муҳаббат ва ҳаловат ваъда қилар эканлар, унинг уддасидан сўзсиз чиқишга уринадилар ва бунинг имконияти йўқлигини билгач, умидсизликка тушиб, ғамга бериладилар... Еки эҳтимол, улар жамият шафқатидан маҳрумдирлар ва унинг қаттиққўл тартибларидан сиқилганлару, бой табиатнинг, теран руҳнинг сахий неъматларидан фойда бўлмагач, тумов бўлиб кўрпасига ўраниб олган болага ўхшаб қолишгандир?.. Эҳтимол, эҳтимол нималар бўлмайди!

«Ҳаёт шавқсиз, ҳасратли» Лермонтовнинг барча пьесалари орасида эски авлод томонидан қаттиқ ғазаб билан кутиб олингани бўлди. Ғалати одамлар! Уларнинг фаҳмларича, поэзия ҳақиқат коҳини бўлмаслиги, балки ёлгоняшиқлар тўқиб чиқариши лозим. У ҳақиқат чақмоғини чақмасин, шақилдоқ шақиллатиб бизни овутсин! Улар-

нинг фаҳмларича, одамлар гап билан авраб ёки эртак билан юпатиб ўтиб кетаверса бўладиган гўдаклардир! Бирор нима билган киши бошқаларни ўз сафсаталарига ишонтирмоқчи бўлган шоир ва насихатгўй устидан кулишини, чунки бу гапларга айтаётганнинг ўзи ишонмаслигини билишини уларнинг тушунгиси келмайди. Бор нарсани ҳаққоний кўрсатиб бериш бизнинг бу ажабтовур одамларимизга ахлоқсизлик бўлиб туюлади. Булья ва Жанлис шогирдлари: ҳақиқат ўз-ўзича энг олий ахлоқ эмас, деб ўйлайдилар... Уларнинг болаларча алданганлигига, мана энг яхши далил: шоирнинг ўша руҳидан, ўшандай ғамгин, инсон юрагини муз қилиб юборадиган садолар яралган руҳдан мана бундай тошқин орзуларнинг, ҳаётдан ҳаётгى саодат олмоқнинг ҳаётбахш, тантанавор оҳанглари ҳам майдонга келган (71-саҳифа):

Ҳаётимнинг ташвишли они
Юрагимни чулғаганда ғам,
Эслайману ажиб дуони
Такрорлайман ёдда ўша дам.

Жонли сўзлар жарангосида
Қандайин соз роҳатбахш куч бор!
У сўзларда сирли, осуда
Бир жозиба ахир барқарор!

Елкангдан тоғ тушгандек бўлар,
Оғда қолиб кетар гумонлар,—
Қалбга — ишонч, кўзга ёш тўлар,
Қушдексану, йўқдек армонлар...

(Муҳаммад Али таржималари)

Шоиримиз руҳининг бошқа бир томонини унинг ажойиб шеъри «А. И. Одоевский хотираси» намойиш этади; бу қандайдир теран, аммо сокин ўйлардан, кучли, лекин покиза ва пинҳоний туйғулардан яралган латиф мусиқа-дир... Бу шеърда мунис, қадрдон, дилни яйратадиган ни мадир бор...

Оғир ҳаяжонда то охири дам
Одамлар тўпуда, бўш саҳрода ҳам
Унда ҳис ёлқини ўчиб битмади:
Мовий кўзларидан ёғду кетмади,
Кетмади жўшқин нутқ, янгроқ қувончи,
Одамларга, истиқболга мағрур ишончи.
Дўстлардан олисда ҳалок бўлди у...
Пок қалбинг тинч бўлсин. Саша, қадрдон!
Бегона қирларда дафн этилди у,
Менинг хотирамнинг тилсиз қабрида

Дўстлигимиз каби, тинч олсин уйқу.
 Сен кўплар сингари бедовруқ ўлдинг,
 Лекин сўнг дамгача саботли бўлдинг:
 Абадий юмилар экан кўзларинг
 Сирли ўй-хаёллар кезди бошингда,
 Сўнг бор бўлганлардан сенинг қошингда
 Ҳеч ким англамади айтган сўзларинг...
 Жонажон ватанга саломмиди бу,
 Е сендан ажралган дўстларнинг ёди,
 Навқирон ёшлиқдан жудолик, қайғу,
 Е хаста юракнинг сўнгги фарёди —
 Ким айта олади! Номаялум қолди
 Аламли, маънодор сўнгги сўзларинг...
 Ишларинг, ўйларинг изсиз йўқолди,
 Оқшом булутининг ҳоври сингари:
 Бир зум кўринару, шамол учирар...
 Қаёққа? Нимага? Қайдан?— Ким сўрар...

Шеър нақадар улкан, оҳангга бениҳоя уйғун яхлит манзара билан тугайди:

Ва севдинг чўлларнинг сокин осмонин,
 Меҳр қўйдинг баҳайбат тоғ-чўққиларга;
 Номаялум қабрингни, унинг тўрт ёнин
 Сен севган шу ҳамма гўзалликлар-ла
 Ажиб бир тахлитда безапти тақдир.
 Зангори осмондай тилсиз чўл-тақир,
 Қавказ кумуш тождай бағрига олган,
 Денгиз узра мудрар, ҳовоғин солган,
 Бошин қалқон узра эгиб баҳодир
 Тўлқинлар қиссасин тинглагандай жим,
 Қора денгиз эса гувлар бетиним...

(Асқад Мухтор таржимаси)

Мана, тафаккурда ҳам, ифодада ҳам чинакам бепоёнлик, эстетикада юксак (sublime) сўзининг маъносини англатиши лозим бўлган нарса мана шудир...

Шоир беозор қизни Биби Марямга, «совуқ дунёнинг иссиқ ҳомийси»га топширган ажойиб «Ибодат» (43-саҳифа) шеърини келтириб ўтирмаймиз. Бу қиз ким бўлади — унинг севгилисими, ёқимтой сингилисими — гап унда эмас. Лекин унинг оҳангида қанчалар дилкаш самимийлик, дилни эркаловчи латофат бор. Нақадар ёқимли, иссиқ, аёлларгагина хос бир туйғу! Булар бари инсон қалбининг энг нозик торларини чертади. Аммо мағрур ва қудратли руҳ, арслон каби келбатли кишида эса, бу ҳол ундан ҳам кучлироқдир... Бу одамнинг шеърлари нақадар бой унсурлардан таркиб топган! Бу шеърятда нақадар турфа оҳанглар садо беради ва сўлим бир куй бўлиб қуйилади!

Мана, «1 январь» деб сарлавҳа қўйилган пьеса. Уни ўқир-канмиз, бутунлай янги бир дунёга кирамиз. Ҳолбуки, ундаги ўй-хаёлларни илгари учратганмиз. Унинг юраги ҳам, шахси ҳам ўша-ўша. Шоир қурама оломон ғовури ичра, атрофида лип-лип кўринган қалбсиз қиёфалар — *одоб юзасидан таранг тортилган ниқоблар* орасида кезаркан, унинг муздай қўллари илтифотсиз дадиллик билан гўзал ойимчаларнинг *осайишта бўлиб қолган қўлларига* тегиб кетаркан, эски орзулари, қайтмас бўлиб кетган йилларининг муқаддас оҳанглари бот-бот тирилиб қолишини айтади...

Бола пайтим, мана, таниш бари-да,
Баланд, ҳашаматли бино, нарида —
 Ўз ҳолига ташлаб қўйилган бир боғ.
Ҳовузни қоплабди юпқа ўт, гиёҳ,
Олисида тутунли кўринар қишлоқ,
 Далалар устида қалқийди туман.
Хиёбон кезаман, шохчалар аро,
Шом нури ўйнайди, кўнглим бесафо
 Хазон баргларини босиб юраман.

Бу хил манзараларни фақат Пушкиндагина топиш мумкин! Оломон шовқини *менинг орзумни ҳуркутган* пайтда, дейди у:

О, улар шодлигин бузмоқ истайман,
Шартта юзларига отмоқ истайман.
 Қаҳрли, аламли шеърим беомон!..

Агар Лермонтовнинг ҳамма шеърлари бир хилда *яхши* бўлмаганида, биз уни яхшилардан биттаси, деган бўлардик:

«Журналист, китобхон ва ёзувчи» ҳам ғоя, ҳам шакл, ҳам бадий қиймати билан Пушкиннинг «Китоб сотувчининг шоир билан суҳбати»ни эслатади. Пьесанинг жонли сўзлашув тили ҳар қандай камолотдан юксакдир. Муҳокаманинг кескинлиги, ўткир ва нозик истехзо, фикр ва мулоҳазаларнинг оригиналлиги ва ҳайратомуз даражадаги тўғрилиги ғоят ажойибдир. Пьеса ниҳоясидаги шоир иқрори қайноқ туйғу билан, кўз ёш билан ёзилган. Ундаги шоир шахси энг юксак даражадаги олижаноб шахсдир.

«Гўдакка» деган ихчам лирик шеъри имо-ишоралар билан, лекин жуда тушунарли қилиб битилган, бутун бир қиссани ўзида ифодалай олган шеърдир. О, бу қисса нақадар ибратли ва у қалбни қанчалар ларзага сола олади!..

Унда ҳамма нарса: алданган севгининг бўғиқ фарёди, қат-қат қон юракнинг мунгли ноласи, шафқатсиз қарғиши, сўнг, балки аёл қалби бахш этган ҳаётнинг шукронаси ҳам бор... Мен сени нақадар севаман, ажойиб бола! Сени унга ғоят ўхшаш, дейдилар. Гарчи изтироблар уни барвақт чўктирган бўлса-да, унинг тимсоли ҳамшиша менинг юрагимда...

...А, сен мени севармисан, оҳ!
Кутилмаган илтифотим гаҳга тегмасми?
Кўзчаларинг ўпдим бисёр, озор эмасми?
Куйдирмасми кўз ёшларим суюк юзингни?
Ҳазир бўлгил, дардларимга бурма сўзингни,
Зинҳор мендан оғиз очма... Нечун? Эҳтимол,
Сўйлаганинг келар унинг кўнглига малол...

Аммо инон сўзларимга. Оқшом чоғида,
Сени қучиб, бут олдида гоҳи-гоҳида
Болаларнинг дуосини шивирлаганча
Бармоқларинг хоч бандига босаркан, қанча —
Дилга яқин исмларни айтарди зор-зор,
Барчасини садоқат-ла қилардинг такрор.
Айтмаганми биров номин ўшанда яна?
Дуо қилгин, демаганми?.. У ғойибона —

Бир исми айтган чиқар ранги оқариб...
Эслама, қўй!.. Ном — қуруқ сўз, ундан-да, ғариб!
Сенга мудом сир қолсин-да бу ном, илоҳо.
Вақт-соат келиб бир кун ногаҳон, аммо
Билиб қолсанг, гўдаккина, истайман шуни:
Эслагину лаънатлама, қарғама уни!

(Муҳаммад Али таржимаси)

Нега энди бу ерда тавба йўқ?— сўраб қолишади но-
сиҳлар. Кўзойнак тақиб олинглар-да, яхшилаб кўринглар,
жаноблар. Унда пьеса қаҳрамони боладан сўрайди: *у*
дилбар яна ким учундир ибодат қилишни ўргатмадимик-
кин, ранглари оқарганча, ҳозир бола унутиб қўйган бир
номни тилга олмадимикин?.. Агар бола бу номни билгу-
дек бўлса, уни лаънатламаслигини сўрайди. Мана, ахлоқ-
нинг чинакам тантанаси! Поэтик фикр ҳаётимизни таш-
кил этган воқеа-ҳодисаларнинг қайсидир бирининг нати-
жасида ҳам туғилиши мумкин. Лекин кўпинча, деярли
ҳамиша у юз бериши мумкин бўлган воқеликдан бошқа
нарса эмас. Шу сабабли поэзияда «Бу бўлганми?»— деган
саволга ўрин йўқ, лекин у «Бу ҳақиқатан бўлиши мумкин-
ми?»— деган саволга ҳамшиша ижобий жавоб бериши
керак. Маълум ҳаётний воқеагина шоирда муайян поэтик

гоя ҳосил қилиши мумкин ва у сатрларга қуйилар экан, бутунлай бошқа, янги, мислсиз ва қудратли бир нарсага айланади. Шунинг учун ҳам шоир истеъдоди қанча юксак бўлса, биз унинг асарларида ўз ҳаётимизга ва бошқалар ҳаётига мувофиқ ўринларни шунча кўпроқ топамиз. Бугина эмас. Биз учун мутлақо нотаниш бўлган шароитда ҳам уни худди олдиндан кўргандек, сал-пал билгандек бўламиз ва поэзиядаги жузъийлик нима учун умумийлик ифодаси эканлигини тушуниб оламиз. Лермонтовнинг «Қўшни»сини ўқир экансиз,— гарчи сиз унда тасвир этилган вазиятда мутлақо бўлмаган бўлсангиз ҳам,— сизда ғалати бир таассурот туғилади. Гўё сиз қачонлардир қамоқда бўлгансиз, девор орқасидаги бир умр башарасини кўрмаган қўшнингизни севиб қолгансиз. Унинг бир маромдаги қадам товушларига, ғамгин ашуласига қулоқ тутгансиз ва ичингизда унга қарата:

Зулматдаги сукунатда куйингни анча —
Мен тинглайман, қўшиқларинг янграйди хаста.
Не ҳақида? Билолмайман — лекин кўп оғир,
Жуда ҳазин кўлкаланар ва шунда бир-бир
Кўз ёшидек қуйилади аста ва аста,
Бахтли йиллар чоғидаги умид — муҳаббат
Юрагимда қайта бошдан жонланар албат.
Эҳтиросу истакларга тўлади бошим,
Қоним жўшиб кетиб, шунда кўзимдан ёшим —
Товушлардек бирин-кетин қуюлар юм-юм
Кўзда ёшим, мунгли куйинг тинглайман мен жим.

(Эргаш таржимаси)

Бу мустақил ва кучли қалбдан сирғалиб чиққан оҳиста, мулойим ҳасрат, кетма-кет қуйилган кўз ёшлардек бири-бирига қўшилиб оққан ғамгин, мусиқий оҳанглардир. Оҳанглар мисоли изма-из қуйилиб келган бу кўз ёшларда қанчалар сирли, такрорлаб бўлмас, лекин юракка яқин ва ойдин бир нарса бор! Бу ерда поэзия музикага айланади, воқелик операдаги каби оҳангларга, уларнинг сирли маъноларига ишора бўлиб қолади. Бу ерда ҳаёт ҳодисасидан барча моддий, зоҳирий жиҳатлари чиқариб ташланган ва ундан биригина соф эфир, унга бекинган шаффоф ёғду ажратиб олинган... Пьесада ифодаланган воқелик факт бўла олиши мумкин. Лекин пьесанинг ўзи бу фактга табиий гулнинг фақат нозик қирмизи ва нафис ҳидинигина сингдириб олиб, унга хос бошқа қолган ҳамма моддалар-

ни ташлаб юборган поэтик гул табий гулга қанчалик тааллуқли бўлса, шунчалик тааллуқлидир...

Шоир ўйлари «Сарғая бошлаган дала мавж уриб», «Ажралишдик, лекин аксингни бирдай»; «Не учун» пьесаларида дилкаш ва уйғун, «Ташаккур» пьесасида эса, ғамгин ва дардчил бир тарзда ифода қилинади. Булардан ёнги иккитаси ҳақида тўхтамасдан ўта олмаймиз. Улар қисқа, бир қарашда умумий маънодан холи бўлиб, ҳеч қандай маънони ташимайдилар. Бироқ, ё раббий! Буларнинг ҳар бири қанчалар ғамгин ва адо бўлмас қиссани ўзида жо этган! Нақадар улар теран мазмунли, нақадар тафаккурга тўла!

Қайгуликман, чунки мен сени севаман жондан,
Ва биларман: гул очган ёшлигинг бу замонда
Мишмишларнинг қувғини аяб ўлтирмас зинҳор.
Ҳар бир ширин лаҳзаю, ҳар бир хушбахт онки бор
Олиб келгай бошингга ҳасрат ила кўз ёши!
Қайгуликман... чунки сен шодликка фарқ ёш бошинг.

(Муҳаммад Али таржимаси)

Бу ғам-алам навоси, муסיқий энтикиш, муҳаббатнинг беозор изтироби, тақдир бўрони шафқатсиз парчалаб ташлаган юракнинг бениҳоя севган нарсаси билан сўнги видолашувидир!.. Ва улар нақадар ҳайратланидиган даражада содда! Бу ерда жўшқин туйғунинг биргина ўзи сўзлайдики, унинг ифодаси учун ҳеч бир поэтик образ шарт эмас. Унинг учун ҳеч бир ҳашам ва зийнатнинг ҳожати йўқ. Унинг ўзи ўзи учун сўзлайди. У ўзи ҳақида проза йўли билан ҳам бемалол сўзлаши мумкин...

Ташаккур айтаман сенга бари-чун:
Эҳтироснинг сирли алам-ғурбати,
Аччиқ ёш, бўсанинг оғуси учун,
Душманлар қасоси, дўстлар тўхмати,
Маломатнинг аччиқ кек-ҳақорати,
Беҳуда сарф бўлган қалб ҳарорати,
Неданки алданган бўлсам ҳаётда
Бари, бари учун дейман ташаккур...
Энди шундай қилки, бундан бу ёқда
Узоқ вақт айтмайин қайта ташаккур.

(Темур Фаттоҳ таржимаси)

Бу ғамгин «ташаккур»да — ҳаётдан, туйғулардан алданган қалбнинг бу истеҳзоларида қандай фикр яшириган? Ҳаммаси — эҳтироснинг пинҳон қийноқлари ҳам,

қайноқ кўз ёшлар ҳам, ҳаётнинг барча алдовлари ҳам яхши. Лекин, гарчи юрак уларсиз яшай олмаса-да, улар юрак учун чироққа ёғдек зарур бўлса-да, уларнинг бўлмагани янада яхшироқ эди... Бу туйғулар толиқишидир. Юрак ҳаяжонсиз ва ҳаракатсиз яшай олмаса-да, тинчлик ва осойишталик сўраётир... Бу пьесага Лермонтовнинг «Отечественные записки»да босилиб чиққан янги «Васият» шеъри pendant* келиши мумкин. Бу ҳаёт ва унинг барча хом хаёлларининг мотам қўшиғидир. Унинг садоси бўғиқ ҳам, қаттиқ ҳам эмас, балки совуқ-осойиштадир. Унда ифода образлар билан ёниб, товланиб турмайди, аксинча, илтифотсиз ва завқсиз... Бинобарин, бу даҳшатлироқ қўшиқдир. Пьесанинг мазмуни: яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам — барибир; ёмонни яхши қилиш бизнинг қўлимизда эмас, шу сабабли ўз ҳолига қўйинг, бўлганича бўлар. Бу энди истеҳзо ҳам, кесатиқ ҳам, шикоят ҳам эмас, чунки жаҳл чиқадиган, шикоят қиладиган нарса йўқ. «Барибир!» Ота билан онани хафа қилгинг келмайди... Уларнинг ёнида бир қўшни қиз бор. У бу ҳақда ҳеч нарса сўрамайди, албатта. Лекин бўм-бўш қалбга раҳм қилишнинг нима кераги бор — қўйинг, йиғласин. Ахир, бунинг ҳечқиси йўқ-ку! Даҳшатли!.. Лекин поэзия воқеликнинг ўзидир ва шу сабабли у нима воқе ва нима бўлиши мумкин, деган масалада шафқатсиз ва кўнгли қаттиқ бўлиши лозим... Инсонга эса, мана шулар орқали руҳнинг ҳолати ўтиши керак. Музиқада уйғунлик диссонанс билан белгиланса, руҳда фароғат изтироб билан, туйғулар жўшқинлиги туйғулар қақроқлиги билан, муҳаббат нафрат билан, қайноқ ҳаёт ҳаётнинг йўқлиги билан белгиланади. Булар ҳамиша бир юракда биргаликда яшайдиган қутблардир. Қайғурмаган, йиғламаган қувона олмайди, касал бўлмаган тузалмайди, тириклай ўлмаган ҳақиқат учун қўзғала олмайди... Шоирга ёки яхшиси, ўзингизга раҳм қилинг, чунки у ўз қалбидаги жароҳат орқали сизнинг жароҳатларингизни кўрсатди. Лекин шоирга нисбатан ҳам, ўзингизга нисбатан ҳам умидсиз бўлманг. Ҳар иккисида ҳам бўрон сокинлик билан, қайғу юпанч билан алмашинади...

Умид!—Гарчи йилларнинг зил юки беомондир,
Тажриба қорларини қиш гумони тагида

* Мувофиқ — (франц.) — Ред.

Хазон бўлган гулларнинг уруғлари ниҳондир,
Балки улар унарлар, барг ёзарлар тағи-да.

(*Муҳаммад Али таржимаси*)

Байрондан икки таржима — «Яҳудий навоси» ва «Аль-бомга» ҳам шоир қалбининг ички оламини ифода этади. Бу — юрак изтироби, қалбнинг оғир энтикиши, бу — ҳалок бўлган қувончлар қабр тошидаги ёдгорлик ёзувларидир...

Майли, куйинг бўлсин ёввойи, мунгли,
Шараф чамбаридай шодлик менга ёт.
Кўз ёши қилмоқни истайди кўнглим,
Йўқса, дил азобдан бўлажак барбод.
Уқубат, қайғуга лим тўлибди у,
Ўртанди узоқ ва бесас тутади.
Даҳшатли он етди — у худди оғу —
Тўла коса мисол ўлим кутади.

(*Жуманиёз Жабборов таржимаси*)

«Фаластин бутоғи» ва «Булутлар» шоиримизнинг субъектив шеърлардан соф бадий шеърларга ўтиш нуқтасини ташкил этади. Ҳар иккала пьесада ҳам ҳали шоир шахси кўриниб туради. Лекин айна пайтда, унинг «шуҳратга тўла ижод»ни мушоҳада этмоқ учун ўз руҳининг ички олаmidан чиқиши ҳам сезилади. Улардан бирида қалбнинг фароғатдаги осойишталиги, ибодатдаги илиқлик, муқаддасликнинг ҳарир шабадаси уфуриб туради. Бу пьеса ҳақида, унда *Фаластин бутоғи* ҳақида нимаки дейилган бўлса, шуни айтиш мумкин:

Махфий ғамхўрликнинг бўлиб гувоҳи,
Олтин хоч қошига қўндирилибсан.
Эй, Ерусалимнинг бутоғи-шоҳи,
Сен унга муқаддас соқчи турибсан.
Мусаффо оқшому лампадаги нур,
Хоч, санам муқаддас рамзидир фақат,
Борлиқ тўлиб-тошган, севинч ва сурур
Атрофу тепангда турибди қат-қат.

(*Эргаш таржимаси*)

Иккинчи пьеса «Булутлар» қандайдир соғайишга мойилликнинг, орзуларнинг шодон туйғулари билан тўла бўлиб, меҳр ва жозигага, рангин поэтик образларга бойлиги билан асир этади.

Биз Лермонтовнинг шоир шахси ҳаёт ҳодисаларининг бей манзараси ортида кўринмай қоладиган қатор соф

бадий асарлари таҳлилини «Сув париси» билан бошлаймиз. Бу пьеса колоритга бениҳоя бой ва манзаралар рангинлиги, поэтик образлар мўл-кўллиги, бадий жило уни рус поэзиясининг қимматбаҳо инжулари қаторига қўяди. «Уч хурмо»да Шарқнинг жазирама табиати уфуриб туради. У бизни Арабистоннинг қумлик саҳроларига, гуллаётган воҳаларига элтади. Шоир фикри аниқ кўриниб туради. У ўз пьесасида насиҳатгўйликка ўтиб кетмайди, чинакам шоирлардек йўл тутади. Бу фикр фақат Шарқ колорити билангина поэтиклашуви ва ундаги «Шарқ афсонаси» сарлавҳаси ўзини оқлаши мумкин эди. Акс ҳолда, болаларча фикрлаш бўлур эди. Образларнинг нафис ва қабариқлиги, бўртма шакл, шарқона рангларнинг ёрқин товланиши унда поэзия билан тасвирий санъатнинг қўшилиб кетганидан дарак беради. Бу гўё Брюллов картинаси: уни томоша қилар экансан, қўлга олгинг келади.

....Шунда бирпасда
 Олтин қум бўрони бошланди даштда,
 Қўнғироқ садоси эшитилди тез,
 Гиламга ўралган юклар изма-из,
 Денгиз қайиқларисимон тебраниб,
 Келарди туялар қумларини ёриб.
 Ҳилпилаб борарди ўркачлардаги
 Сафар чодирларин нақшдор этаги,
 Қўллар кўтарарди уларни баъзан,
 Қора кўзлар чақнаб қолар дафъатан...
 Эгарнинг қошига босиб қоматин,
 Араб йўртар эди тим қора отин.
 Баъзан от тип-тикка бўлиб оларди,
 Уқ теккан йўлбарсдай сақраб қоларди,
 Йигитнинг кифтида ҳилпираб борар
 Оппоқ либосида чиройли тахлар,
 Шовқин-сурон билан учиб борар у.
 Найза отар, яна илиб олар у.
 (Т. Фаттоҳ таржимаси)

Бундай шеърларни мақтамоққа ҳожат йўқ. Улар ўзлари ҳақида ўзлари сўзлайдилар ва барча мақтовлардан юксак турадилар.

«Терек совғалари» Кавказнинг шеърый гимнидир. Фақат грекларнинггина бой ва гўзал фантазияси табиатни шундай жонлантира олар ва унинг тилсиз, сочилган ҳодисаларига ном ва тимсол топиб бера олар эди. Ҳайратомиз даражада санъаткорона ёзилган, камалакдай рангин, гўзал ва бепоён фантазияга лиммо-лим бу шеърдан намуналар келтириш имконига эга эмасмиз. Акс ҳолда, шеър-

нинг ҳаммасини кўчиришга тўғри келарди. Терек ва Каспий Кавказни ўзида мужассамлаштириб бера олади. Шунинг учун ҳам улар номида бутун Кавказ намоён бўлади. Терек Каспийга қимматбаҳо совға келтиради, лекин танбал, ишратпараст денгиз жўшқин тўлқинларга ҳам, азамат кабардин жасадига ҳам қайрилиб қарамайди, юмшоқ соҳилга бош қўйганча жимжит мудрайди. Аммо Терек унга оламдаги барча совғалардан энг қимматлисини келтирар экан:

...Тўлқин ювган, қордай оппоқ —
Кокилли бош бир силкинди,
Сув бағрига чиқди шу чоқ.
Қалқди яшин қудрати-ла
Паҳлавон чол ўтдай чақнаб.
Мовий кўзи қувонч билан
Чарақлади ҳирсдан яшнаб.
Қувнаб, гувлаб ўйин солди
Кенг қулочин катта очиб.
Меҳр билан қучиб олди
Тўлқинларни ишқ-ла тошиб.
(Азиз Абдураззоқ таржимаси)

Биз Лермонтовни Байрон ҳам, Гёте ҳам, Пушкин ҳам демаймиз. Лекин «Сув париси», «Уч хурмо» ва «Терек совғалари» каби шеърларни фақатгина Байрон, Гёте ва Пушкин каби шоирлардагина учратиш мумкин, десак, ўйлаймизки, мақтовини оширмаган бўламиз...

«Қазак алласи» ҳам жуда гўзал бўлиб, юқоридагилардан қолишмайди. Унинг идеяси — она; лекин шоир бу умумий идеяга индивидуал мазмун бера олган. Унинг онаси — казак аёл. Шу сабабли унинг алласи ўзида казак турмушининг хусусиятлариши ва ўзига хос оҳанглариши ифода этади. Бу шеър она шаънига битилган гимндир. Она муҳаббати нақадар муқаддас, нақадар фидойи бўлса, ундаги бор ҳаяжон, меҳр, эҳтирос, ундаги поёнсиз мулоҳим назокат, ниҳоясиз холис садоқат — барчаси шоир томонидан бутун тўлалиги билан акс эттирилган. Шоир бу қадар содда сўзларни, кўнгилни эритувчи нафис оҳангни, дилкаш ва мулоҳим садоларни, ифодадаги кўркемлик ва аёл қалбига хос майинликни қаердан олди экан? У Кавказни кўрган, бинобарин, Кавказ манзараларининг бу қадар ҳаққоний чизишлишининг сабаби маълум. У Арабистонни кўрмаган, ҳечқиси йўқ, жазирама офтоб, қум саҳролари, кўм-кўк хурмолар, салқин булоқлар қақида тушунча, бирор нарса бера олмаса-да, булар тас-

вирланган асарларни ўқиган. Аммо у аёл ҳиссиётининг, она туйғуларининг сеҳрли оламига қандай бу қадар тегран кира олди экан?

Эртақ айтай сенга, кўзим,
Айтай ашула;
Сен ухлагин, кўзларинг юм,
Алла, жон, алла.

Ботир бўлар савлатинг бор,
Казак бўларсан,
Узатгали онанг борар,
Хайрлашарсан,
Уша кеча мен ҳам яшрин —
Пиғларман қанча,
Ёт, фариштам, тинчиб ширин,
Аллаю алла.

Соғинарман, зориқарман,
Бўлиб интизор;
Тушлар фол очиб чиқарман,
Кундуз дуо-зор.

Соғинади ёт элларда —
Дейман, жон бола...
Ёт, беғамсан бу йилларда,
Алла, жон алла.

Сенга берай, болам, йўлга
Муқаддас сурат:
Донм уни олиб қўлга
Этгил ибодат;
Ҳай, шайланиб оғир жангга
Кирганинг палла —
Ёд эт мени, болажоним,
Аллаю алла.

(Миртемир таржимаси)

«Ҳаво кемаси» аслида Зейдлицдан таржима эмас. Лермонтов немис шоиридан фақат ғоянигина олди ва унга бутунлай бошқача жило берди. Бу пьеса, — бадииятига кўра, — унда ўзининг улуғвор тасвирини топган қудратли сиймонинг буюк тимсолига муносибдир. Гётенинг шоиримиз томонидан шу қадарли ажойиб ифодалаб берилган кичкина пьесасида эса, жазирама кун сўнгидаги туннинг нақадар сокин, кишини тинчлантирувчи ҳиссиёти бор:

Тоғ кўзи илинди,
Парда ёймиш тун;
Тинч водийни энди
Шом чирмар бутун;

Йўллар — сув қуйгандак,
Сокит барглар шан..
Сен ҳам шошма андак,
Тинчинг оларсан.

(М. Қўшмоқов таржимаси)

Энди Лермонтовнинг «Мцири» поэмасини кўриб чиқиш қолди. Асир олинган черкас боласи грузин монастырида тарбияланди. Улғайгач, у монах бўлмоқчи ёки уни монах қилишмоқчи эди. Лекин бир куни юз берган даҳшатли бўрон пайтида черкас ғойиб бўлади. Уни уч кун излайдилар. Тўртинчи кун деганда монастырга яқин бир чўлдан мадори қуриб, касал, ўлардан бери бўлиб қолган бир ҳолда топиб оладилар ва уни олиб келадилар. Поэманинг деярли ҳаммаси шу уч кун ичида унинг қалбида кечган кечинмаларнинг иқроридан ташкил топган. Болалик хотиралари бўлиб, қалбида пинҳон яшаб келаётган ватан хаёли уни кўпдан ўзига асир этган эди. У ёруғ дунёни кўрмоқ истади ва бош олиб кетди.

...Поэманинг етакчи фикри балоғатга етиб улгурмагани яққол кўриниб турибди. У шоирга поэзиянинг шу қадар қимматбаҳо инжуларини сизнинг олдингизга тўкиб ташлаш имкониятини берган экан, бунинг сабаби бошқа ерда. Бу ўртамиёна либреттонинг саёзгина мазмуни гениал композиторнинг ажойиб операсига замин бўла олишидек гап. Яқинда кимдир бир газета мақоласида Лермонтов шеърлари ҳақида гап сотиб, унинг «Шоҳ Иван Васильевич, навжувон ясовул ва азамат савдогар Қалашников ҳақида қисса»сини балоғатга етмаган, «Мцири»ни эса балоғатга етган асар, депти. Чуқур мулоҳаза қилувчи танқидпарастимиз ҳар икки поэманинг майдонга келиш вақтини бармоқ билан санаб чиқибди-да, ҳайратомуз бир донишмандлик билан муаллиф «Мцири»ни уч ёшга улғайганидан кейин ёзганлигини кашф этибди ва бу фавқулодда кашфиёт асосида егҳо* «Мцири» балоғатга етган асар, деган хулосага келибди. Бу тушунарли ҳол. Кимдаки эстетик туйғу бўлмаса, кимгаки поэтик асар ўзи ҳақида ўзи сўзлаб бермаса, ундай кишининг у ҳақда фолбинлик қилишдан ёки вазнлар мезонига қараб фикр юритишдан бошқа иложи қолмайди...

Лекин «Мцири» гоёвий номукамал, мазмунан бир

* Бинобарин — *Ред.*

қадар чўзиқ бўлишига қарамай, ундаги ифода ва тафсилотлар ижроси кишини ҳайратга солади. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, шоир камалақдан ранг, қуёшдан ёғду, чақмоқдан чақин, момақалдиरोқдан гулдурак, шамолдан эса, шиддат олган. Йўқ, йўқ, бутун табиат у ўз поэмасини ёзаётган дамда унга бор неъматини ўзи келтириб тутиб турган... Гўё шоир ички эҳтирос уммонининг, қайноқ ҳаёт ва ёрқин поэтик образлар оламининг шу қадар исқанжасида қолганки, у булардан қутулиш учун кўз олдидан лип этиб ўтиб қолган ҳар қандай фикрдан фойдаланишга ҳам тайёр турган, натижада улар оловли тоғлардан отилган қайноқ лавадек, еру кўкни қуюндек босиб осмондан қуюлган селдек, бирдан ҳамма ёқни ялаб-юлқиб ўтган, зарбдор тўлқинлари билан узоқ-узоқларни ҳам ўз қаърига олган шиддатли оқимдек унинг қалбидан отилиб чиққан... «Шильон тутқуни» сингари, урғу сўнгги бўғинга тушувчи тўрт стопали ямб оҳангдор жаранглайди. Сўнгги бўғиндаги урғу сафни бир текис уриб йиқитаётган қилич зарбидек тушади. Майинлик ва шижоат, оҳангнинг бир хил, жарангдор ритми беадад кучга эга бўлган қудратли вужуднинг қайноқ туйғуси билан поэма қаҳрамонининг фоже аҳволини ажиб бир тарзда уйғунлаштиради. Ҳолбуки, у ерда нақадар анвойи образ ва туйғулар, манзаралар бор! Бу ерда руҳнинг бўрони ҳам, юракнинг ёшдай эриши ҳам, умидсизликдаги фарёд ҳам, сокин зорланиш ҳам, шиддаткор ғазаб ҳам, туннинг зулмати ҳам, тонгнинг тантанавор улуғлиги ҳам, кун ўртадаги ёлқин ҳам, кечдаги сирли жозиба ҳам — ҳаммаси бор!.. Асардаги жуда кўп ўринлар тасвири ўзининг ҳаққонийлиги билан ҳайратга солади. Кўкси ўлим олдидаги оташ билан ёнган, ҳорғин бошига осуда ўлим шарпаси қўнган, хаёлида нариги оламнинг фаришта — малойикалари чарх урган бир аҳволдаги Мцирининг монастирь олдида даҳшатдан қотиши тасвири ўшандай жойлардан. Ундаги табиат манзаралари улуғ санъаткор маҳоратини ошкор этиб қўяди. Уларда Кавказ ўзининг улуғвор, серҳашам жилосини топган. Кавказ шоиримиз музасининг буюк илтифотига сазовор бўлди... Ажаб ҳол! Бизнинг поэтик истеъдодларимизга бешик бўлмоқ, уларнинг шеърий ватани, улар музасининг илҳомчиси ва мураббийси бўлмоқ Кавказга насиб этган экан-да! Пушкин ўзининг илк поэмаларидан бири «Кавказ асири»ни Кавказга бағишлаган эди. Унинг сўнгги поэмаларидан бири «Ғолиб» ҳам Кавказга бағиш-

ланган. Унинг бир қанча дилбар лирик шеърлари ҳам Кавказ билан боғланган. Грибоедов Кавказда ўзининг «Ақллилик балоси»ни яратди. Бу ўлканинг ёввойи, улуғвор табиати, қайноқ ҳаёти ва фарзандларининг шафқатсиз поэзияси, шоирнинг таҳқирланган туйғуларини Фамусов, Скалозубов, Загорецкий, Хлестов, Тугоуховский, Репетиллов, Молчалин каби инсон табиати ҳажви бўлмиш лоқайд, бўлмағур тўдани тасвирлашга илҳомлантирди... Мана, янги бир улуғ истеъдод майдонга келди ва Кавказ унинг эҳтирос билан севган поэтик ватани бўлиб қолди. Кавказнинг оппоқ қорга бурканган кўз илғамас чўққиларида у ўз Парнасини топди. Унинг шиддатли Терекда, шошқин тоғ сойларида, шифобахш булоқларида ўз Ипокренига кастал калитини топди... Лермонтовнинг бу вақтлар,— бир пайт «Ақллилик балоси» билан рўй берганидек,— қўлёзма ҳолида қўлма-қўл бўлиб юрган, воқеаси Кавказда кечадиган яна бир поэмаси, жуда афсуски, босилмаган: биз «Демон»ни кўзда тутяпмиз. Ундаги фикр «Мцири»га нисбатан теран ва беқиёс етукдир. Гарчи ундаги ифода бир қадар сустроқ бўлса-да, манзаралар бойлиги, жўшқин поэтик эҳтирос, қуйма сатрлар, фикрлар юксаклиги, образларнинг кўркем бир жозибаторлиги уни «Мцири»дан юксак ўринга қўяди ва унинг шаънига айтиладиган барча мақтовлардан юқори туради. Бу чинакам санъат қондаларига беками кўст тўғри келувчи етук бадий кашфиёт эмас, лекин у шоир истеъдодининг бутун қудратини кўрсатиб туради ва келажакда буюк бадий кашфиётлар ваъда қилади.

Умуман, Лермонтов поэзияси ҳақида гап кетар экан ундаги бир камчиликни айтиб ўтиш зарур. У ҳам бўлса, баъзи образларнинг равшан бўлмайд қолиши ва ифодада ноаниқликка йўл қўйишидир. Масалан, «Терак совғалари»да *зардаси тез оқим* Каспийга ўлган казак қизнинг чиройини тасвир этар экан, унинг ўлими сабаблари, ёвқур казак билан муносабатига ноаниқ бир ишора бор:

Фақат битта ёвқур казак
 Станица — қишлоғида
 Қиз кўйида хафагазак —
 Юрмас дарё қирғоғида.
 Қорабайир отин жангга
 Эгарлаган тунда тоғда,
 Ёвуз чечен урган ханжар
 Бошин узар қизгин чоғда

(А. Абдураззоқ *таржимаси*)

Бу ерда учта эҳтимол тутилган нарсани топиб олиш ўқувчи ихтиёрига қолдирилади: чечен казак қизни ўлдирган, казак севгилисининг ўлими учун ўзини интиқомга дучор этган; ёки казакнинг ўзи уни рашк қилиб ўлдирган ва энди ўзига ўлим изламоқда; ёки у ҳали ўз севгилисининг ҳалокати ҳақида ҳеч нарса билмайди ва шу сабабли жангга тайёрланар экан, у ҳақда қайғурмайди. Бундай поаниқлик бадийликка путур еткази, чунки бадийликнинг ўзи муайян фикрни аниқ, қабариқ, ёрқин образларда етказмоқдир. Лермонтов китобчасида унинг «Шоир» номли ажойиб пьесаси хотимасидагига ўхшаш беш-олти мужмал ифодани топиш мумкин:

Хўрланган пайғамбар, уйғонармисан!
Е қасос чорлаган пайтда ҳам энди
Ҳеч вақт олмасмисан олтин қинидан
Нафрат занги босган шу шамширингни?..

(А. Мухтор таржимаси.)

Нафрат занги — поаниқ, мажозга жуда яқинлаб келадиган ифода. Поэтик асардаги ҳар бир сўз бутун асар талаб этадиган фикрнинг барча маъноларини шу қадар қамраб олган бўлсинки, уни худди шу ерда алмаштира олувчи иккинчи бир сўзнинг тилда йўқлиги билиниб турсин. Пушкин бу жиҳатдан ҳам бениҳоя ўрнак бўлгуликдир. Унинг жами асарларида бирорта ҳам озгина бўлсин мужмал, зўраки ифодани, ҳатто сўзни қидириб топиш қийин... Лекин биз Лермонтов китобида ҳам беш ёки олти ўриндагина шундай ғалатлик бор, деймиз холос. Қолган ҳаммасида бадий такт шу қадар кучли ва латиф, ифодалар пушкинона аниқ ва тил муаллиф қаламида итоат ва садоқат билан хизмат қиладики, ҳайратга тушмай илож йўқ.

Лермонтов шеърларига умумий назар ташлар эканмиз, унда ҳаёт ва поэзияни бунёд этувчи барча куч ва элементларни кўрамиз. Бу теран натурада, бу қудратли руҳда ҳамма нарса бор. Унга ҳаётнинг барча сирлари маълум ва тушунарли. У уларнинг ҳаммасига акс-садо бера олади. У ранг-баранг ҳаёт оламининг мутлақ ҳоқими. У уларни чинакам санъаткордек қайта яратади. У бутун қалби билан рус шоири. Унда рус ҳаётининг ўтмиши ҳам, келажаги ҳам барҳаёт. У ўз қалбининг ички олами билан теран танишдир. Руҳнинг метиндек мустаҳкам куч ва қудрати, заиф зорланиш, ибодатнинг осуда

фароғати, алангали, бўронли туғён, сокин ғам, мулойим ўйчанлик, виқорли изтироб фарёди, умидсизлик ноласи, туйғунинг сеҳрли нафосати, дадил орзуларнинг тийиб бўлмас шиддати, ифбатли бир покизалик, мавжуд жамиятнинг иллатлари, башар ҳаётининг манзаралари, ҳаётнинг хумор жозибаси, виждон азоби, дилни ром этувчи ўкинч, нолакор эҳтирос, ҳаёт бўронлари билан чулганган юракка бир маромда қуйилувчи оҳанглардек осуда кўз ёшлар, муҳаббат завқ-шавқи, ҳижрон изтироби, висол қувончи, оналик туйғуси, ҳаёт икир-чикирларига нафрат, қувончга телбаларча иштиёқ, хилқатнинг бор зийнатидан қониб-қониб лаззат олаётган руҳнинг сурури, буюк ишонч, бўм-бўин қалб қийноғи, ўз турмушининг зерикарли ва бачкана эканлигини ҳис этган кишининг ўзидан жирканувчи нидоси, инкор захри, шубҳанинг совуқ нафаси, жўшқин туйғуларнинг мулоҳазанинг вазмин қудратига қарши кураши, тубан осмоний руҳ, мағрур демон ва бегуноҳ чақалоқ, асов вахханка ва покиза қиз — ҳамма-ҳаммаси Лермонтов поэзиясида: осмон ҳам, ер ҳам, жаннат ҳам, дўзах ҳам... Фикрнинг теранлиги, поэтик образларнинг мўл-кўллиги, поэтик жозибанинг ҳайратомуз, таъсирчан кучи, жўшқин ҳаёт тасвири ва типик оригиналлик, фаввора сингари шошқин отилувчи туганмас қудрати жиҳатидан унинг асарлари буюк шоирларнинг асарларини эсга солади. Унинг ижоди эндигина бошланди. Лекин у нақадар кўп иш қила олди, гўзалликнинг нақадар нозик мушоҳада этишини намоён қила олди. Шундай экан, келажакда ундан нималар кутиш мумкин?.. Ҳозирча биз уни Байрон ҳам, Гёте ҳам, Пушкин ҳам дея олмаймиз ва вақти келиб ундан Байрон, Гёте ёки Пушкин чиқсин, демаймиз ҳам. Чунки бизнинг ишончимиз комил: ундан уни си ҳам, буниси ҳам, учинчиси ҳам чиқмайди. Ундан *Лермонтов* чиқади... Кўпчиликнинг назарида, ҳаддан ташқари мақтаб юбораётгандек бўлишимиз мумкин. Лекин биз ҳозирча ҳеч ким ишонмайдиган, аммо кўп ўтмай, жамиятнинг эътирофини биринчи ким айтгани ва жамият бунинг учун кимни масҳара этганлигини унутиб, ҳамма мақташга тушадиган бир масала хусусида кескин ва аниқ фикр билдиришдек қийин вазифани зиммамизга олганмиз... Янги юз очган истеъдод асарларида муҳрланган руҳнинг гувоҳлиги оломонга ҳеч нарса англамайди. У ўз мулоҳазаларини мазкур асарларга таяниб эмас, балки бошқа нарсаларга қараб, масалан, энг аввало у ҳақда

муҳтарам зотларнинг, хизмат кўрсатган адабиётчиларнинг фикрлари қандай, сўнг қолганлар нима дейдилар — шуларга қараб билдиради. У ёш шоир асарларини ўқиганида ҳаяжонга тушса ҳамки, уни ўзи маъносини англаб етмайдиган, лекин ҳамшиша тинглаган ва ҳурмат қилиб ўрганиб қолган бирор ном билан таққослаб қолишса, кўзларини ола-кула қилишади... Оломонда ҳақиқатга ишонч деган нарса йўқ. У ўз туйғуларига, ақлига эмас, балки нуфузларга ишонади ва яхши қилади... У шоир қаршида тиз чўкиши учун аввало шоирнинг донғи чиққан бўлиши, ўзи бу номга кўниккан бўлиши, ўзидаги бемаъно ҳайратини бир лаҳза ўғирлаган кўплаб арзимас номларни унутиши лозим. Procu! profani!*

Нима бўлганда ҳам, оломон ичида ҳам оломондан юксакка кўтарилган кишилар бор. Улар бизни тушунишади. Улар Лермонтовни аллақандай қофиябоз-сафсатабоздан, Россиянинг шуҳрати ҳақида бақириб-чақиргани учунгина (гарчи у бунга мутлақо муҳтож бўлмаса-да) ўзини миллий руҳ намояндаси деб жар солиб, гўё ҳозирда жон таслим этаётган Европанинг тарихидаги қаҳрамонлардан немис студентларига ўхшаш бир нарса чиқариб, *вандалларча* кулувчилардан фарқлашади... Улар Лермонтов ҳақида бизнинг мулоҳазаларимизни ҳам бирон журналнинг ҳар номерида, битта, баъзан ҳатто иккита қиссаси босилиб турадиган ва ўша журналнинг торгина доираси учунгина мумтоз ҳисобланган, лекин умуман, тузуккина истеъдод эгалари ҳисобланмиш ёзувчилар ҳақида айтилиб турадиган «асарларига барча дид соҳиблари, ҳатто барча адабий партиялар тан берган замонамизнинг энг яхши ёзувчиси» қабилидаги гаплардан фарқлай олишларига ишончимиз комил. Биз ишонамизки, улар ҳануз ўз ҳаётларининг гуллаб-яшнаган давридаги диди савиясида турган кекса авлоднинг янгиликни ҳис қила олмаслик, тушунмаслик орқасидаги оҳу фиғонини ҳам керакли даражада англай оладилар...

Ва биз барча дидлар, барча адабий партиялар Лермонтов асарларига чинакам (*ҳазилакам эмас*) тан бера бошлаганлигини кўриб турибмиз. Адабиётда унинг номи халқ номи бўлиб қоладиган, поэзиясининг уйғун садолари халқнинг кундалик гап-сўзидан, турмуш ташвишлари лаҳжасидан эшитилиб турадиган замон узоқ эмас...

* Чекил, гофиллар... (лотинча—Ред.)

АЛЕКСАНДР ПУШКИН АСАРЛАРИ

Учинчи мақола

Батюшков шоирлик фаолиятининг обзори; шеъриятининг характери.— Гнедич; унинг таржималари ва ўз асарлари.— Мерзляков.— Князь Вяземский.— Карамзин даври охирининг журналлари.

Батюшков рус адабиётида Жуковский қадар аҳамият касб этмайди. Жуковский санъат воситасида жамиятнинг маънавий томонига таъсир кўрсатди; санъат унинг учун гўё жамиятни тарбиялаш воситаси эди. Жуковскийнинг санъат олдидаги хизмати аслида шундан иборат бўлдики, у рус шеърияти учун мазмун имконияти берди. Батюшков, ўз даври соф адабиётчиларининг буюк ҳурматига сазовор бўлгани ҳолда, жамиятга деярли ҳеч қандай таъсир ўтказмади ва гарчанд унинг рус шеърияти олдидаги хизматлари улкан эса-да, бироқ улар Жуковскийникига нисбатан бутунлай бошқача тарздаги хизматлар эди. Батюшков фақат унча катта бўлмаган шеърлар китобчаси ёзишгагина улгурди ва бу китобчадаги шеърларнинг ҳаммасини бараварига яхши деб бўлмайди, ҳатто яхшилари ҳам бир хилда тенг қийматга эга эмас¹. У ўз даври жамиятига ва ўз даври рус адабиёти ҳамда шеъриятига алоҳида кучли таъсир кўрсатолмас эди: унинг таъсири Пушкин шеъриятида—ўтмиш шоирлари асарларининг жонини ташкил этган унсурларни ўзига қабул қилган, тўғрироғи, сингдириб юборган шеърятда кўзга ташланади. Державин, Жуковский ва Батюшков Пушкинга айниқса катта таъсир кўрсатдилар; лицей даври шеърларидан аёнки, улар Пушкиннинг шеърят бобидаги устозлари эди. Державин, Жуковский ва Батюшков шеъриятида муҳим ҳамда жон-

ли нимаики бўлса, Пушкин шеърляти уларнинг ҳаммасини ўзига хос унсурлар ёрдамида қайта ишлаб, ўзига сингдирди. Пушкин мана шу рус шеърляти уч устоди шеърй бойлигининг бевосита вориси эди. Бу ворис ўз фаоляти билан мерос сармойяни шу қадар кўпайтирдикки, натижада у қўлга киритган даромад хирмони, меросни ва муомалага сарфланган суммани босиб кетди. Имкониятимиз даражасида Державин ҳамда Жуковский шеърлятидаги муҳим ва жонли томонларни кўрсатишга, очишга ҳаракат қилдик²; энди биз учун буни Батюшков шеърлятига нисбатан қўллашгина қолди.

Батюшков шеърлятининг йўналиши Жуковский шеърляти йўналишига бутунлай қарама-қарши. Агар *ноаниқлик* ва *туманлилик* ўрта асрлар руҳидаги романтизмнинг ўзига хос характерини ташкил этар экан, у ҳолда Жуковский қапчалик *романтик бўлса*, Батюшков шунча *классикдир*: зеро, *аниқлик* ва *равшанлик*—Батюшков шеърлятининг бирламчи ва бош хусусиятидир. Агар мазкур хусусиятлари билан Батюшков шеърляти жуда бўлмаганда Жуковский шеърляти каби бой мазмунни ўзида мужассам этганида эди, у шоир сифатида Жуковскийдан анча баланд турарди. Батюшков шеърлятини, ҳатто унинг бутунлай ўзига хос характерини назардан соқит қилганда ҳам, ҳар қандай мазмундан холи, дейиш мумкин эмас; бироқ Батюшков ўз истеъдодини ҳис этмаган, унга садоқатли бўлишга ҳаракат қилмаган бир пайтда, руҳининг бевосита интилиши йўлидан борган Жуковский ўз романтизмга содиқ қолди ва ундан асарларида тўлиқ фойдаланди. Нафис, эстетик қадимиятнинг ёруғ ва муайян дунёси — Батюшков истеъдоди мана шу эди. Унинг ижодида, рус шоирлари ичида биринчи бўлиб, бадиият бошқа унсурлардан устун унсур сифатида юзага чиқди. Батюшков шеърларида пластика, агар таъбир жоиз бўлса, *хайкалтарошлик* унсурлари кўп дейиш маъқул. Унинг шеърини кўпинча қулоқ билан тинглашгина эмас, айна пайтда кўз билан кўриш ҳам мумкин: Батюшков шеърининг ҳарир пардалари тахи ва бурмаларига қўл теккизгинг келади. Жуковский қадимий Эллада билан фақат Шиллер орқали танишди. Шиллер,— бундан аввалги мақолада айтиб ўтганимиздек,— Грецияга кўпроқ унинг романтик томонидан назар солган эди, шу сабабли ҳам рус шеърляти ҳали Грециянинг соф бадий томонини билмас, Грецияни жаҳондаги барча шеърлят нафис шеърлятга айланмоғи

учун у орқали ўтиши лозим бўлган дунёвий ижодхона сифатида танимас эди. Державиннинг Анакреот услубидаги шеърларида қадимият бадийлиги нақшининг хусусиятлари ялт этиб кўзга ташланиб қолади, фақат ялт этадию, яхлитликка қўпол ва беўхшов ишлов берилиши натижасида шу заҳотиёқ ғойиб бўлади. Шунга қарамай, антик шеърятнинг мана шу жилвалари Державинга нисбатан эҳтиром уйғотади, зотан у яшаган замонаси ва олган билими доирасида қадимий санъат характери ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаслиги ҳам мумкин эди, агар у оний жило билан эса-да, қадимий санъатга яқинлашган экан, бу фақат унинг ўз шоирлик табиати шарофати туфайлигина рўй берган. Бу, шунини айтиш керакки, агар Державиннинг Русда бошқа бир даврида шеърят учун қулайроқ пайтда дунёга келганида қай даражада камолотга эришишини ва нималар қила олиши мумкинлигини кўрсатади. Лекин Батюшков ўз табиатиға кўра юнон нафис санъати руҳиға қанчалик яқин бўлса, озми-кўпми билими орқали у билан танишиши туфайли ҳам шу даражадаги яқинликни қўлга киритди. У рус шоирлари ичида жаҳон санъатининг бу жаҳоний ижодхонасига биринчи бўлиб қадам қўйган шоирдир, ҳайкалларнинг нафис юз-бошлари, олижаноб соддалик ва сокин пластик гўзаллик билан ишланган сеҳрли ўймакорлик асарлари биринчи бўлиб уни ҳайратга солди. Батюшков, эҳтимол, лотин тилини билган ва афтидан, юнон тилини билмаган кўринади; юнон антологиясидаги ўн икки шеърни қайси тилдан таржима қилгани номаълум; бу Смирдин томонидан унинг асарлари нашриға ёзилган қисқагина сўз бошида айтиб ўтилмаган; бироқ «Юнон антологияси ҳақида» мақоласига илова этилган мазкур французча шеърларнинг таржимаси, уларни Батюшков француз тилидан ағдарган, деб ўйлаш имконини беради. Мазкур ҳолат бу шоирнинг табиати ва руҳи эллин илҳом париси билан нақадар қондош эканини тонг қоларли даражада яққол намоён этади. Санъатнинг санъат сифатидаги аҳамиятини тушунувчилар ва санъат, энг аввало, санъатга айланмай туриб, мазмунан қанақалигидан қатъий назар, кишиларға ҳеч қандай таъсир кўрсатолмаслигини англовчилар учун нимага бизнинг Батюшков томонидан юнон антологиясидан қилинган ўн икки жажжи пьеса таржимасига бу қадар юксак баҳо бераётганимиз аён бўлиши керак. Аввалги мақолада унинг антологик пьесаларининг кўпчилик қисми-

ни кўчирган эдик; бу ўринда эса, мисол тариқасида уларнинг биттасини, энг қисқасини келтирамиз:

Яширгаймиз мангуга мардумлар ҳасадидан*
Ениқ завқу шавқ ила эҳтирослар шиддатин;
Нақадар тотли бўса—туннинг сукунатида.
Нақадарли тотлидир яширин ишқ лаззати!

Бу жажжи пьесадагига ўхшаш мисралар Пушкингача Батюшковдан бошқа бирон-бир шоирда учрамайди; бунинг устига, қатъий айтиш мумкинки, Пушкингача Батюшковдан ташқари ҳеч бир шоир рус шеърининг ана шундай имкониятларини очиб беролмаган. Бундан кейин Пушкинга қуйидагича антологик шеърлар ёзиш учун олдинга қараб у қадар катта қадам ташлаш шарт бўлмай қолди:

Мени, эй бахтли ўғлой, асир этди борлигинг:
Ҳам мағрур, ҳам оташин, ҳам майин қалб жамоли
Ва сулувлар ҳуснидек ёшликнинг илк камоли.

Еки мана бу мисралар:

Инонаман: севилдим; қалб учун ишонч лозим.
Мунофиқлик қилмагай, йўқ менинг дилнавозим;
Унда бари табиий: хоҳишлар ёниқ, хумор,
Уятчан тортинчоқлик, тенги йўқ гўзал рухсор,
Қийну сўзлардаги ёқимтой бепарволик,
Суюкли исмдаги нораства боиболик.

Умуман, шуни айтиш керакки, Батюшковнинг антологик шеърлари Пушкиннинг антологик (намунали) пьесаларига фақат Пушкин даври учун ёт, Батюшков даври учун эса муқаррар ва кечирарли бўлмиш тилдаги тўмтоқлик, поравонлик ҳамда дағаллик туфайлигина, яъни тил софлиги борасидагина ён беради. холос, Пушкин антологик шеърларининг мукамаллиги—Батюшков шарофати билан дунёга келган мукамаллик,—унинг барча шеърларида ўз ифодасини топди. Бу ўринда яна юқорида зикр этилган антологик пьесанинг сўнгги икки мисрасини келтирамиз:

Нақадар тотли бўса — туннинг сукунатида,
Нақадарли тотлидир яширин ишқ лаззати!

* Мақоладаги шеърини парчалар ҳам Абдулла Шер таржимасида берилмоқда — Ред.

Пушкиннинг «*Қиш. Нима ҳам қилардик биз қишлоқда? Мен кутиб...*» (IV жилд, 303- бет) шеърини хотирланг: у ҳеч қанақасига антологик эмас, лекин қарангки, унинг сўнгги мисралари услуб жиҳати билан Батюшковнинг антологик пьесасини нақадар эслатади:

Ва чиқар остонага шом чоғида гўзал қиз,
Очиқ бўйни, сийпаси, изгиринга тутар юз!
Лекин шимол бўрони рус гулига бехатар,
Бўсалар оловлангай қаҳратонда нақадар!
Рус қизи қор қўйнида нақадар оташ рухсор!

Пушкин туфайли антологик шеър сирини эгаллаш ҳатто оддий истеъдодлар учун ҳам мумкин бўлиб қолди: чунончи, жаноб Майковнинг кўпгина антологик шеърлари қиммати жиҳатидан Пушкиннинг антологик шеърларидан қолишмайди, ваҳоланки, жаноб Майков антологик турдан бошқа шеърят турларининг ҳеч бирида истеъдод намоёйиш этолмади. Жаноб Майковдан кейин антологик турдаги шеърлар жаноб Фетда учрайди. Жаноб Майков жаноб Крешев қиёфасида ўзига тақлидчи топдики, унинг антологик шеърларига поэтик қиммат бутунлай ёт эмас,— бундай шеърлар агар асримиз иккинчи ўн йиллигининг бошларида дунёга келганида эди, улар, шубҳасиз, рус адабиётида давр яратган бўларди; ҳозирги пайтда эса, уларга ҳеч ким эътибор бермайди,— бу ҳолни бутунлай асоссиз ва ноҳақ дейиш ножоиз. Русда *биринчи бўлиб*, фақат тил жиҳатидан, шунда ҳам салгина, Пушкиннинг антологик шеърларига ён берадиган антологик шеърлар яратган Батюшков қандай ҳайратга сазовор? Бизнинг, Пушкин ўз антологик, пировард-натижада эса, умуман шеърлари учун Батюшковдан миннатдор бўлиши керак, деб ўйлашга ҳақимиз борми? Жуковскийнинг Пушкинга катта таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас эди; Пушкиннинг «*Руслан ва Людмила*»да ўз устози сифатида Жуковскийга қилган мурожаати кимга ҳам маълум эмас дейсиз?

Шеърятнинг порлоқ даҳоси,
Сир ва хаёл, илҳом шайдоси,
Севги, армон, ҳатто иблислар,
Гўр ва жаннат, туш, оғир ҳислар—
Қўшиқчиси, шимолий Орфей,
Кечир мени! Ўзга нима дей,
Сен беқарор музамаг сирдош,
Ҳам жонкуяр, мураббий қўлдош!

(*Миртемир таржимаси*)

Бу парчанинг сўнги мисралари, улардаги ҳазил оҳангидан қатъий назар, Пушкиннинг болалик тасаввурига ҳатто «Уйқудаги ўн икки қиз» ҳам нақадар кучли таъсир қилганини кўрсатади. Бироқ Жуковскийнинг таъсири маҳоратдан кўра кўпроқ маънавият борасидаги таъсирки, унинг изларини Пушкиннинг лицей даври шеърларидан бошқа асарларидан топиш ва кўрсатиб бериш амри маҳол. Пушкин анча эрта ҳамда тез муддат ичида Жуковский шеърини мазмунини ортда қолдирди, унинг равшан, муайян ақли, табиатан моҳирлиги Жуковскийдан кўра Батюшковнинг ақли ва табиати билан нисбатан кўпроқ уйғунлик топди. Шу боисдан ҳам Пушкинга Батюшковнинг таъсири Жуковский таъсирига қараганда кўзга яққолроқ ташланиб туради. Бу таъсир айтиқса моҳирлик ва санъаткорлик билан ёзилган шеърларида намоёндыр. Батюшковдек салафи бўлмай туриб, Пушкиннинг бундай шеърлар яратиши амри маҳол эди.

Батюшков учун, ўз табиатига кўра, ҳаёт неъматларини юнон руҳида мушоҳада қилиш жуда яқин эди. Севгида у ҳеч қанақасига романтик эмас. Нафис шаҳват — мана Батюшков шеърининг пафоси. Тўғри, унинг севгисида эҳтирос ва назокатдан ташқари майинлик, баъзан эса қайғу-изтироб кўп; бироқ ундаги устунлик қилувчи унсур — доимо шеърят ҳамда лаззат назокатининг бутун ардоғи, карашмаси билан йўғрилган эҳтиросли ҳиссиётдыр. Батюшковнинг шундай пьесаси борки, уни ҳиссиётнинг бетийиқ интилиши, айти пайтда, шеърят ва назокат савдойилиги даражасига кўтарилган туйғулар эҳтиросининг энг юксак нуқтаси деб аташ мумкин. Бу эҳтиросли илҳом учун шонримиз қадамиятдан миннатдор бўлмоғи лозим, зотан шеър мазмуни ҳам қадимги дунёнинг мифологик ҳаётидан олинган: унда қувноқ шодиёна ва Вакхнинг шўх-шаддодлиги, ёқимли ҳаёсизлиги, мафтункор гўзаллари ёрқин бўёқларда акс эттирилади:

Эригона шодиёнаси
 Чорлар — шошар Вакх гўзаллари;
 Елда учар олислар сари
 Улар оҳи, шўх, шодон саси.
 Тунд, ёввойи ўрмонда алҳол
 Орта қолди бир пари ёлғиз;
 Мен югурган сари изма-из,
 У қочарди ёш кийик мисол.
 Беҳаё ел, ёйиб он сайин
 Печакгуллар илашган сочин,

Кўйлагини ўйнар атайин
 Ёш парининг тизларин очиб.
 Ҳарир кўйлак, тилла ранг хмель
 Чамбарига ўралган қомат,
 Гўзал рухсор, нозик-ниҳол бел,
 Ол ёноқлар, ўтмай бир муддат
 Ақиқ узум эриб кетгувчи
 Ғунча лаблар; бари бир туйғу —
 Ки, сеҳрига банди этгувчи —
 Қалбга қуйиб оловли оғу!..
 Мен югурган сайин изма-из,
 У қочарди ёш кийик мисол;
 Мен етдиму, йиқилди у қиз!
 Бош остида тимпан — ажиб ҳол!
 Утиб кетди Вахк гўзаллари
 Енимиздан қий-чув-ла шундоқ;
 Урмон бўйлаб учди кўк сари
 Ишвали оҳ, ширин бир ингроқ.

Бундай шеърлар бизнинг давримизда ҳам яхши ҳи-
 собланади; улар, илк бора пайдо бўлишлари биланоқ,
 рус шеърлятида яқин орада рўй берадиган ўзгаришнинг
 даракчилари сифатида жамоатчилик эътиборини торти-
 ши лозим эди. Тўғри, бу шеърларни ҳали пушкинона деб
 бўлмайдилар; аммо улардан сўнг қандайдир ўзгача шеърлар-
 ни эмас, балки айнан пушкинона асарларни кутиш керак
 эди... Шундай қилиб, Пушкиннинг юзага чиқиши учун
 ҳамма нарса тахт эди, албатта, Батюшков Пушкин асли-
 да қандай бунёдга келган бўлса, унинг шундай намоён
 бўлиши учун жуда катта имконият яратди. Биргина мана
 шу хизматининг ўзиёқ Батюшков номининг рус адабиёти
 тарихида муҳаббат ва ҳурмат билан тилга олиниши учун
 кифоядир.

Батюшковнинг табиатан қадимият илҳом парисига
 яқинлиги ва юксак шоирлик истеъдодига қараб, у қадим-
 ги юнон шеърляти руҳида ёзилган кўпгина шеърлари,
 юнонча ҳамда лотинчадан қилган моҳирона таржималари
 туфайли адабиётимизни кўпдан-кўп бадиий асарлар би-
 лан бойитди, деб ўйлаш мумкин эди, лекин асло бундай
 бўлиб чиқмади! У юнон шоирларидан антологиядан олин-
 ган ўн икки пьесада ташқари ҳеч нарса таржима қилма-
 ди; лотинчадан эса, фақат Тибуллнинг уч элегиясини, шун-
 да ҳам, эркин таржима қилди, холос. Батюшков таржи-
 масида баъзи ўринлар заиф, салқин, чўзиқ чиққанлиги ва
 жўнлашгани натижасида бутун элегияни бирданига ўқиб
 тугатиш оғир; бироқ айни шу таржима ўрни-ўрни билан
 шунчалик муваффақиятли бажарилганки, беихтиёр Ба-

тюшков Тибуллининг, бу лотин романтик шоирининг нега ҳамма шеърларини таржима қилмаганига афсуслансан киши. Таржиманинг, бутунисича олинганда қандай баҳоланишидан қатъий назар, қуйидагига ўхшаш ўринлари унинг барча нуқсонларини ювиб кетади:

Йўқ менинг азиз дўстим, Делия йўқ ёнимда,
У ҳатто айрилиқнинг шу даҳшатли онида
Сирли русмлар ила сажда келтирар бажо:
Муқаддас қўрқув ичра титраб айлар илтижо;
Ўсмирнинг қуръасида бизники бахтли тақдир,
Не фойда бундан? Яқин ҳалокат они, ахир,—
Делия яна ғамгин, яна маъюс ва бедор,
Еш тўла нигоҳини қаратмиш бенхтиёр
Олис йўлга. Ўзим ҳам ғамдан тугаб бардошим,
Делияга: «Тинчлангил!»—дедим ютиб кўз ёшим;
«Тинчлангил!»— дедиму мен, ихтиёрсиз титроқда
Маъюс бир бўса олдим маъюсона дудоқдан⁴.
Тўхтатар эди мени қандайдир маъбуд гўё.
Бахтсизликни каромат қиларди қузғун гоҳо,
Гоҳ маъбуд Сатурнга бағишланган қутлуг кун
Олис ўрмон ортидан тинглардим қалдироқ ун.
Эй, севги нелигини билгувчи ёронлар, сиз
Муҳаббатнинг ҳижронли ғазабидан кўрқингиз!
Бироқ, Делия, нечун Изидага қурбонлик —
Бу тундаги узоқ ҳамд — маъбудларга ёронлик
Ва бу зоҳида сеҳри, мисдан янграган ингроқ?
Нечун, Делия, уйқу тўшакда ёрдан йироқ
Ва муқаддас сув билан покланмоқлик бу нафас?
Бари бекор, азизам, Тибулл, ёнингда эмас!
О даҳшатли маъбуда! Йўллама унга офат,
Келтиргуси Делия хушбўй дарахтдан шарбат,
Такрор баҳор гуллари муқаддас уйинг безар
Ва шўх еллар тўзғитган сочин ёйиб зулфизар,
Ўралганча ҳарирга, худди ҳур қиз мисоли
Турар тахтасупада: кўк юлдузи, ҳилоли
То ол ёноқ Аврора кўрсатгунча рўйини
Тинглар унинг сасию зоҳидалар куйини.

Менинг ягона тангрим ва қалбим ҳукмрони,
Сенинг банданг бўлдим мен, Киприданнинг ўғлини!
Қабргача бандиман назокатли гулингда
Ва, Амур, келтирарсан мени сирли йўлингдан
Ул тинч, сокин гўшага, Элизий бағри томон,
Мангу баҳор қўйнида унда далаю ўрмон;
Гуллар унда хушбўй нард, киннамона новдаси,
Атиргуллар ҳидидан маст у ерлар ҳавоси;
Унда қушлар қўшиғи, булоқларнинг шўх куйи;
Унда ёш, гўзал қизлар давра тузгани кўйи
Дарахтлар орасида ғойиб бўлар шарпадек;
Кимники қўлга олса қаттол тақдир сўзсиз, тек,
Муҳаббат қучоғида, лаззат онида агар,

Унинг манглайин безар барра миртадан чамбар.

Бироқ, сен, вафодорим, азиз дўсти бебаҳо,
Нигоҳлардам яширин тинчгина кулба аро
Муҳаббатнинг маҳрами — дугонанг-ла ул замон
Уйдаги меҳробларни тарк этмагил бирор он.
Изғирин қутурган чоғ, бехатар ул гўшангда
Дугонанг, зулмат тунни қувлаган ёруғ шамда
Сирли нур туйиб, аста айлантириб урчугни,
Кечмиш кунлар қиссасин, сўйлар бир шод, бир пурхун.
Ширин уйдирмаларга сен эса тутиб қулоқ,
Узингни унутасан; ҳорғин кўзингда чарчоқ
Уйқуга айланади, қўлдан урчуқ ногаҳон
Тушар... ва остонада ёринг бўлур намоён
Худди фалак йўллаган эзгулик даҳосидек,
Чопиб қарши ол мени, кел, ором сабосидек.
Хуш қоматинг кўзимни қувонтирсин тўлғониб,
Тўзғиган зулфинг тушсин оқ елкангга чулғониб.
Балқиган момик сийнанг, оёқларинг қилсин ром.
Қачон, қачон Аврора этгуси бизга инъом
Заррин ёл тулпорларда ўша кунни келтириб
Ва Тибулл Делняни қучар ишқ гаштин суриб?

Биз парча олган мазкур элегия ҳеч қандай рақам билан белгиланмаган. У бутунисича ажойиб таржима қилинган, агарда унда анча-мунча ноқонуний кесиб қўйишлар ва қуйидаги биргина:

Маъбудлар итқитмишдир тубсиз томонлар сари — мисра учрар экан, у ҳолда шуни унутмаслик керакки, буларнинг ҳаммаси шеърят борасидаги нуқсондан кўра, тил борасидаги қусурлар сирасига тааллуқлидир; Батюшков даврида эса, бундай ўринлардан ҳатто бирон-бир камчилик топиш ҳеч кимнинг хаёлига келмаган. Гарчанд Тибулл III элегиясининг таржимаси биринчи элегия таржимасидан заифроқ бўлса-да, шунга қарамай, у ҳузур билан ўқилади, бироқ XI элегия Батюшков томонидан нисбатан муваффақиятсиз таржима қилинган: ундаги унча-мунча яхшигина мисралар ҳам ланж ва зерикарли проза оқимига кўмиб юборилган. Элегия анча катта, лекин унинг бир жойига диққатни тортиш мумкин:

Дунёнинг кунлари, сиз — шўх ишқ билан бебаҳо!
Бу ишқ туғи остида гўзаллик-ла жангдамиз.
Нечун кўз ёш, Ливия? Сенинг голибинг, эй қиз,—
Боқ! Оёғинг остида, тизларин букиб турар.
Яширинча макрли муҳаббат секин кирар,
Мана у ўртангизда ўлтирар араз қилиб!
Маъбудларнинг чақмоғи ҳалок этсин юз тилиб
Кимда-ким гўзалликни раижитса жангда, эвоҳ!

Лекин у бахтли агар газабли онда ногоҳ
Қўнғир сочлар гултожин эзиб, титраб қучолса
Ва ўзи билмай қизнинг лозимбоғин ечолса!
Бахтлсан,— уч карра бахт,— агар сенинг сўз, зарданг
Бебаҳо севги ёшин тўка олса кўзлардан!

Юнон антологиясидаги ўн икки пьеса ва Тибуллнинг уч элегиясидан ташқари қадимги дунё шеърятига Батюшков ҳурмат-эъзозининг хотироти сифатида факат Мильвуанинг «Гесиод ва Омир — рақиблар» поэмасинигина тилга олиш мумкин. Французча асл нусханинг қўлимизда бўлмагани сабабли русча таржимани солиштириш имкониятидан маҳруммиз; лекин Батюшков қалами остида бу поэманинг асл нусхадагига қараганда кўпроқ юнонийлашганини англаш учун у қадар сиичковлик шарт эмас.

Батюшковнинг рус адабиётини қадимги дунё шеърятини руҳидаги гўзал асарлар ва ажойиб таржималар билан бойитишига нималар халақит берганини қуйида айтиб ўтамиз.

Батюшковнинг эҳтиросли, маҳоратли табнати фақат Элладага нисбатангина яқинликка интилмади: у, жануб ўсимлигидек, жилвагар Авзониянинг фараҳбахш осмони остида янада ўзини эмин-эркин ҳис этарди. Петрарка ва Тассо диёри рус шоири илҳом парисининг ҳам ватани эди. Петрарка, Ариост ва айниқса Тассо — Батюшковнинг севимли шоирлари эди. Тассонинг вафотига у «Қуддус» куйчиси ҳаёти ва ўлимининг юксак даражадаги тасвири сифатида қабул қилиниши мумкин бўлган элегия бағишлади; ҳажман каттагина, айни пайтда бир қадар заиф, мактуб турига тааллуқли «Тассога» шеъри шоиримизнинг Годфред куйчисига нисбатан муҳаббат ва эҳтиромидан гувоҳлик беради; бунинг устига, Батюшков «Озод этилган Қуддус» дан, айтиш керакки, анча муваффақиятсиз тарзда унчалик катта бўлмаган парча ҳам таржима қилди. Петрарканинг эса фақат битта—«Лауранинг вафотига» шеърини рус тилига чевирди ва унинг IX канцонаси—«Оқшом»га назира битди, холос. Шунингдек, Италиянинг учала шоирига ҳам биттадан мақола бағишлади; уларда Батюшков танқидчи сифатида бу шоирларга бўлган эъзоз-эҳтиромини изҳор этди. Айниқса, шуниси қувончлики, у Тассони қайта-қайта мутолаа қилиши жараёнида кашф этган жиҳатларни ўзининг хизмати деб ҳисоблайди ва улар билан фахрланади: Батюшков «Озод этилган Қуддус»да Петраркага тегишли кўпгина ўринларни, ҳатто

бутун-бутун шеърларни топганки, бу ҳодиса, унинг фикрича, Тассонинг Петраркага нисбатан муҳаббат ва эҳтиромидан далолатдир.

Шунга қарамай, Батюшков қадимги дунё шеърлятига бўлгани сингари, итальян шеърлятига муҳаббатини ҳам амалда жуда оз исботлади. Бунинг сабаби шма эканини қуйида кўрамиз.

Эҳтирослилик — Батюшков шеърлятининг қалби, муҳаббатдан эҳтиросли лаззатланиш эса унинг пафосидир. У Парнидан таржима ҳам қилди, унга назира ҳам ёзди, бироқ ҳар икки ҳолда ҳам ўзлигини йўқотмади. Парнига қилинган қуйидаги назира — «Ёлгон ҳаё»⁵ Батюшков шеърлятининг пафоси ҳақида тўлиқ ва ишончли тушунча беради:

Эслайсанми, дўсти бебаҳо,
Амурлар-ла қандай аста, жим,
Тун зулматин қилиб раҳнамо,
Мен уйингга кирган маҳалим?
Эслайсанми, о. мунис маҳрам,
Титроқ қўллар, шаксиз ниҳоя —
Мағлубликни сезиб турса ҳам,
Этганини енгил ҳимоя?
Шовқин келди — сен қўрқиб кетдинг;
Ярқ этдию сўнди ёруғ нур;
Сен кўксингга юзинг беркитдинг —
Гўё беҳуш... нақадар ҳузур!
Сен қўрқардинг; мен кулдим: «Айтгил,
Қўрқув печун, Хлоя, бизда?
Барчасига Гименей кафил
Ва Амурлар — хизматимизда.
Чуқур жимлик борлиқин кўммиш,
Барини элтмиш уйқунинг тоғи!
Ҳорғин Аргус кўзини юммиш
Соз солгач Морфий қаноти!»
Эрта тонгининг заррин қуёши
Уфқларда қўзғатди титроқ...
Бироқ ишқининг бебаҳо ёши,
Лаблардаги табассум, бироқ,
Тўлқинизатиб ҳарир либосини —
Сийзаларнинг талпинишан ҳам
Бесўз яна висоли хосини
Ваъда айлар кеч тушгани дам.
Агар менга Зевсининг ўнг қўли
Берса эди тун ила кунини,
Елгини тоғ шафагин йўли
Тезда кесиб ўтмасди тушини!
Чиқар эди қуёш ҳам кечроқ
Унда машиқ айвони сари;
Яширарди бир ялт этибоқ

Ол ёноғин ўрмондан нария;
Соялар ҳам ётарди узоқ
Далаларда намчил тун бўйи;
Тарк этмасди ишқ аҳлин ҳеч чоқ
Эҳтиросли лаззатнинг ўйи.
Дўстлик учун, — дердим, — бир соат,
Бири — уйқу, бири — Вахк учун;
Қолган вақтни, эй сарвқомат,
Бўлашардик сен билан ҳар тун!

Ж. ва В. га бағишланиб, «Менинг пенатларим»⁶ дея номланган гўзал мактубда ҳам Батюшков шеърятининг юксак эҳтироси ана шундай ёрқин ифода топади:

Эй сен, менинг Лилетам,
Қўл чўзганда мен шамга,
Қамтарона гўшамга
Яширипча қўй қадам!
Зар кокил, гул юзинг ҳам,
Мовий-мовий кўзинг ҳам
Эркакча шляпада
Сезилмасин, азизам!
Елкангга кенг плашчим
Ташлаб, қиличимни тақ
Ва ярим тун, сирдошим,
Ногоҳ эшигимни қоқ..
Кирдию — ҳарбий либос
Сирғалиб ерга тушди,
Зулфи ёйилиб ноҳос,
Гўзал елкасин қучди
Ва сийнаси очилди,
Кўзни олар — момиқ, оқ:
Жодугар ишва қилди
Чўпон қиз бўлиб шу чоқ!
Майин жилмайиш билан
Ўтга яқин жой олар;
Нозик қўл ройиш билан
Аста менга суялар,
Ёқут лаблардан шу зум
Япроқлар аро елдай
Шивир титрар: «Азизим,
Мен сеники бутунлай!..»
Кимки андуҳдан фориг
Паноҳ остида ёри
Билан ташвишдан кечса,
Ишрат шавқини суриб
Лаззат майини ичса,
Сўнг илк тонг нурин кўриб,
Оромда кўзин юмса,
Бахтиёрдир ул кимса!..
Тонг отди, фалакдаги
Юлдузлар ҳам ўчмишлар,
Дераза тагидаги

Илиқ инларин қушлар
 Чуғурлаб тарк этдилар,
 Оромни ирғитдилар
 Қанотларидан; зеро
 Ел барглар-ла ўйнашар,
 Неки бор — ишқ-ла яшар
 Қадрдон далам аро;
 Бари тонгда ишққа ром,
 Лила ҳам олар ором,
 Тўшаги — рангин гуллар...
 Ва чойшабни қўққисдан
 Суриб туширди еллар
 Балқиб турган кўксидан...
 Ажаб, икки гулгунча
 Заррин зулфига мунча
 Наркас-ла ёпишмишдир?
 Салқинлик истаб, бироқ,
 Нозик тўсиқдан бир-бир
 Сирғалар жажжи оёқ.
 Оловдек Лила лаби,
 Нафасин ичдим хушҳол
 Атиргул бўйи каби,
 Базмдаги бол мисол!

Бу гўзал пьесанинг сўнгги мисралари Батюшков на-
 фис эпикуреизмини бутун поэтик латофати билан намо-
 йиш этади:

То ордан чопар экан
 Вақт маъбуди жаҳд этиб,
 Бешафқат чалғи билан
 Яшилликни маҳв этиб,
 Дўстим! Ҳаётни суюб,
 Бахтни қувиб учайлик;
 Улимни доғда қўйиб,
 Лаззат майин ичайлик;
 Чалғи тиғи остидан
 Яширин гул узайлик;
 Қисқа умрда қасддан
 Лаҳзаларни чўзайлик!
 Пайти келиб, ҳаётлар
 Ипин тўқиб битирса
 Ва сўнг бизни аждодлар
 Масканига келтирса,—
 Азиз дўсту сирдошлар,
 Нола чекмангиз у дам!
 Нечун, ахир кўз ёшлар,
 Сохта фарёд, сохта ғам?
 Нечун шам, муқаддас дуд,
 Қўнғироқлар садоси,
 Совуқ тахта узра худ-
 Бехуд кашиш дуоси?
 Нечун?.. Лекин йиғилинг

Ойдинда соғинч туйиб,
 Рухимизни шод қилинг
 Қабримизга гул қўйиб;
 Ё қўйинг айлаб эъзоз
 Пенатлар сурати ва
 Икки қадаҳ, икки соз —
 Безаб печакгуллар-ла;
 Йўловчи англар шу он
 Зарҳал лавҳаларсиз ҳам,
 Бундаги ҳар бир ўғлон
 Бахтга бўлганин ҳамдам!

Бу эпикуреизмда, гарчанд, айни пайтда бир ёқламаликнинг кўплиги эҳтимолдан узоқ бўлмаса-да, инсонийлик, инсонларварлик кучли эканини тан олмаслик мумкин эмас. Барибир соғлом эстетик дид Батюшков шеъриятидаги муайянликни унинг улкан ютуғи деб ҳисоблайди. Эҳтимол, сизга унинг мазмуни ёқинқирамас, лекин айни пайтда бошқа бировни у ҳайратга солиши мумкин; бироқ иккинчиз ҳам бир нарсани жуда яхши англайсиз, жуда бўлмаганда, биринчиз авторнинг нимани ёқтиришини, иккинчиз нимани ёмон кўришини билиб оласиз. Қолаверса, албатта, Батюшковдек шоир — чунончи, *медитация* ва гармонияси оҳ-воҳлардан, булутлардан, туманлардан, буғлардан, соя ҳамда кўланкалардан ташкил топган Ламартиндек шоирга қараганда кўпроқ шоирроқдир... Батюшковни илҳомлантирувчи туйғу донмо узвий-ҳаётийдир, шу сабабли ҳам бу туйғу сўзларида ёйилиб кетмайди, ўз атрофида бир оёқлаб айланмайди, лекин ҳаракат қилади, у худди ердан дастлаб нозик ниҳол бўлиб бош кўтарган ва мева берадиган қийғос гулга айланган ўсимликдек ўз ўзидан ўсиб чиқади. Эҳтимол, фикримизни исботлайдиган шеърлар Батюшков ижодида кўп топилмас; лекин биз агар мана бу латиф шеър — «Чашма»ни келтирмасак, ўқувчини Батюшков билан таништиришдек мақсадимизга эришмаган бўлур эдик:

Бўрон ҳам тиндию мовий осмонда —
 Мағрибдан юз очди қуёш бизларга:
 Бўрондан куч олган чашма шу онда
 Ҳайқириб, шошилди дала-тузларга!
 Зафна! Боқ: бокира қиз учун бунда
 Хурмо соясида ўсар атиргул;
 Қоядан отилган чашма зугумда
 Кўпириб, чакалак ичра топар йўл!

Зафна, чакалакни этдинг нурафшон!
 Сен билан ажибдир хилват томонлар,

Менга ишқ қўшиғин куйладинг шодон,—
Уни олисларга элтди шамоллар!
Тонг нафаси янглиг, Зафна, овозинг,
Тотли шивирлайди гулбарг, япроққа:
Эй, чашма мавжлари, жим! Узни босинг
Кўпириб, шошаркан далалар ёққа!

Қалбда, Зафна, сасинг берар акс-садо;
Кўзингда табассум, қувонч — на хушҳол!..
Ишқ малаги! Сенга бўлдим ушно,
Шабнамли гунчадек лабдан ичдим бол!
Зафна қизардимми?.. О, бокира ёр,
Лабимга лабингни босил жим, пари!..
Еввойи чашма, сен ҳовлиқма, бедор —
Ҳайқириб, шошаркан далалар сари!

Сезаман балқиган кўксинг титроғи,—
Қалбинг ҳаприқшшин, кўзинг инжусин;
На гўзал уятчан қизнинг ёноғи!
Зафна! О, Зафна! — Боқ, кузат сув юзин:
Шиддатли оқимда — розмарин гули;
Мавж — олис, гул — олис... йитар дафъатан!
Вақт тезкор ҳатгоки шу — айқин йўли
Чакалак оралаб ўтган чашмадан.

Гўзаллик, ёшликни ҳалок этар вақт!..
Муҳаббат малаги, жилмайдинг комрон!
Юракда ҳис қилдинг тотли чарчоқ, бахт,
Қонингда — эҳтирос, ўтли ҳаяжон!..
Зафна, о, Зафна! Боқ: каптар карашма —
Нозли жуфти ила бизга ҳавасда...
Муҳаббат оҳлари — кимсасиз чашма
Жўшиб, далаларга шошади пастда!

Бу шеър замирида ётган, дастлаб сокин ва тасодифий-
дек кўринган ҳамда ҳар бир янги бандда кимсасиз чашма
олиб кетган муҳаббат оҳларининг уйғун пардаларида
юксалиб борувчи туйғунни тушунтириб ўтириш шартми-
кан... Нечоғли жонлилиқ, нечоғли латофат мужассам бу
туйғуда!

Бироқ Батюшков фақат муҳаббат қувончию ҳиссиёт
лаззатининггина моҳирона куйламасди: янги давр шоирни
сифатида унинг ўз навбатида романтизм билан ҳисоблаш-
маслиги мумкин эмас эди. Дарҳақиқат, Батюшков роман-
тизми бениҳоя ажойиб: аниқлик ва равшанлик унинг асо-
сий хусусиятидир. Батюшков элегияси, бу—ойдин оқшом,
асло зулмат тун эмас, бу шундай бир оқшомки, унинг
сутдек ёруғ қўйнида бор нарса шаклини йўқотиб, кўлан-

каларга айланмайди, аксинча, ўзларига фақат қандайдир маюслик сингдирган ҳолда намоён бўладилар... «Сўнгги баҳор» шеърида нечоғли улкан қалб, қанчалик ажойиб мисралар бор!

Далаларда яшнар қувноқ май!
Ирмоқлар ҳам куйлайди бедор,
Шўх булбулдан, ҳатто кўз узмай,
Мафтун бўлмиш тунд қарағайзор:
Бари сураг ҳаёт нашъасин!
Ишқ куйчиси, фақат сен маюс.
Сен муқаррар ўлим нафасин
Дил-дилнингдан этмоқдасан ҳис;
Сен кезасан бемажол, хаста,
Энг сўнгги бор далалар аро,
Масканинг-ла хўшлашиб аста,
Ўрмонларга айтиб алвидо.
«Хуш қолингиз дала, ўрмоним,
Шўх дарёлар, водий, даралар!
Баҳор келди, лекин сўнг оним
Рўпарамда — бешак, муқаррар!
Эпидавр авлиёси, ҳа,
Деган эди: сўнг бор,— билгайсан,—
Мусичанинг илк садоси ва
Гальциона сасин тинглайсан;
Новдаларни безар навбаҳор,
Либос бўлур майсалар қирга,
Кўрасану гулларни илк бор,
Улар билан сўлурсан бирга.
Яқин сўнг дам... азиз чечаклар,
Нечун бунча эрта сўлимоқ?
Яширингиз, гулу печаклар,
Сиз ёдгорлик тошимни тезроқ;
Унга томон тушган йўлни ҳам
Пинҳон тутинг кўзлардан абад,
Лекин, агар Делия пурғам
Келар экан, ўшанда фақат
Тўлдилингиз ёқимли бўй-ла
Бу хилватгоҳ, бўм-бўш маконни
Ва баргларда титраган куй-ла
Тотли айланг уйқули онни!»
Дала, гуллар фориг хазондан,
Гальциона қичқирган қайғу
Акс-садо топар ўрмондан;
Ингит эса... кўз юмди мангу.
Тўкилмади дўстлар ёши ҳам
Суюкли дўст қабри бошида;
Делия ҳам турмади пурғам
Ҳувиллаган лавҳа қошида:
Фақат чўпон унда кезарди
Ва подани ёйиб, олиб тин,
Мунгли қўшиқ билан бузарди
Соғонанинг ўлик сукутин.

Батюшков нимани куйламасин — Вахх базмларининг сершовқин қувончими, муҳаббат лаззатими ёки ўтмиш ҳақидаги қайғули ўйларни, ўз маҳбубасидан ажралган юрак изтиробими; ҳаммасида ҳам шоир илҳомининг доимий ҳамроҳи назокатдир. Мана бу икки кичик элегиядан ҳам назокатлироқ нарса бормикан?

Юрак ёди! Ерқин порлайсан
Ғамгин ақл ёдидан минг бор,
Тотинг ила мени чорлайсан
Олисларга этиб мафтункор,
Мен эслайман майин сўзларни,
Мен эслайман мовий кўзларни,
Мен эслайман зулфи зарини
Ва толалар тўлқинларини.
Мен тенги йўқ ул чўпон қизнинг
Эслагайман одми либосин
Ва ҳар қайда ёри азизнинг
Доим менга ҳамроҳ сиймосин.
Менинг даҳом эрмак бўлдию
Муҳаббатга, ҳижронда тўнди:
Ухларманми?— Жим эгилдию,
Тағин уйқу кўзимга қўнди.
Қувлар зефир сўнг тушни бутун
Орзу юмган киприк остидан:
Уйғонмадим, лекин, бахт учун
Бу гал майин зефир дастидан.
На буюк Феб ўтмишдошининг
Кўз олгувчи алвон нурлари,
На зарҳали кўк қуёшининг,
На гулларнинг бўйи, турлари,
На чақиндек бахмал ўтлоқдан
Елиб ўтган тулпор нафаси.
На тозилар, ҳув кўрфаз ёқдан
Ел келтирган бурғулар саси:
Хушнуд этмас ҳеч нима дилни,
Орзулардан у титрар бесас,
Доғда қўйиб мағрур ақлни
Совуқ сўзга севги бўй бермас.

Шуниси диққатга сазоворки, Батюшковнинг бир гўзал жажжи элегияси бор; шубҳасиз, у Байрон «*Чайльд-Гарольд*»и тўртинчи қўшиғидаги бир банднинг оригиналгә яқин ва жуда муваффақиятли чиққан таржимасидан бўлак нарса эмас. Мана, мазкур банднинг (CLXXVIII) имкон борича асл нусхага яқин насрий таржимаси: «Ўтиб бўлмас ўрмонларда ором бор, бўм-бўш соҳилда латофат бор, эзмалардан олисда теран денгизга ҳамсоя жамоа бор ва тўлқинларининг садосида денгизнинг ўз оҳанги бор. Шунга қарамай мен инсонни севаман, бироқ табиат-

ни севаман, у билан висол дақиқаларида мен коинотга уйғунлашиб кетиш мақсадида ким бўлишим мумкин экани ва ким бўлганлигимни унутиб, висолга шошаман, бу ҳолатни ҳеч қачон ифода қилиб бера олмаслигимни ҳис этаман, бироқ айни пайтда жим ҳам қололмайман». Мана Батюшковнинг таржимаси:

Холи ўрмонда ҳам лаззат мужассам,
Соҳилларга ажиб қувонч ёр,
Чопқир тўлқинларнинг шовқинида ҳам
Резаланган бир уйғунлик бор.
Севаман қавминни, лекин, табиат,
Ҳаммасидан азиздир васлинг!
Сен билан унутдим, ҳукмдор хилқат,
Ким эдию ёшликда аслим,
Сўнг йиллар қаҳридан айландим кимга;
Сен борсанки, туйгулар ҳамдам:
Насибмас уларни сўйлаш қалбимга,
Удалолмас жим қолмоқни ҳам.

Козлов бундан кейинги беш бандни ҳам таржима қилиб ўз асари сифатида тақдим этган: зеро, Козлов асарлари учинчи нашридаги Пушкинга бағишланган «Денгизга» асари иккинчи қисмининг биринчи шеъри қаердан олингани кўрсатилмаган. Бунинг устига, таржима шу қадар серсувки, унда Байронга хос бирор-бир белги йўқ. Мисол учун, биринчи банднинг сўнгги уч мисраини Батюшков таржимаси билан солиштириб кўринг:

Қучаман қалбим билан мен табиатни
У азиз; лекин дейман англасам илк бор
Сўйлаб ҳам, яшириб ҳам бўлмагувчи неки бор.

Бепарво шоир хаёлпараст, файласуф-эпикурчи, муҳаббат, ҳузур ва лаззат фидойиси Батюшков фақат хаёл суриш ҳамда қайғуришнигина эмас, балки шубҳаларнинг ғалатлиги ва умидсизлик азобларини ҳам билар эди. Ҳаёт лаззатларидан қониқиш тополмаган ва қалбида даҳшатли бўм-бўшликни ҳис этган шоир ғам чекиб, дунёдан кўнгли совуганини айтиб, хитоб қилади:

Ўткинчи сайёҳлармиз, қабрлардан юрамиз;
Йўқотиш деб санаймиз ўтган ҳар кунни;
Дўстлар сари учамиз қувонч қанотда биз,
Оқибат-чи?— Қучамиз улар хокини!

Бунда бари беҳуда бекорчи маскан аро!
Дўстлигу самимият эмасдир қоим!

Лекин қайда, айт, дўстим, мавжуд нури мусаффо?
 Нималар бокираю покдомон доим?
 Бекор саволга тутдим асрлар тажрибасин
 Ҳамда Клиянинг тунд лавҳи ёдларин;
 Бекор саволга тутдим донишмандлар барчасин:
 Сукутда тугатдилар ўз ҳаётларин.
 Гоҳо юксак, гоҳ қуйи кўкда қалққан пат гўё,
 Гоҳ қуюнда чарх урган нимжон гард мисол,
 Тўлқинлар саргардони, соҳилдан мангу жудо,
 Рулсиз олға интилган кемадек беҳол:
 Алгов-далговда ақлим ҳалокатга учрарди.
 Бор ҳаёт гўзаллиги — қора хилқатда,
 Менинг даҳом қайғудан шамини ўчирарди,
 Шан илҳом парилари йитди зулматда.

Батюшков шоирлик фаолиятига умумий назар ташлаб, унинг истеъдоди яратган асарларидан анча юксаклигини, унинг ҳамма асарларида ҳам қандайдир номукаммаллик, потекислик ва ноетуклик бор эканини кўрамиз. Батюшков шеърларида ажойиб мисраларга баъзан сийқа сатрлар аралашиб кетади, шунингдек, яхши пьесалари доим ҳам изчил, доим ҳам прозаизм ва чўзиқликдан холи бўлавермайди. Унинг шоирлик истеъдодида Юнонистон Италия билан жануб шимол билан, ёрқин қувонч ғамгин хаёл билан курашади, лаззатга енгилтак ташналик ногаҳон тунд, оғир шубҳа билан алмашинади ва эпикурчининг эҳтирослари зоҳиднинг жиддий либоси ортига тортинибгина ўзини олади. Батюшков шеърияти умумий характерга эга эмаслиги ҳам шундан келиб чиқади, агар унинг пафосига эътибор қиладиган бўлсак, бу пафоснинг ўзига нисбатан ҳар қандай ишончдан холи экани ҳамда кўпроқ назм ва ахлоқ бошхонасидан қўрқа-писа олиб ўтилаётган контрабандага ўхшашлиги кўзга ташланади. Батюшков Пушкиннинг шеърият борасидаги устози эди, у Пушкинга шу қадар кучли таъсир кўрсатдики, деярли тайёр шеърлар тақдим этди, дейиш мумкин, лекин шунга қарамай, мана шу Батюшковнинг ижоди нимадан иборат ўзи? Уни эндиликда ким ўқийди, ким ундан ҳайратга тушади? Унинг ижодидаги ҳамма нарса ўз даврига тааллуқли, бизнинг давримиз учун эса ҳеч нарса йўқ. Маҳоратли, табиатан санъаткор, иқтидорли истеъдод эгаси Батюшков бизни эстетик нуқтаи назардан қониқтирмайди. Хўш, бу зиддиятлар қаердан келиб чиқади? Уларнинг сабаби қаерда? Бу саволга жавоб бериш қийин эмас.

Жуковский асарлари — адабиётимизнинг, жамиятимиз маънавий тараққиётининг бутун бир давридир. Уларни

бир ёқлама дейиш мумкин, бироқ айти мана шу бир ёқла-
маликда уларнинг зарурийлиги ва қиммати мужассам-
лашган. Ҳар биримизнинг ўз ҳаётимиз муайян давридаги
маънавий тараққиётимиз Жуковский илҳоми яратган
асарлар билан боғлиқдирки, шу боисдан ҳам, гарчанд
янги талаб ва интилишларимиз туфайли улардан чексиз
масофа билан ажралиб турсак-да, ўша асарларни сева-
миз: кучга тўлган навқирон киши ҳозирда ўзи учун кулгили
туюладиган ёшлигининг ҳаяжон ва орзуларини шундай
севади. Жуковский ўз йўналиши, ўз иқтидорига бутуни-
сича берилди. Унинг шеърлятида арзигулик нимаики бор
экан, ўша асарларнинг ҳаммасида: у—романтик, фақат
миқдор жиҳатидан унчалик кўп бўлмаган муваффақият-
сиз тажрибаларидагина романтик эмас. Батюшков бир
неча оҳангларда бир неча пьесаларгина ёзди — бори шу,
холос. Биз ушбу мақоламизда Батюшковнинг деярли
ҳамма яхши асарларидан намуна келтирдик: унинг яхши
асарлари шу қадар оз! Батюшков шеърлятининг йўна-
лиши ва руҳи Жуковский шеърляти йўналиши ва руҳига
нисбатан анча аниқ ҳамда ҳаётийроқдир; бироқ шунга
қарамай, Жуковскийни руслар ичида билмайдиган одам
йўқ, Батюшковни эса, номини ҳисобга олмаганда, кўпчи-
лик билади, деб бўладими?

Мана шу барча зиддиятларнинг бош сабаби, маълум-
ки, Батюшков истеъдодининг ўзида. Бу истеъдод ажойиб,
лекин теранликдан кўра ялтироқ, ўзига хосликдан кўра,
силлиқ ҳаракатчанликдан кўра кўпроқ назокатли эди.
Қатта истеъдодни даҳоликдан ажратиб турадиган чегара-
ни босиб ўтиши учун Батюшковга озгина нарса етишмас-
ди. Шу сабабли ҳам у доим ўз даври таъсири остида яша-
ди. Батюшков даври эса жуда қизиқ давр эди — унда
янгилик эскиликни ўзгартирмаган ҳолда пайдо бўларди
ва улар иккиси бир-бирига халақит бермай, бири иккин-
чисининг ёнида дўстона яшайверарди. Эскилик янгилик-
дан газабланмас, чунки янгилик эскиликка эгилиб таъзим
қилар, унинг маъбудларига эланиб эҳтиром кўрсатар
эди. Мана, бир назар солинг, Батюшков ғайри шуурий
равишда рус Парнаси вакилларида қанчалик завқу
ҳайратга тушади:

Севимли шоирларим
Кўланка-сиймолари
Стике* бўйидан жим

* Афсонавий дарёнинг номи — (тарж.)

Тарк этиб маъволарин,
Еки эфир ўлкасин
Ҳавойи гуруҳидек,
Эшитиб лирам сасин
Учиб келсинлар тетик!..
Ўликлар ва тириклар
Мана, бўлди жўровоз!..
Не кўряпман? Сен улар
Олдидасан, эй шоввоз,
Мардлик куйчиси, Парнас
Ботири — оққушимиз,
Сузмоқдасан бу нафас
Чақинлар-ла изма-из.
Музалар даврасида
Бизнинг *Гораций, Пиндар*
Лири, сурнай сасига
Овозини жўр этар.
У шошқин, айқин зўр сой
Ки, Суна унга тимсол
Ҳам майину ёқимтой
Баҳор булбули мисол.
Ҳавойи хаёл учун
Кўндан суюкли фарзанд,—
Дилни қиссага бутун —
Карамзин гоҳ этиб банд,
Гоҳо тасвирлар доно
Афлотуннинг азмини
Ҳам лаззат ҳарами ё
Агатоннинг базмини;
Гоҳ қадим, Владимир
Русининг одат-русмин,
Шонга йўғрилган бир-бир
Славянларнинг исмин.
Ундан кейинги сафда
Гўзалликнинг эркаси
Куйлар Жонгинам ҳақда,
Жўр унга цитра саси;
Мелецкийни ўйлар,
Енига чорлар аста,
Сўнг шодлик гимнин куйлар
Қўл ушлашиб ораста!..
Эротлар ошёнида
Файласуф ва шоир — шан,
Федр, Пильпай ёнида
Дмитриев жой олган;
Ҳайвонлар-ла суҳбатни
Суйган болакай мисол
Яширмиш ҳақиқатни
Парнас гули-ла хушҳол.
Улардан сўнг бўш пайтда
Давраларда куйлар хўп
Табиатнинг эркаси
Хемницер ва Крилов.
Эй, мураббий шоирлар,

Эй, Фебнинг мухлислари!
Сизга тўқир гулчамбар
Ишқ маъбудни қизлари!
Сиз туфайли дил бу чоқ
Фахрга шоён мудом
Ва мен чорлайман қувноқ:
Мен шоирман! О, илҳом!

Бу мисралар бемуроҳаза завқланишнинг қийқириги бўлмай, нима?! Батюшков учун ўз болалигидан завқланишга ўрганиб қолган ёзувчиларнинг барчаси бир хилда буюк ва ўлмасдир. Державин унинг учун бизнинг Пиндар, бизнинг Гораций, гўёки бизнинг Пиндаримиз ёки фақат бизнинг Горацийимиз бўлиш Державинга камлик қиладигандек. Агар Батюшков бу ўрида Державинни яна бизнинг Анакреон деб атамаган экан, бунинг сабаби, эҳтимол, Анакреоннинг узун исм сифатида вазига сиғмаганидир. Батюшков Гораций билан орқаваротдангина таниш бўлмаган, шунга қарамай у беҳаё мажусий жамиятнинг шоири ва ҳали ҳеч қандай жамиятни билмаган шоир Державин ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқлигини кўрмаган. Бордию Батюшков юнонча билмаганида ҳам, Пиндар ҳақида лотинча ва немисча таржималардан тушунча олиши мумкин эди; бироқ бу Державин билан Пиндар орасида, шеърини бутун бир халқнинг,—тағин қандай халқ денг,— овози бўлган шоир орасида бошқаларга қараганда янада камроқ ўхшашлик мавжудлигини билиши учун ёрдам бермаган!.. Агар Батюшков мазкур шеърда Херасков ва Сумароковни эсламаган экан, бунинг боиси, эҳтимол, уларнинг биринчисига Мерзляков ҳамда Строев (П. М.) томонидан қақшатқич зарба берилганидир; иккинчиси эса, ўз-ўзидан жамоатчилик фикрида аста-секин сийқалашиб, йўқ бўлиб кетди. Бироқ бу ҳол Батюшковга Херасковни «Россида куйчиси» деган баландпарвоз ном билан аташига ва унга қандайдир «ёзувчилик шуҳрати»ни* тақашига ҳеч бир халақит бермайди, «Енгил шеъринг» ҳақида мулоҳаза юритар экан, Батюшков унинг Русдаги тарихини шундай ҳикоя қилади:

* «Сочинения в прозе и стихах» Константина Батюшкова. Издание второе, 1834, ч. I, стр. 43.

«Эротик шеърят деб номланадиган ва умуман, шеърятнинг энгил тури бизда Ломоносов ҳамда Сумароков давридан бошлаб ёйилди, улар ўтмишдошларининг тажрибалари айтарли даражада эмас эди; тил ва жамият ҳали ташкил топмаганди. Биз муайян даражадаги муҳим турларга тааллуқли бўлган энгил шеърятнинг турли кўринишлари, бўлинишлари ва ўзгаришларини санаб ўтирмаймиз; лекин шуни айтиш керакки, нафис санъат соҳасида ҳам, «маънавият дунёсидагидек, гўзал ва эзгу нимаки бор экан, у йўқолиб кетмайди, вақт ўтиши билан фойда келтиради ҳамда тилнинг бутун составига таъсир кўрсатади. Энгил шеърятнинг ҳақиқий ва буюк (!) талант етиштирган тилимиздаги биринчи ҳамда гўзал гули бўлмиш Богдановичнинг шеърий қиссаси; шеърятти илк бор энг яхши жамоат суҳбатларини безаган Дмитриевнинг ҳозиржавоб, тақлид қилиб бўлмас даражадаги эртаклари; фалсафаси (?) ифоданинг сўнмас гуллари ила жонланган бу шоирнинг мактублари ҳамда бошқа асарлари, унинг Лафонтен асарлари билан баслаша оладиган ва кўпинча ғалаба қозонган масаллари; Хемницер масаллари, шунингдек, Криловнинг камёб истеъдод, кузатувчан нозик ақл акс этган ҳозиржавоб, бахтиёр мисралари мақолларга айланиб кетган оригинал масаллари; Карамзиннинг ҳиссиётга тўлиқ, айти пайтда ёрқинлик ва фикр зеболигининг намунаси бўлмиш шеърлари; Капнистнинг гораційона қасидалари; Нелединскийнинг эҳтирос тўлиб-тошган кўшиқлари; Мерзляковнинг қадимий шеърятга боғлаган гўзал назиралари; Жуковскийнинг кўпинча ўжар (?) тасаввур билан жиллоланиб турадиган, лекин доимо ёлқинли, доимо қудратли балладалари; Востоковнинг — қадимги ва герман адабиётининг мутолааси туфайли камол топган шоирнинг зўр истеъдоди кўриниб турадиган шеърлари, ниҳоят, Муравьевнинг шоирнинг гўзал қалби кўзгудагидек акс этган шеърлари; князь Долгоруковнинг жонлилик билан тўлиб-тошган мактублари; Воейков,

Пушкин ҳамда бошқа янги шоирларнинг айрим мактублари, соф ва асл тил билан ёзилган шеърлари: истеъдоду ўткир зеҳн туфайли яратилган бу ажойиб асарларнинг ҳаммаси озми-кўпми орзу қилинган камолот даражасига яқинлашди ва шеърӣ тилга бешак фойда келтирди, уни яратди, тозалади, барқарор этди».

Шундай, деймиз биз, бу борада шубҳамиз йўқ: мазкур шоирлар ҳаммасининг асарлари шеърӣят тилининг вужудга келишида ўз ҳиссасини қўшди; лекин яна шунга ҳам шубҳа йўқки, уларнинг шеърлари билан Жуковский ва Батюшков шеърлари орасида жуда улкан масофа ётади, шубҳа йўқки, Богдановичнинг «Жонгинам» асари, Дмитриевнинг эртаклари, Капнистнинг гораційона қасидалари, Мерзляковнинг қадимӣят шоирларига назиралари, Востоков, Муравьёв, Долгоруков, Воейков ҳамда Пушкин (Василий) шеърлари фақат Жуковский ва Батюшков пайдо бўлгунга қадаргина енгил шеърӣяту шеърӣ тил намуналари ҳисобланиши мумкин эди, холос. Батюшков ўзи севган ёзувчиларнинг машҳур асарлари маълум даврга тааллуқли экани ва ўша давр нуқсонларини табиӣ равишда ўзида акс эттиргани ҳақида лом-мим демайди. Бундан ташқари, улар ҳар бирининг Батюшков томонидан нисбатан баҳоланиш йўсини кишини ҳайратга солади; унинг назарида кўпгина мисралари «Ақллилик балоси»нинг кўпгина сатрлари каби мақолларга айланиб кетган рус халқ масалчиси Криловдан Дмитриев баланд туради, аслида эса, анча-мунча яхши жиҳатларига қарамай, Дмитриев масаллари ҳозирги пайтда бутунлай унутилиб кетган. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ: Дмитриев ўз масалларида Лафонтеннинг омадли тақлидчиси ва таржимони сифатида намоён бўлади; бироқ у ҳар қандай оригиналликка, ўзига хослик ва халқчилликка ётди. Карамзиннинг Дмитриев шеърларидан анча паст, Жуковский асарларидан сўнг ўқиш учун ярамай қолган шеърларини Батюшков *ҳиссиётга тўлиқ ҳамда ёрқинлик ва фикр зеболигининг намунаси* деб атайди. Муравьёв шеърларини ҳозир ким ҳам билади? Батюшков эса, улардан ҳайратга тушади. Ломоносов унинг учун жаҳоннинг энг улуғ шоирларидан бири эди. Батюшковнинг айтишига қараганда, Ломоносов ва Сумароков ўтмишдошларининг

енгил шеърят борасидаги тажрибалари унчалик аҳамиятга эга бўлмаган: демак, бундан чиқди, Ломоносов ҳамда Сумароковнинг тажрибалари аҳамиятга молик экан-да. Хўш, шундай бўлса, Ломоносов қандай *енгил* асар ёздию, Сумароков қанақанги яхши шеър яратди?.. Француз, немис, италян, инглиз(?) ва лотин адабиётлари билан таниш бўлган, Руссо, Шенье, Шиллер, Петрарка, Тассо, Ариосто, Байрон (?), Тибулл ҳамда Овидийни асл нусхада ўқиган киши рус адабиётига ана шу тарзда қарар эди!.. Бу борада айниқса Батюшковнинг «И. М. М. А...га жаноб Муравьёв асарлари ҳақида» ёзган «Мактуб»и кишини тонг қолдиради. Гап собиқ халқ маорифи министрининг дўсти, Москва университетининг нозири Михаил Никитич Муравьёв асарлари ҳақида боряпти; у 1757 йили туғилиб, 1807 йили вафот этган ва ўзидан олижаноб инсон ҳамда эҳтиросли адабиёт ихлосманди сифатида хотира қолдирган одам. М. Н. Муравьёв ёзувчи сифатида Ломоносов мактабига мансуб эди. Унинг тил ва услуби, гарчанд ўз даври учун намунали кўринса-да, карамзинча эмасди. Асарларида ҳақиқатан ҳам маърифатга улкан муҳаббат, олиҳиммат ва покдомон қалб, олижаноб характер акс этган; бироқ улар диққатга молик адабий ёки эстетик қимматга эга эмас. Муравьёвнинг вафотидан сўнг, 1810 йили «Тарих, адабиёт ва ахлоқий ўғитлар тажрибалари» номи остида унинг асарлари босилиб чиққанида, Батюшков биз юқорида эслатган мактубни ёзди. Мазкур мактубда у ўша пайтдаги журналистларга Муравьёв асарлари мажмуасидек ажойиб китоб ҳақида сукут сақлаганликлари учун ачкиқ таъна қилади. Ана шу мажмуадаги алоҳида-алоҳида мақолалардан иборат асарлар қаторида одатда «ўликлар салтанатидаги суҳбатлар» деб аталадиганлари ҳам бор. Уларда автор ўтакетган анойилик кўрсатиб, Ромулни Кий билан, Буюк Карлни Владимир билан, Горацийни Кантемир билан учраштиради ва уларни ўзаро баҳслашишга мажбур қилади; баҳслар пировардида эса, уларга Россия маориф соҳасида дунёдаги ҳар қандай манаман деган мамлакатдан қолишмайди, деган фикрни мажбуран тан олдиштиради.... Батюшков бу ўлик суҳбатлардан ҳайратга тушади: уларни Фонтенелнинг суҳбатларидан ҳам юксак қўяди. «Француз ёзувчиси (дейди у) фақатгина ҳозиржавоблик ортидан қувади: унинг суҳбатларидаги қатнашчилар, чунончи, бирор-бир ҳақиқатни чиройли сўзлар билан ҳал қилдилар, улар бизга

Ўзлари айтган гаплардан ўзлари завқланаётгандек туюлади. Фонтенель қалами остида кўпинча қадимги қаҳрамонлар Лудовик XIV даври сарой аҳлига айланиб кетади ва қайсибир бир ўринда,— ёдимда йўқ,— Вольтер қайд этганидек, мазкур авторнинг қирол эшиги олдида ғоз туришлари учун фақат парик, манжет ҳамда қизил пошналаргина етишмайдиган сертакаллуф чўпонларини эслатади. Бу ерда эса, юқоридагига бутунлай қарама-қарши ҳолни кўрамиз: ҳар бир шахс ўзига мос тил билан гапирди ҳамда автор бизни беихтиёр Рурик, Буюк Карл, Кантемир, Гораций ва бошқалар билан таништираётгандек туюлади». Бироқ,— таассуфки!— Муравьёвнинг суҳбатларида айни мана шу хислат йўқ. Фонтенелнинг тарихий суҳбатдошлари, жуда бўлмаганда, Лудовик XIV нинг сарой аҳлига ўхшайди. Муравьёвнинг қаҳрамонлари эса, бутунлай ҳеч кимга, ҳатто шунчаки одамларга ҳам ўхшамайди. Умуман, Батюшков Муравьёвни баландпарвоз мақташдан нари ўтмайди, йўқса мана бу схоластик фикрини нима деб аташ мумкин: «У ўз юртини ва унинг шўхратини худди Цицерон Римни севгандек севар эди». Муравьёвнинг яна «Шаҳар четида яшовчи киши» деб умумий ном олган ахлоқий мазмундаги талай мақолалари ҳам бор. Бу мақолаларнинг тили анча соф, Ломоносов тилидан кўра Карамзин тилига яқинроқ; мазмуни эса, ўз авторининг олижаноб қалбли, олиҳиммат киши эканини эслатиб туради; бўлгани шу: на ғоялар, на қарашлар, на манзара, на намунали тил! Батюшков дейди: «Бу суҳбатлар ва «Шаҳар четида яшовчи кишининг мактублари»... тарбиячилар қўлида чет эл ёзувчиларининг энг яхши асарларини алмаштириши мумкин» (102-бет). Ана холос!.. Умуман, аллақачондан буён шу нарса кўзга ташланадики, бизнинг муқаддас Русда на мақташ, на қоралаш мезонини билишади, агар кўкка кўтариш керак бўлса, нақ арши аълога олиб чиқиб қўядилар, бордию, койиш керак бўлса, балчиққа белаб, топтаб ташлайдилар... «Бошқа парчалар (давом этади Батюшков) адабиётнинг юксак турига хос. Улар орасида авторнинг шимол халқларининг Царьградга юришини акс эттирган «Оскольд» қиссаси гўзаллиги билан кўзни олади» (106-бет). Қандай гўзаллик билан?—энг чўзилган ва кўпиртирилган риторика гўзаллиги билан. Бундай қисса-поэмалар қаторига Херасковнинг «Кадм ва Гармония», «Полидор, Кадм ва Гармониянинг ўғли», Карамзиннинг «Марфа посадница»си ки-

ради. Батюшковнинг ўзи ҳам мана шу руҳда ўта бўлма-ғур нарса ёзган: у «Предслав ва Добриня, қадимий қисса» деб номланади. Батюшков Муравьев асарлари ҳақидаги мақоласининг хулосасида асарлари таҳлил этилаётган авторнинг қуйидаги мисраларини келтиради:

Сен (илҳом) кунларимнинг тонгида бўлдинг ҳамдам:
Ажаб, ғамгин зулматга қопланмиш бутун олам
Ва менинг ёруғ куним қолмиш қора сояда!
Дафна баргин изингдан йиғмасманми мен асло,
Куйларим авлодларга кўчмасми ниҳоямда,
Улгайманми буткул ё?

«Иўқ (дея хитоб қилади Батюшков), умид қиламизки, инсон юраги ўлим билмайди. Шоирнинг бахтиёр шеърларидаги унинг алангали изи вақт устидан голиб чиқади. Илҳом парилари ўз суюкли шоирининг хотирасини унутмайди ва унинг номи олижаноб кишиларнинг муқаддас номлари қаторида келажак авлодга етиб боради». Афсусл Танқидчининг башорати рўёбга чиқмади: мақталаётган автор танқидчи ўлмасликни башорат қилаётган пайтдаёқ унутилган эди... Бу нимани англатади: ақлнинг бир ёқламалигиними, диднинг етишмаслигиними? Асло! Батюшков сингари маънавий дунёси бой кишилар кам топилади. У ўз даврининг фарзанди эди — ундаги нуқсонларнинг сабаби ана шунда. Табиатига кўра, у ўз давридан олдинда эди; бироқ тафаккури, онги билан даврининг олдида эмас, ортидан борарди. У кўп тилларни биларди, кўп ўқирди, лекин нарсаларга «Вестник Европы» кўзи билан қарарди, эзгу хотиралар ва ҳатто замонавий тарихни ҳам газета ахборотлари асосида ўрганди, шу боисдан Наполеон унинг наздида дунёга ўт қўювчи янги Атилла ёки Умардан фарқланмас эди... (99- бет). Унинг Руссога қараши эса, яна ҳам ғайри табний; бу қараш анойиларча олисни кўролмаслик ва кўзи хираликдан бошқа нарса эмас (3, 17- бет). Батюшков Руссо қиёфасида фақат хаёл-параст ва софистнигина кўрди. Антиқа ҳолат! Бизнинг рус шоирлари, маълумотлари етарли, Европа билан унинг ўз тили орқали таниш бўлишларига, ажойиб, баъзан буюк истеъдод эгалари эканликларига қарамай, деярли доимо қандайдир қарашлар ва тушунчаларининг маҳдудлиги туфайли ажралиб турадилар... Бу борада ҳали кейинроқ тўхтаб ўтиш имкониятига эгамиз...

Аmmo мана шу қисмат ҳаммадан кўра кўпроқ Батюшков бошига тушди, дейиш мумкин. У бутун борлиги билан

Ўз даври фикрлари ва тушунчалари доирасида эди; бу давр эса, Карамзин классицизмидан Пушкин романтизмига ўтиш даври эди (зеро, Пушкинни биринчи рус романтик шоири ҳисоблашарди!). Батюшков меценатлик ҳақида ҳатто эҳтиром билан гапиради ва бир ўринда (47-бет) қайсидир мансабдорни илҳом париларига фойдали бўлиш шарафига эришди, дейиш ўрнига, илҳом париларини ўзининг паноҳига олишдек шарафга муяссар этди, дейди.

Батюшков эстетик ва танқидий маълумотининг энг кескин, энг характерли томони сифатида унинг «Ариост ва Тасс» мақоласини кўрсатишимиз мумкин. У Херасковнинг «Россиада»си ҳақида бизнинг қадимги аристрахларимиз битган танқидий мақолаларга ўхшаш гап. Бу ўрин қандай яхши! Мана бу мисра қандай ажойиб! Бу боб нақадар ажойиб жонли тасвир намунаси! Мана, Батюшков танқидининг характери. Гоялар, яхлитлик, поэма ёзилган аср ҳақида, унинг камчиликлари тўғрисида — на бир оғиз сўз, гўёки бундай нарсалар поэмада бўлиши мумкин эмасдек! Батюшков ўз насрий баёнида келтирган ва кўринишидан анча-мунча ҳавойи бўлган бир жанг тасвиридан ҳайратга тушади. Мазкур манзара унга Ломоносов шеърини эслатади:

Танлар турли зарбаларга бўларди дучор:
 Ёв бошида бор кучи-ла кимдир қиличин
 Қулочкашлаб, зарб бермоққа тайёр ушбу он.
 Кимдир жангни унутмишдир — зўр нафс хуружи:
 Ордан тиг еб ўлжа узра қулар юз тубан.
 Олиб қочиб кучли зарбдан бири ўзини
 Пастга отар, мана, *инграр* туёқ остида,
 Ёвин енгиб *сўнди* бири, юмди кўзини,
 Бири ёвни қулатди-ю ўлди устида.

Бундан ташқари, Батюшков бу пуфакнамо ва беўхшов сатрларни гўзал деб ҳисоблайди, устига-устак, *инграр*, *сўнди* ҳамда *ўлди* сўзларини жойлаштирилишида қандайдир алоҳида иқтидор кўради. «Шеър битувчилар учун (дейди у) энг оддий сўзлар ҳам ўз ўрнига қўйилганида нақадар қудратга эга бўлишини йўл-йўлакай айтиб ўтмоқчимиз» (225—226-бетлар).

Батюшковнинг адабий ва эстетик тушунчалари, эътиқоди ана шундай эди. Улар нима учун унинг шеърини бу қадар қатъиятсизлик билан йўналтирилганини, нима учун ёзганлари ажойиб истеъдодидан анча паст бўлга-

нини етарли даражада англатиб туради. Бу ажойиб истеъдодни давр бўғиб қўйди. Бу борада яна шуни унутмаслик керакки, Батюшков адабиёт ва шеърят учун жуда эрта вафот этди. Билишимизча, унинг адабий фаолияти 1819 йили, ақлий кучи гуллаётган бир пайтда бутунлай тўхтаб қолди — ўшанда у 32 ёшда эди (1787 йили туғилган). Биз ҳатто Батюшков Пушкиннинг бирор шеърини ўқиган-ўқимаганини билмаймиз⁸. «Руслан ва Людмила» 1820 йили дунёга келди. Ўз навбатида Пушкин ҳам Лермонтовнинг бирорта шеърини ўқий олмаган... Агар рус илҳом париларига душманлик кўрсатган тақдир Батюшковни уларга хизмат қилишдан бунчалик эрта маҳрум этмаганида, эҳтимол, шоир учун энг яхши ва энг юксак фаолият кўрсатишига имкон берувчи янги давр юзага келган бўлур эди. Пушкиннинг пайдо бўлиши Жуковскийга катта таъсир кўрсатди; эҳтимол, Батюшковга бундан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатиши мумкин эди. «Руслан ва Людмила»нинг юзага келиши ҳамда бу дoston туфайли классицизм ва романтизм ҳақидаги мулоҳазаю мунозараларнинг қўзғалиши—рус адабиётининг янгиланиши, унинг Ломоносов таъсиридан бутунлай қутулиши ва Қарамзин таъсири остидан чиқишининг бошланиш даври бўлди... Ўзининг бутун юзакилигига қарамай, бу давр рус адабиёти ва шеъряти даҳосининг боғланган қанотларини ечиб юборди. Эҳтимол, мана шу даврда Батюшков истеъдоди ҳам бор кучи ва бор жозибаси билан юзага чиққан бўлур эди.

Аммо тақдир буни кўп кўрди. Шу сабабли ҳам биз учун нима рўй бериши мумкинлигидан кўра, нима рўй бергани ҳақида сўзлаш маъқул. Батюшковнинг ёзганлари,—юқорида айтганимиздек,—ўз истеъдоди даражасидан паст, бизда ўзи уйғотган умид ва талабларга жавоб бера олмайди. Унинг шеърятида ноаниқлик, қатъиятсизлик, нотугаллик ва ноизчиллик аниқлик, қатъият, тугаллик ва изчиллик билан курашади. Батюшковнинг «Швециядаги қаср харобаларида» деган ажойиб элегиясини ўқиб кўринг: унда ҳамма нарса изчил, тўлиқ, тугал! Қандай кўркем ва айни пайтда таранг, қурч шеър!

Қачонлардир унда мард Оденнинг набираси,
 Жанг-жадалда сочлари оқарган ботир
 Уғлонига тайёрлаб бир даста ёй тийрасин,
 Чўнг шамширу муқаллас совутни бир-бир
 Ярадор қўли билан тутқазди мағрур, комрон

Ва титроқ панжаларин кўтариб қилди индо:
 «У сеники, жанг-жадал ҳукмдори, эй худо,
 Измингдадир ҳар қайда, ҳар он!
 Сен эса, ўғлим, ўпгил оталар тигин бугун
 Ва такрор эт Геланинг қонли онтин пок:
 Мағрибий оқимларда ёвни титратмоқ учун,
 Е шонли боболардек бўлмоққа ҳалок!»
 Лаб босиб боболарнинг қиличига мард ўғлон
 Кўзларига сураркан падари қўлини тек,
 Бурғу сасин эшитиб депсинган аргумоқдек
 Томирида кўпирарди қон!
 Она-Ер ёвларига қарши уруш бошланди!
 Эрта тонгда кемалар шовқин кўтариб,
 Денгизни тўлгантириб бир-бир олға ташланди
 Бўронлар қанотида тўлқинни ёриб!
 Нейстрия водийси тинчин жанг этди қувғин,
 Бошдан-оёқ туманла Альбион ловилларкан,
 Гела кеча-кундузи кузатди Валгаллага
 Жангда ҳалок бўлганлар руҳин.
 Эҳ, ўғлон! Қани, шошил қадрдон қирғоқларга
 Ортада уч ўлжанг билан, сор бургут монанд;
 Кемалар ортидан эсан шамол ҳам йироқларга
 Бошлар сени зафарга, эй суюк фарзанд,
 Скальдлар тепаликда тайёрламыш базмлар⁹
 Эманлар узра тутун, хумда шароб ярқирар
 Ва чопар оталарга келтиради хушхабар:
 Қозонилди денгизда зафар!
 Бунда, сокин манзилда шафақ қўйнида ҳар он
 Нурга ўралиб, сени қайлигинг кутар,
 Сен учун шафқат сўраб кўзда ёш билан, ўғлон,
 Худоларга ёлборар, илтижо этар...
 Ниҳоят, туман аро оққуш галасига хос
 Виқор-ла мавжлар узра кўринар кемалар ҳам;
 О, эсгил ҳамроҳ шамол, сокин нафас-ла бу дам,
 Елканларга дудоғингни бос!
 Кемалар лангар ташлар, турар мағрур қаҳрамон,
 Ўлжа олган асира қизлар ёнида;
 Шошар отаси ила қайлиғи унга томон
 Ва илҳом жўшар ҳар бир скальд қонида.
 Гўзал қайлиғи қотмиш кўзда ним ёш, сўзсиз, лол,
 Қуёвига боқади яширинча, уялиб,
 Қизариб-бўзаради нигоҳин четга олиб,
 Нақ кўкдаги тўлин ой мисол.

Батюшковнинг бошқа бир элегияси—«Дўст сояси»
 бундай эмас; унинг бошланишигина яхши чиққан:

Альбионни тарк этдим тонг туманида;
 У чўкарди қўрғошин тўлқинларда бемажол,
 Чарх урар гальциона кема ёнида,
 Сокин саси этарди денгизчиларни хушҳол.
 Пўртаналар шовқини, шамол юмуши —
 Бир хилдаги гувиллаш, елканларнинг титроғи.

Палубада дарганинг чорлаб, бузиши —
Тўлқинлар аллалаган соқчиларнинг мудроғин:
Бари мени ёр этиб тотли хаёлга,
Шундоқ мачта ёнида мафтун бўлиб турардим
Ва туманли тун ичра боқиб шимолга,
Илтифотли ул шимол юлдузин қидирардим.

Аввал айтган гапимизни яна такрорлаймиз: бундай шеърлардан кейин шеъримиз ё бир жойда турғун бўлиб қолиши, ёки тараққий эта бориб, ўзини пушкинона шеърларда ифода қилиши лозим эди: Батюшков шеърдан Пушкин шеърига ўтиш ана шундай табиийдир. Бироқ «Дўст сояси» элегиясининг ниҳояси унинг бошланишига мос эмас:

Ва ногоҳ... бу тушмиди? Дўстим бўлди намоён, —

мисрайдан бирор-бир ҳақиқий, янги туйғу сезилмайдиган баландпарвоз сатрлар бошланади ҳамда бирдан совуган ва тобора толиқиб бораётган китобхон юрагини ҳеч нима ҳаяжонга солмайди; айниқса, элегияни овоз чиқариб ўқиганда, бу ҳолни яққол ҳис этиш мумкин.

Унинг машҳур элегияси «Улаётган Тасс» ҳам ана шундай ноизчиллик нуқсони билан ажралиб туради. Элегиянинг бошланиши: «Тайёрламиш қадимий Румо қандай тантана?» мисрайдан то «Бу туҳфа сенга эрур... Қуддус куйчиси!» мисраигача бўлган ўринлар жуда ажойиб; ундан кейинги ўн икки мисра ҳам гўзал; бироқ «Дўстлар! Келинг, бир боқай ҳашаматли Румога» сатридан тортиб гарчанд ўрни-ўрни билан теран туйғу ва ҳақиқий шеърят жилва бериб қолса-да, риторика ҳамда баландпарвозлик бошланади. Мана шу мисралар жуда яхши чиққан:

Сен эса, боқий Тибр, барча халққа биродар,
Олам фуқароларин хоки сенда жам*.
Сизни, сизни қутлайди ушбу мунгли гўшадан¹⁰
Бевақт ўлимга маҳкум бўлганлар бу дам!
Рўй берди! Мен турибман тубсиз теранлик узра;
Қирмаи Капитолийга мавжларга ҳамроҳ
Ва қалтираган бошда дафна барглари сира
Куйчининг бад қисматин этмагай порлоқ!

* «Хоки сенда жам» ибораси Тибрга нисбатан ноўрин: уни фақат Римга пойдевор бўлган тепаликларга ёки умуман, Италия тупроғига нисбат бериш мумкин.

Бироқ мана бу сатрлар эса қуруқ қийқирик, кўпирган риторика ва тумтароқ баландпарвозликдан бошқа ҳеч нарса эмас:

Эвоҳ! Шундан буён шум тақдир ҳамроҳи
Англади барча гаму ҳаётнинг қашшоқлигин
 Ва толенинг ковлаган туби йўқ чоҳи
Етар оёқ остимда, тинмас момақалдироқ!
 Элдан-элгаю юртдан (?) -юртга қувғинди —
Мен беҳуда изладим замин аро манзилгоҳ:
 Ҳар қайда унинг қўли кўриб кўз тинди!
Ҳар қайда ҳам шоирни жазоловчи (?) қалдироқ!

«Лекин, дўстлар, кўксимни нима даҳшат-ла сиқар?»— мисраидан то «Илҳому шуҳрат қўли ила тўқилган» сатригача ҳам ана шундай риторик шовқин ҳукмрон. Шундан кейинги ўн олти мисра эса, анча дуруст, «Боқинг! У фарёд чеккан дўстларга деди» сатридан то «Ҳурлар аро пешвоздир Елеонора» мисраигача яна ўша сершовқин ва қуруқ баландпарвозлик. Сўнги мисралар эса, элегиянинг бошланиши каби яхши чиққан:

Ва илоҳий муҳаббат номн билан сўнди у;
 Боши узра дўстлари чекдилар фарёд.
Кун сокин ботар эди... Қўнғироқлар бу қайғу
 Хабарини атрофга ёйдилар бот-бот.
«Ҳалок бўлди Торквато!— кўзда ёш қичқарди Рим,—
 Бахтли қисматга лойиқ қўшиқчи сўнди!..»
Тонг чоғи машъаллардан қора дуд ўрлади жим
 Ва Капитолий қора либосда тўнди.

Изчиллик борасида Батюшковнинг «Улаётган Тасс» шеъри билан Пушкиннинг «Андрей Шенье» шеъри ўртасида, гарчанд бу икки элегия бир турга мансуб эса-да, қанчалик фарқ бор!

Жуковскийдан кейин Батюшков биринчи бўлиб умидсизлик, рўёбга чиқмаган орзулар, қайғули кечирмалар, ўз истейдодининг сўниб бораётган алангаси ҳақида сўзлади...

Шеъриятда истейдодим сўнгани аён,
 Илҳом қизи илоҳий шам нурини ўчирди;
 Ғамгин гадбиркорлик этди намоён:
 Янги бўм-бўшликни кўзларим кўрди;
Етим қолган даҳо мени судрар беомон
 Ҳосилсиз ер, ўтиб бўлмас ўрмонлар томон,
 Унда йўқ иқболнинг изи ҳам ҳатто,

На бир холи қувонч бор, на таъбирсиз рўё,—
 Феб эркаси бўлганларга ёшликдан аён,—
 На дўстлик бор, на илҳом бор, на қўшиқ, дoston.
 Ахир, қалбим азобига улар доимо
 Нилуфардек сеҳр ила берарди шифо.
 Йўқ! Мен таниёлмам ўзимни бугун
 Янги андуҳларнинг юкидан нигун.¹¹

Жуковский рус шеърятининг мазмуни учун қандай хизмат қилган бўлса, Батюшков унинг шакли учун ана шундай хизмат қилди: биринчиси, рус шеърятига жон ато этган бўлса, иккинчиси, унга идеал шакл гўзаллигини бахш этди; имконият доираси нуқтаи назаридан Жуковскийнинг Батюшковга қараганда тенглаштириб бўлмас даражада кўп хизмат қилгани айни ҳақиқатдир; лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, Жуковский шоирлик борасидаги ўз фаолиятини Батюшковдан аввал бошлагани ҳолда, ҳозир ҳам уни тўхтатгани йўқ; Батюшков эса, 1819 йилда, ўттиз икки ёшидаёқ умрбод сукутга чўмди... Жуковскийнинг хизматлари ҳозир ҳам ҳар бир кишининг кўз ўнгида, унинг номи келажак авлодлар учун ҳам жарангдор ва шарафлидир; Батюшковни эса, эндиликда кўпчилик овозалар ва хотиралар орқалигина биладилар; лекин Батюшковнинг унча кўп бўлмаган гўзал шеърлари ҳозирги пайтда ўқилмаса ва мутолаа қилинмаса ҳам, Пушкиннинг шеърятдаги устози деган ном унинг шуҳрати учун етарлидир; гарчанд Батюшковнинг икки жилдлик асарларида автор учун ўлмаслик қисмати битилмаган бўлса ҳам унинг асарлари рус шеърят тарихида нур таратиб туради...

Биз Батюшковнинг қуйидаги шеърларини жуда ажойиб асарлар деб ҳисоблаймиз: «Улаётган Тасс», «Швециядаги қаср харобаларида», Тибулдан таржима қилинган уч элегия, «Хотира» (парча), «Соғайиш», «Менинг даҳом», «Дўст сояси», «Қувончли соат», «Уйғониш», «Таврида», «Сўнги баҳор», «Г-ч...га», «Чашма», «Холи ўрмонда ҳам лаззат мужассам», «О, токи бу ёшлик бебаҳо экан», «Гезиод ва Омир—рақиблар», «Дўстимга», «Орзу», «Илҳом суҳбати», «Карамзинга», «Менинг пенатларим», «Г-ч...га жавоб», «П-н...га», «И. М. М. А...га мактуб», «N.N...га», «Гарольд Довюрак қўшиғи», «Вакх қизи», «Елғон қўрқув», «Қувонч (Қастига назира)», «Н...га», «Ариостога назира», «Антологиядан»—юнон антологиясидан ўн икки шеър.

Бу ўринда биз баъзи сабаблар ва муайян даражаси билан диққатга сазовор бўлган ҳамда Батюшков шеърятининг характерлайдиган барча асарларни санаб ўтдик. Бироқ ўз вақтида жуда катта муваффақият қозонган унинг икки асари — «Асир» (*Рона оқиб ўтган ерларда*) ва «Ҳижрон» (Қиличига таяниб гусар) шеърини эслатмадик. Чунки уларнинг иккаласи ҳам ҳозир қандайдир ғалати тарзда бачканалашиб қолган, айниқса кейингисини кулгисиз ўқий олмайсиз. Айни пайтда уларнинг иккаласи ҳам гўёки, агар мазмун бачкана экан, шаклнинг гўзал бўлиши мумкин эмаслигига, ёлғон ва сийқа туйғулар асосига қурилган шеърларнинг узоқ умр кўра олмаслигига исбот тарзида хизмат қилиш учунгина битилгандек; яхши мисралар билан ёзилган «Бахтиёр» (Қастига назира) ахлоқий шеъри ҳам гўзал сатрлар билан битилган; бироқ ундаги насихатгўйлик шеърятни ҳалок этган. Бунинг устига, шеърда шундай бир банд борки, у ҳатто шеърят борасида муруватли мухлислар ҳисобланган шoir замондошларига ҳам кулгили туюлган:

Қалбларимиз қудуқ — зулумот;
 Тинчдир четдан ташласанг нигоҳ;
 Лекин унга тушиб кўр... даҳшат!
 Нақ тубида ётибди тимсоҳ!

Батюшков носир сифатида Жуковский билан бир хил ўрин эгаллайди. Батюшков ажойиб стилист. Бизнингча, унинг энг яхши мақолалари қуйидагилар: «Ломоносов характери ҳақида», «Қантемирникидаги кеча», «Шoir ва шеърят ҳақида», «Бадний Академияга сайр», «Сирей қасрига саёҳат». Шунингдек, иккинчи нашрда «Хатлар ва парчалар» деган умумий ном остида берилган барча мақолалари ҳам диққатга сазовор: улар сизни Батюшковнинг инсон сифатидаги шахси билан таништиради. «Икки мажоз» мақоласи ўзи ёзилган даврни характерлаб беради: автор уни, умуман, барча мажозлар совуқ, лекин менинг мажозларим ақлга қарата сўзлайди, шунинг учун ҳам улар яхши, деган гап билан бошлайди. У барча мажозлар, юракка ва хаёлотга қарата сўзлайман, деб даъво қиладию, лекин аслида фақат ақлга қарата сўзлагани учун ҳам ўринсиз ва совуқ чиқиб қолишини унуттади.... «Рус офицерининг Финляндия ҳақидаги хатларидан парча» шуни кўрсатадики, Батюшков хаёлотни икки қутб—жануб ва шимолдан, нурафшон, серҳашам Италия

ҳамда тунд, манзараси бир хил Скандинавиядан ҳайратга тушади. Бу мақола худди «Швециядаги қаср харобаларида» элегиясига мослаб ёзилгандек кўринади. Мақола тили ва услуби намунали саналар, умуман, у Батюшковнинг на-срдаги энг яхши асари ҳисобланар эди. Кези келганда шуни айтиш керакки, бу мақола аслида Ласепеднинг, *Haup- tonies de Nature** асарининг таржимасидан бўлақ нарса эмас; Батюшков таржима қилган парчани эса, ҳар бир француз хрестоматиясида *les forêts et les halitants des gèdians dlasials*** номи остида топиш мумкин. Гап шундаки, Ласепеднинг Шимолий Америка ҳақидаги гапларини чўчиб-нетмай Батюшков Финляндияга нисбатан қўллайди—вассалом! Бунинг ҳайрон қоладиган ери йўқ: ўша дориламон пайтларда бундай иқтибос муваффақият ҳисобланарди; ундан уялмасдилар, аксинча, у билан фахрланар эдилар... «Бадний Академияга сайр» ва «Икки мажоз» мақолаларида Батюшков серзавқ санъат шайдоси, ҳақиқий санъаткорона қалб эгаси сифатида намоён бўлади.

Батюшковнинг номи бизга беихтиёр бошқа, рус илҳом париси учун ёқимли бўлган яна бир помни — унинг дўсти Гнедич номиши эслатади. Гнедичнинг истеъдоди, хизмати жуда муҳим ва машҳур, аммо таассуфки, ҳанузгача ўз баҳосини олгани йўқ. Биз иқтидоримиздан, эҳтимол, юк-сак бўлган ишга қўл урмоқчи бўлаётгандирмиз, бироқ истеъдодли ва унутилмас инсон хотирасига бир неча оғиз сўз бағишламоқчимиз. Гнедич номи мангуликка дахлдорлик, адабиётлар шухратининг боқийлигини таъкидлайдиган буюк жасоратлардан бири ҳақидаги фикр билан уйғунлашиб кетади. Гомер «Илиада»сининг рус тилига таржимаси шундай хизматки, унга лойиқ мукофот топиб бўлмайди. Бизнинг мақтовларимиз кўпчиликка ортиқча баҳо бериб юборилгандек туюлишини биламиз: лекин «кўпчилик» кўп нарсани биладими, гапнинг маъзига етиб, теран назар ташлайдими, тадқиқ қила оладими? Нодонлик ҳамда енгилтаклик хулоса чиқаришда донмо шошмашошарликка олиб келади, улар ўзлари тушунмаган ҳар бир нарсани кичик ва майда деб ҳисоблайдилар. Гнедич жасоратини баҳолаш қудратига эга бўлиш учун эса жуда кўп нарсани билиш лозим. «Илиада» таржимасини баҳолаш қудратига эга бўлиш учун, аввало, «Илиада»ни ба-

* «Табиат гармонияси»— *Ред.*

** «Қутб мамлакатларининг ўрмонлари ва аҳолиси»— *Ред.*

дий асар сифатида тушуниш лозим, бу эса, осон эмас. Ҳозирги пайтда ҳатто Шекспир ҳам бизга ёт давр ва урф-одатлар шоири сифатида изоҳлар талаб қилади, шундай экан, Гомер билан бизнинг орамизда эса, уч минг йиллик муддат ётибди. Қадимги дунё, Юнон дунёси биз учун бевосита ўрганмасдан туриб, англанадиган давр эмас. «Илиада» нафақат юноний манзара, балки диний Юнонистоннинг манзарасидир, бизда эса, рус тилида дурустроқ нарса у ёқда турсин, ҳатто қай даражададир эпақага келадиган бирор-бир юнон мифологияси йўққи, унинг ёрдамида «Илиада»ни ўқиб тушуниш мумкин бўлса. Бунинг устига баъзи бир олим одамлар, кўп нарсадан хабардор, аммо гоёдан йироқ ва эстетик туйғудан бенасиб кишилар илоҳий Омир поэмаларини *асл нусхадан* Емельтентак ҳақидаги рус эртаги тили билан таржима қилиб, улар ҳақида бўлмағур тушунча туғдиришни ўзларича лаззат деб биладилар. *Асл нусхадан* — дейишади улар! Дарҳақиқат, «Илиада» ни англаб етиш учун юнон тилини билиш — улкан иш; бироқ агар табиат раво кўрмаган бўлса, бу билим ишонга на ақл ва на эстетик ҳиссиёт бахш эта олади. Тредьяковский кўп тилларни биларди, лекин у бундан нафосат борасида ақллироқ ҳам, дидлироқ ҳам бўлиб қолгани йўқ; Шекспир эса, юнон тилини билмагани ҳолда, «Венера ва Адонис» поэмасини ёзди. Юнонлар маъбудлар ҳайкалларини бўяб-бежайдилар, деб интиришга интиладиган олимлар (дарҳақиқат, қадимгилар шундай қилишган, лекин юнонлар эмас, балки Помпея аҳолиси нафосатни ҳис этиш диди борасида умумий тушкунлик юз берган даврда шундай қилган) — юнонча ва лотинчани биладиган бундай олимлар Жуковский рус тилига ўгирган «Қабуд-сайёҳ» деб номланадиган немис эртагини эслатади («Жуковскийнинг насрий таржималари», III қисм, 92-бет). Шу хилдаги ва шуларга ўхшаш жаноблар, Гнедич «Илиада»ни баландпарвоз, ялтироқ, оғир тил билан, рус ва славян тилларининг қоришмаси билан таржима қилган, деб уқтиришга уринадилар. Бошқа бировлар эса, бундай фикрлардан хурсанд: улар Гомернинг минг йиллик номига ёпишишга юраклари дов бермай, аслида «Илиада»дан эснаганлари ҳолда, одамлар кўзида ундан ҳайратланганлари ҳақида оғиз кўпиртирадилар; энди эса, мана, улар учун ўз билимсизликларини, калтабинликларини ва дидсизликларини гўёки бемаза таржима устига ағдариш имконияти

яратилади. Бироқ бундай жанобларнинг нима дейишларидан қатъий назар, айтиш мумкинки, руслар «Илиада»нинг жаҳондаги энг яхши таржималаридан бирига эга. Бу таржима эртами, кечми, пайт келиб, классик ва доимий ўқиладиган китобга айланади ҳамда эстетик тарбиянинг қимматбаҳо дурдонаси бўлиб қолади. Қадимий санъатни тушунмай туриб, умуман, санъатни теран ва тўлиқ тушуниб бўлмайди. Гнедич таржимаси нуқсонлардан холи эмас: доим ҳам мисралар равон ўқилмайди, доим ҳам уйғунлик рўёбга чиқмаган, доим ҳам ифода лўнда ва кучли эмас; аммо бу нуқсонларнинг ҳаммаси Гнедич гекзаметрига сингдирилган жонли эллин руҳининг қуймалиги туфайли ювилиб кетади. Пушкиннинг «Илиада» таржимасига бағишланган қуйидаги икки мисраси шунчаки айтилган мақтов эмас, балки таржимадан олинган таассуротнинг теран, поэтик ва ҳаққоний талқинидир:

Мен илоҳий эллин нутқин тинган сасин тинглайман;
Хижолатда ҳис этаман буюк чолнинг соясин.

Пушкиннинг теран санъаткорона табиасти қадимий дунёга хайрихоҳлик билдириш ва уни тушунишга мойил эди; бу ҳолат унинг қадимий дунё руҳидаги кўпгина асарлари билан исботланади: демак, Гнедич таржимасини баҳолашда Пушкиннинг обрўси аҳамият ва салмоқ касб этмаслиги мумкин эмас эди ва Пушкин Гнедич таржимасини юксак баҳолади. Мана, Пушкиннинг «Илиада» таржимони номига ва унинг меҳнатига эҳтиром билан қарашига гувоҳлик берувчи яна бир шеъри:

Гомер билан танҳо суҳбат туздинг кўп замон;
Сени кутдик узоқ, интизор;
Сирли фалак юлдузидек тушдинг биз томон
Ва меҳнатинг айладинг ошкор.
Хўш, не бўлди? Топдинг чодир остида бизни —
Базму ишрат шавқида қувноқ,—
Бебош қўшиқ куйлаганча, маъбудимизни
Давра қуриб олқишлаган чоқ.
Биз ётсираб, нурларингдан чекдик хижолат.
Сен ғазабу гамда тош қотдинг:
Биз — бемаъни болаларга айтдингу лаънат,
Ёзганларинг парчалаб отдинг.
Қаргамадинг, йўқ! Севасан тушиб юксакдан
Олмоқликни бир четга ўзин;
Сен севасан ҳам чақинни, ҳам тинглашни шан
Боларига гул айтган сўзин.

Йўқ, ҳали Гнедич шуҳрати учун мавруд келган эмас; жасоратининг ҳақиқий баҳоси ҳали олдинда: уни пухта билим меваси бўлмиш кенг ёйилган маърифат келтиради...

Гнедич ўзини Гомер таржимаси учун лаёқатли ҳисоблагандек эди; «Одиссея»ни таржима қилиш учун унга фақат вақтгина халақит берганига ишончимиз комил. Гомер Гнедичнинг севимли шоири эди ва у «Гомернинг туғилиши» поэмасида ўз қаҳрамонини кўкларга кўтаришга интилди. Бу поэма қадимги дунё руҳида, жуда яхши тил билан ёзилган, лекин узундан-узоқ ва чўзилиб кетган; Гомернинг янги дунёдаги тақдири поэмага ўринсиз киритилган. Феокритнинг «Сиракузалик гўзаллар ва Адонис байрами» идиллияси таржимаси ҳамда у ҳақдаги мулоҳазаларнинг сўз боши тарзида идиллияга бириктирилиши Гнедичнинг қўшалок хизматидир: таржима ажойиб, мулоҳазалар эса, теран фикрли ва ҳаққонийдир. Лекин қадимги юнонлар учун Адонис ҳамда унинг шарафига ўтказиладиган байрамларнинг аҳамиятини тушунмай туриб, ким бу жасоратни баҳолай олади, ким ҳам Феокрит идиллиясининг теран мазмуни ва бадий қимматини англай билади?.. «Балиқчилар» Гнедичнинг оригинал идиллияси, маҳорат билан ёзилган асар, бироқ у негизидаги ҳаққонийликдан холи: петербурглик балиқчиларнинг жулдур энгиллари остидан юнонча хитонлар ғижими кўриниб туради, соф қадимий юнонча тушунча ва фикрлаш йўсини рус сўзи, рус тили билан сиртдан ёпилган... Шуларнинг ҳаммасига қарамай, Гнедичнинг «Балиқчилар» идиллиясида шеърият, ҳаёт, гўзаллик, бўёқлар жилоси, ифода соддалиги шунчалик кучлики, кишининг ҳайратда қолмай иложи йўқ! Шуниси диққатга сазоворки, мазкур идиллия 1821 йили ёзилган, 1820 йили эса, жаноб Панаевнинг идиллиялари эълон қилинган эди! Биз Гнедич томонидан Феокрит идиллияси қайси йили таржима қилингани ва унинг сўз бошиси қачон ёзилганини билмаймиз; бордию у жаноб Панаев идиллиялари билан бир вақтда дунёга келган бўлса, рус адабиёти таркибидаги зиддиятлардан беихтиёр ҳайратланасан киши... Қаранг — қандай ажойиб шеър!

Аллақачон Нева узра қиздирмас қуёш;
Ҳанузгача қайтгани йўқ балиқчи йигит.
Қуёш ботди, ловилади булутсиз ғуруб;
Денгиз ёнар ловиллаган кўкка қўшилиб,
Зарҳал, қирмиз рангга тўлди водий, ўтлоқлар.

Шаҳар узра ярқ этдию Адмиралтеес
 Найзаси бир олов устун мисоли, сўнгра
 Сўнди; аммо ғарб шафағи ўчмади кўкда;
 Мана, оқшом, лекин зулмат қучмайди ерни;
 Мана, тун ҳам, лекин зангор нурда олислар;
 Тунги осмон нур сочади юлдузсиз, ойсиз,
 Ғарб зарҳали шарқ уфқиға уланиб кетар;
 Тонг шафағи олиб чиқар кундузин гўё
 Шом кетидан. Олтин йиллар эди у пайтлар.
 Ёз кунлари ўғирларди тун салтанатин;
 Хорижийлар нигоҳини шимол кўкида
 Ул сеҳрли кўланкалар ром этар эди,
 Бундай тиниқ бўлмас эди кўк туш пайти ҳам;
 Тиниқликки, шимол қизин ҳуснига монанд,
 Мовий кўзлар ва ол ёноқ заррин кокиллар
 Тўлқинида майин-нозик нур сочган каби.
 Шунда Нева ва Петропол узра кўрарлар
 Зулматсиз шом, кўланкасиз тезкор тунларни.
 Гўё ботмас қуёш нури ором олган ул
 Буткул янги ва юлдузсиз кўкни кўрарлар,
 Филомела тугатару тун қўшиғини
 Ва кунчиқар қўшиғини бошлаб юборар.
 Бироқ кечдир; эсиб намхуш ел, ўрмонларга
 Шабнам қўнди, ёш балиқчи эса ҳануз йўқ.
 Қоқ ярим тун; оқшом минглаб эшкак чайқатган
 Нева энди осмон каби ёруғ ва сокин.
 Тарқалмишди шод, шаҳардан келган меҳмонлар.
 Қирғоқ сассиз, сув ҳам мавжсиз, бари сукутда;
 Фақат кўприк узра бўғиқ қадам товуши
 Гоҳ-гоҳ бузар бу жимликни; гоҳ қишлоқлардан
 Қоровуллар овозини келтиради ел.

«Балиқчилар» идиллиясидан ташқари, Гнедичнинг оригинал асарлари кам; борларининг баъзилари муайян қимматга эга; лекин улар орасида алоҳида диққатга сазоворлари йўқ ва уларнинг ҳаммаси ҳам ўз авторининг оригинал шоирликдан кўра, таржимонлик иқтидори тенглаштириб бўлмас даражада юксак эканидан далолат бериб туради. Шуниси диққатга сазоворки, Гнедичнинг шеърлари кўп ҳолларда ўз давридан сал аввал жуда ҳам маъқул деб топилгани мумкин бўлган шеърлар эди. Қуйидаги 1807 йили ёзилган «К. Н. Батюшковга» шеъри икки томонлама: Гнедич шеърларининг намунаси ва унинг Батюшковга муносабатининг далили сифатида қизиқиш уйғотади:

Фақирлиғу соддаликка эш —
 Қулбамга сен қачон келурсан
 Ва кунларим соҳибни бўлмиш
 Маъбудимга таълим қилурсан?

Кел, боримни кўргаймиз баҳам,
Олов солиб май билан дилга
Ва бўш вақтда ҳамрозу ҳамдам
Тангри номин олгаймиз тилга.

Зерикарли узун тунни биз
Қисқартгаймиз орзулар билан;
Бор дунёни бирга кезгаймиз
Хаёлларнинг қанотида шан.

Бизни кутар кўп олис маъво,
Қуёш нури чорлайди бесас;
Унда ётар ястаниб Рўмо,
Унда Қуддус — шаҳри муқаддас.

Фаластинни кўргаймиз туғли:
Қутлуғ қабр учун жанг борар,
Европанинг не сара ўғли
Тангрини деб унда жон берар.

Суюкли Тасс, улар куйчиси,—
Кўпданки у руҳингга ошно,
Ширин сўзи мағрур туйғуси
Ила айлар бизларни шайдо.

Ёки менинг қўшиқчим Омир —
Шоҳ қўшиқлар ўлмас шоири —
Туфайли, бил, бўлғуси зоҳир
Бизга қадим дунёнинг сири;

О, сеҳргар Омир куйлари
Бизни олиб кетгайдир шу он
Қаҳрамонлар дунёси сари,
Шоирона маъбудлар томон:

Базмлару, чақмоқ отар ул
Зевес ҳамда ўғлонларини
Биз кўргаймиз, тингларкан малул
Кўр куйчининг дostonларини.

Ё Морвенга этгаймиз азм,
Унда кўриб Сельманинг уйин,
Тинглаб юз дуб ёнган ул базм —
Аро қувноқ юз чилтор куйин.

Дил ёзгаймиз ва лекин унда
Кўпдан фақат саҳрою шамол
Сухбат қураб; ранглар ой тунда
Юлдузларни имлар бемажол.

Унда энди ўйлар Оссиан
Кечмиш кунлар, жанггоҳларини

Ва чорлайди лираси билан
Аждодларин арвоқларини.

Қаҳрамонлар отаси,— шошиб,—
Тренмор, боқ, қўзғару сурон,
Булутларнинг устидан ошиб
Келар, мана, қўшиқчи томон.

Ундан кейин енгил Мальвина —
Қўлда олтин чилтор, елади,
Қучганича уни Мойна
Булут аро сузиб келади.

Бироқ ногоҳ... мумкинми, ахир,
Баён этмоқ ё тасвирламоқ
Нималар рўй берганин бир-бир
Дўстлар хушнуд хаёл сурган чоқ?

Бахтиёрдир ҳатто бахтсиз ҳам
Орзу билан яшаса агар;
Тун чоғида бўлгуси ҳамдам
Юрагига нурафшон саҳар.

Ҳаёт — хаёл сояси эрур;
Чинакам бахт йўқдир ҳеч қайда.
Кел, хаёлда бўлса ҳам бир қур
Қувонайлик, шукрона айта.

Уша пайтларда бундай шеърлар, гарчанд Жуковский ва Батюшков тенглаштириб бўлмайдиган даражада яхши ёзган эса-да, жуда кам эди. «Она тобутида» (1805), «Ёшликнинг тезкорлиги» (1806), «Дўстлик» шеърлари юқорида келтирилган пьеса сингари диққатни тортишга қодир...

РУС ПОВЕСТИ ВА ЖАНОБ ГОГОЛЬ ПОВЕСТЛАРИ ҲАҚИДА

(«Арабескалар»—«Кичик бадиий асарлар тўплами» ва «Миргород»)

Рус адабиёти арзигулик аҳамият касб этмаганига, ҳатто унинг мавжудлиги шубҳали эканига, ҳозир кўпчиликнинг назарида рус адабиёти орзугина бўлиб турганига қарамай¹, рус адабиёти жуда кўп ташқи ва ички таъсирларга дуч келди ва у адабий йўналишларининг кўплиги билан ажралиб турди. Бу масала мақолам мавзуга бевосита тааллуқли бўлгани учун, мен қисқа-қисқа очеркларда мазкур таъсирлар ва адабий йўналишларнинг энг муҳимларига тўхталиб ўтаман. Адабиётимиз схоластицизм асридан бошланди. Чунки адабиётимизнинг буюк асосчиси (Ломоносов) бошлаб берган йўналиш бадиийликдан кўра кўпроқ илмий йўналиш бўлиб, унинг санъат ҳақидаги сохта тушунчалари поэзиясида ҳам ўз аксини топди. Ломоносовнинг истеъдодсиз издошлари, жумладан Сумароков ва Херасковлар ўз таланти билан эмас, ўз обрў-нуфузларининг зўри билан бу йўналишни қўллаб-қувватладилар ва давом эттирдилар. Бу кишилар,— Ломоносов даҳосининг учқунига арзимасалар ҳамки,—обрў-нуфузлари уникдан қолишмагани, балки баланс ҳам бўлганлиги туфайли ёш адабиётга ўтакетган расмиятчилик характери олиб кирдилар. Бахтга қарши, Державиннинг ўзига ҳам бу йўналиш қимматга тушди. Натижада бу йўналиш унинг истеъдодига ҳам, келажак авлодларнинг унга бўлган ҳурматига ҳам путур етказди. Бу йўналишга кирган адабиёт «қасида» ва «эпик ёки қаҳрамонлик поэмаси»га бўлинди. Айниқса, «эпик ёки қаҳрамонлик поэмаси» поэтик заковатнинг тантанавор кўриниши, ижодий фаолият гултожи, ҳар қандай адабиётнинг

аввалию охири, ҳар бир халқ ва бутун инсоният бадий фаолиятининг туб мақсади деб ҳисобланди*. «Пётриада» ўз фарзандларини — «Россиада» ва «Владимир»ни, бу асарлар эса, ўз навбатида бир неча узундан-узоқ Пётрларни ва ниҳоят, машъум «Александриада»ни яратди. Сўнгра, бир лирикнинг ибораси билан айтганда, қасида-хонлик завқига берилган лирикларимиз ўз дабдабали қасидаларида дарёларни гир-гир айлантириб, дўнгу тепаларни елдек учириб ўйинга тушираётганлари ҳаммининг оғзида дoston бўлиб кетди... Бу схоластицизм ўзига хос хусусиятларга эга бўлган асосий йўналиш эди. Уша кезларда, кейинчалик ҳам, гарчанд у қадар кучли бўлмаса-да, адабиётда бошқа йўналишлар ҳам пайдо бўлди. Крилов жуда кўп масалनावисларни, Озеров трагедияनावисларни, Жуковский балладанависларни, Батюшков элегияनावисларни адабиётга олиб кирди. Хуллас, ҳар бир ажойиб истеъдод эгаси қанчадан-қанча нўноқ ёзувчиларни ўз ногорасига ўйнатди. Оғир схоластицизм даври тугамасданоқ, ҳали бу давр ўзининг чўққисида турган бир пайтда Карамзин янги мактабга асос солди, адабиётга янги йўналишни олиб кирди. Бу йўналиш олдинга схоластицизмни сиқиб қўйган бўлса, кейинчалик адабиётни тамомила ундан соқит этди. Бу йўналишнинг асосий ва буюк вазифаси унинг ўша вақтда адабиётда рўй берган кескин бурилишни ясаганлиги учун ҳам зарурий ва фойдали бир воқеа эканлигидадир. Бу йўналиш ўз вазифасини бажариб бўлгандан кейин эса, ўз навбатида, янги, кескин бурилиш талаб қиладиган сохта йўналиш сифатида адабиётга путур етказа бошлади. Карамзиннинг мустабидлик билан ўтказган кучли таъсири ва унинг кўпқиррали адабий фаолияти туфайли янги йўналиш узоқ вақтлар давомида санъатни ҳам, фанни ҳам, ғоялар ва ижтимоий билимларнинг тараққиётини ҳам бўғиб келди. XVIII аср Европа адабиётининг характерини бир томонлама аксеттирувчи *сентиментализм* руҳи бу йўналишнинг ўзига хос хусусиятидир. *Сентименталь* йўналиш айни барқ уриб яшнаган бир пайтда Жуковский адабий мистицизмни адабиётга олиб кирди. Сохта фантастика билан чатишиб кет-

* Бу кулгили ва аянчли йўналиш шу қадар кучли, шу қадар узоқ давом этган эдики, 1813 йили кўнгина адабиётчилар анчагина сержумла «Бородино майдонидаги ёзув»ни битмиш жаноб Иванчин — Писаревга, — сиз нима деб ўйлаб эдингиз? — энди поэма ёзишни маслаҳат берган эдилар!

ган хаёлпарастликдан иборат бу адабий мистицизм аслида мақбулроқ, кўтаринкироқ руҳдаги, янгиланган сентиментализм эди. Гарчанд бу йўналиш кўпдан-кўп истеъдодсиз адибларни майдонга чиқарган бўлса-да, у адабиётда олға ташланган қадам бўлди*.

XIX аср йигирманчи йилларининг иккинчи ярмидан эътиборан ижодий фаолиятдаги бу бирёқламалик тамомила тугаб, адабиёт турли-туман йўллар билан гуркираб ривожлана бошлади.

Ёзма адабиётимизнинг ўша даврига Пушкин ғоят кучли таъсир кўрсатди, унга қандайдир умумий бир хусусият олиб кирди. (Кези келганда айтиб ўтиш керакки, Державин ва Грибоедовлар билан биргаликда Пушкин адабиётимизнинг бўм-бўш осмонида асрлар оша порлаб турадиган, ҳозирча яккаю ягона бўлган юлдузлар туркумидир). Аммо биринчидан, Пушкин ўз асарларининг оҳанг ва шакли ниҳоятда ранг-баранглиги, иккинчидан, ижодида эски нуфузли адиблар таъсири ҳам анча сезилиб турганлиги ва ниҳоят, Европа адабиётидан хабардор бўлганлиги учун ҳам санъатнинг янги, ўзига хос турларини ярата олди. *Пушкинона* поэма билан бир вақтда роман, повесть, драма вужудга келди, элегия авж олди, баллада, қасида, масал, ҳаттоки эклога ва идиллия ҳам назардан тушиб қолмади.

Энди эса бутунлай бошқача: адабиётимиз нуқул роман билан повестга айланиб қолди. Қасида, эпик поэма, баллада, масал, ҳаттоки романтик поэмаю, *пушкинона* поэма деб аталадиган, аниқроғи, шундай деб аталган, қачонлардир буткул адабиётимизни тутиб кетган асарлар — буларнинг ҳаммаси эндиликда қандайдир қувноқ, лекин алламаҳаллар ўтиб кетган дамлар ҳақидаги хотиралар бўлиб қолди, холос. Роман буларнинг ҳаммасини ямлаб ютиб юборди. Адабиётга роман билан баравар кириб келган повесть эса, уларнинг ном-нишонини ҳам қўймади. Шунда роман иззат-эҳтиром билан повестга йўл бериб, уни олдинга ўтказиб юборди. Хўш, айтинг-чи, қандай китоблар кўпроқ ўқилмоқда ва харид қилинмоқда? Романлару повестлар. Айтинг-чи, қандай китоблар адиб-

* Жуковский ҳақида сўзлай туриб, умуман адабий хизматларини эмас, балки у адабиётга олиб кирган йўналишни, адабиётимиз ҳақли равишда фахрланадиган таржималарини эмас, балки унинг балладалари ва ўзи унча кўп бўлмаган оригинал пьесаларини назарда тутаман.

ларни ҳовли-жойга ҳам, бутун-бутун қишлоқларга ҳам молик қилмоқда? Романлару повестлар. Хўш, айтинг-чи, адабиётимизнинг энг юқори табақали аристократиясидан тортиб то чайқов ва Смоленск бозорининг тиниб-тинчимас учарларигача, барча истеъдодли ва истеъдодсиз адиларимиз қандай китоблар ёзишмоқда? Романлару повестлар. Ҳа, ажойиб-ғаройиб ишлар! Яна шуни ҳам айтинг-чи, қайси китобларда инсоният ҳаёти ҳам, ахлоқ-одоб тартиб-қоидалари ҳам, фалсафий системалар ҳам, қўйинг-чи, барча илмлар баён этилмоқда? Романлару повестларда.

Хўш, бу ҳол қандай сабаблар натижасида содир бўлди ўзи? Хўш, ким, қайси бир даҳо, қайси бир забардаст истеъдод эгаси вужудга келтирди бу янги йўналишни? Аслида ҳеч ким бунга сабабчи бўлган эмас, бунинг сабаби — давр руҳида, умумий, жаҳоншумул йўналишда, холос.

Тўғри, бу ўринда ҳам чет эл адабиётининг таъсири бўлди. Бу жуда табиийдир, чунки инсониятнинг маърифатли қисми ҳаётида иштирок эта бошлаган халқ бирон-бир маънавий ҳаракатдан четда қола олмайди. Янги йўналиш энди ақалли бир шахс муваффақиятининг ёки зўр нуфузининг натижаси эмас, балки умумий эҳтиёж натижасидир. Тўғри, биз романларимизнинг бобокалони «Иван Вижигин»нинг ҳеч бўлмаганда номини унутганимиз йўқ. Лекин бу роман ўзининг мазмуни билан эмас, балки нашр этилган вақти жиҳатидангина романларнинг бобокалонидир. Ҳаммани роман ёзишга чорлаган нарса фақат бу романнинг муваффақияти эмас, унинг умумий эҳтиёжни исбот қилиб берганлиги бўлди. Кимдир биринчи бўлиб бошлаб бериши керак эди-да, ахир. Шу билан бирга Русда роман муваффақият қозонадими, йўқми, деган масала ҳали ўртага қўйилмаган ва бу ҳал қилинган масала эди. Чунки ўша пайтда Вальтер Скотт романларининг таржималари Россияда зўр оқимдай кенг тарқала бошлаганди. Энди Русда рус тилида ёзилган ва рус ҳаётидан олинган рус романи муваффақият қозона оладими, йўқми, деган масала кўндаланг қилиб қўйилди.

Жаноб Булгаринга эса, бу масалани бошқалардан олдин ҳал этни насиб бўлган эди, шу холос.

Роман ҳозирда ҳам ўз кучини сақлаб келмоқда ва санъат турлари ўртасида тутган, аниқроғи, курашиб сазовор бўлган фахрли ўрнини узоқ вақтларгача, эҳтимол,

абадий сақлаб қолса ажаб эмас. Аммо ҳозирда барча адабиётларда повесть адибларнинг ҳам, китобхонларнинг ҳам эътиборига ва фаолиятига боис асар, ҳаммамизнинг ризқи-рўзимиз, кечаси уйқуга кета туриб ҳам, эрта-лаб кўз очганимизда ҳам қўлдан туширмай ўқийдиган китобимиз бўлиб қолди. Ҳозир роман билан повесть қаторидан ўрин олиши лозим бўлган поэзиянинг учинчи тури — драма ҳам борки, роман ва повесть эришган ютуқларнинг муваффақият қозониш йўлини тўсиб келмоқда. Бу умумий йўналишга кўра, бизнинг адабиётимизда ҳам роман билан повесть поэзиянинг ҳукмрон турлари бўлиб қолди. Такрор айтаманки, кўр-кўрона тақлид ёки бирон-бир кучли истеъдоднинг устуңлиги ёки ниҳоят, бирон асарнинг мисли кўрилмаган муваффақияти туфайлигина эмас, айниқса умумий эҳтиёж ва даврнинг ҳукмрон руҳи туфайли роман билан повесть поэзиянинг ана шундай ҳукмрон турига айланди.

Хўш, бу умумий заруриятни, барча адабиётларни роман ва повесть шаклига олиб келган давр ҳукмрон руҳини қандай сабаблар келтириб чиқарди ўзи?

Поэзияда ҳаёт воқелигини қамраб оладиган ва тасвирлайдиган икки усул мавжуд. Бу усуллар бир мақсадга қаратилган бўлса-да, бир-бирига зиддир. Шоир ё ҳаётни ўз дунёқараши тарзига, ўзи яшаб турган дунёга, муҳитга, даврга ва халққа бўлган муносабатига боғлиқ равишда ўз идеалига мувофиқ қайта яратади, ёхуд воқеликнинг барча икир-чикирлари, ранг-баранг томонларини айнан кўчириб, уни қип-яланғоч ҳолда тасвирлайди. Бинобарин, поэзияни иккига — *идеал поэзия* ва *реал поэзия*га бўлиш мумкин. Энди шуни аниқлаб олайлик.

Ҳар бир халқ поэзияси ўз ибтидосида ҳаёт билан ҳамонах, лекин воқелик билан зиддиятда бўлади. Ёш гўдаклардек, тараққиёт йўлига эндигина кириб келаётган ҳар бир халқда доимо ҳаёт билан воқелик ўртасида ихтилофлар рўй бериб туради. Эндигина тараққиёт йўлига кириб келаётган халқ ҳам, гўдаклик палласидаги инсон ҳам ҳаёт ҳақиқатини тушуниб ололмайти. Ҳаёт ҳақиқатининг ниҳоятда содда ва табиийлигини халқ идрок қилиши, ҳис этиши мушкул бўлади. Етук инсон, етук халқ учун ҳаёт тантанаси, поэзиясининг чўққиси бўлмиш ҳодиса гўдаклик палласидаги одамнинг ҳам, халқнинг ҳам умидларини чилпарчин қилган бўлур эди; бундай воқеликда уларнинг ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлар, улар учун яшашнинг маъ-

носи ҳам йўқолар эди. Ўзининг сохта бўёқларидан халос ҳолда яланғочлигича тасвирланган ҳаёт унга қуруқ, мароқсиз, ланж, мазмунсиз прозадек — худди ҳақиқат ва воқелик поэзия билан бирлаша олмаганидек, қуёш ҳашаматли Феб араваси сифатида эмас, атиги оддийгина қопқора шар сифатида тасвирланар экан, худди қуёшнинг гўзаллиги ва нурафшонлиги камайиб қолаётгандек, кўмкўк осмон гумбази боқий тангрилар макони бўлмиш юлдуз тўла Олимп осмони сифатида эмас, кўзимиз илғайдиган доира чегарасидаги беҳисоб оламларни қамраб олган ниҳоясиз фазо сифатида тасвирланар экан, худди осмон гумбазининг гўзаллиги камайиб қолаётгандек, ниҳоят, инсон макони бўлмиш Ер Атлантнинг елкасида ястаниб ётган ҳолда эмас, балки ҳеч ким қўлида ушлаб турмаган, фақатгина оддий тортиш кучи қонуни асосида ҳаво океанида сузиб юрган ҳолда тасвирланар экан, худди Ернинг гўзаллиги камайиб қолаётгандек туюлади. Шу йўсинда ибтидоний инсоният билаги кучга тўлган, ҳис-туйғулари, ёшликка хос тасавури барқ уриб турган юнонлар орқали жисмоний дунё ҳодисаларини сирли олий кучлар таъсирига боғлаб тушунтирди. Худди шу йўсинда маънавий дунё ҳодисаларини ҳам қандайдир даҳшатли, даф қилиб бўлмайдиган куч таъсирига бўйсундириб тушунтирди ва бу кучга Тақдирот деб ном берди. Юнонлар учун табиат қонунлари ҳам, инсоннинг эркин иродаси ҳам йўқ эди. Шу боисдан у оддий ҳаёт доирасига кирадиган ҳамма нарсаларни, оддий сабаб билан тушунтириш мумкин бўлган ҳамма нарсаларни поэзияга номуносиб, санъатни камситиш деб, хуллас, XVIII асрда французлар қабул қилган бағоят аҳмоқона таъбир билан айтганда, тубан табиат деб ҳисоблади. Юнон шоири учун ўз эркини, иродасини, эҳтиросларини, ҳис-туйғуларини ўй-фикрлари, азоб-уқубатларини шодликлари, истақларини маҳрумликларини мужассам этган инсоннинг ўзи йўқ эди, чунки ҳали у ўз индивидуаллигини тушуниб олмаган эди, чунки унинг «мен»и поэтик асарларида акс этиб турган ғоялар эгаси бўлмиш ўз халқи «мен»ида йўқолиб кетар эди. Юнон лирик қўшиқларида дунёқараш, унинг сирларини билиб олишга интилишнинг асари ҳам, гамини ўй-фикрлари маънос ҳаёлчанлик ҳам йўқ: бу қўшиқлар ё тантанавор ташаккур гимни, ё худ гайри шуурий меҳр-шафқат туйғулари ифодаси бўлган қувонч мадҳиясидан иборат эди, холос. Чунки у табиатга мутафаккир назари билан эмас,

балки ошиқона қарар, табиатни тадқиқ этмас, балки уни севар, ундан жуда мамнун ва унга мафтун эди. Табиатга назар ташлаганида, унинг қалбида саволлар туғилмас, балки шавқ-завқ сурури жўш урарди ва у мана шу сурурни ёхуд ташаккур, ёхуд телбаларча мадҳияда, ёхуд тантанавор қасидада изҳор қиларди. Бу унинг лиризми эди. Энди унинг эпопеяси билан драмасига бир назар*ташлайлик. Хўш, бирон киши ҳаёти ва тақдирининг—жуда оддий, ҳар кунни учраб турадиган бу романнинг унга нима қизиғи бор? Унинг учун шоҳлар, худонамо шахслар, қаҳрамонлар бўлса бас!.. Хусусий ҳаётнинг, машаққату ташвишлардан, юксак фазилатлардан ва кулгили ҳоллар, қайғуалам ва севинч-қувончлар, севги ва нафрат ҳисларидан иборат манзараси — бу жуда майдалашиб кетган икирчикирлардан иборат ниҳоятда пуч, ҳеч нарсага арзимаган повестининг унга нима кераги бор? Унинг олдига бир халқ билан иккинчи халқ ўртасидаги кураш манзараси, худоларнинг ўзи иштирок этган ва зўравон тақдир тақозоси билан, олдиндан белгилаб қўйилган режага мувофиқ туғалланадиган жангу жадал ва қон тўкишлар манзараси бўлса бас!.. Унинг учун роман билан повесть бемаза, ғализ бир нарса: унга ажойиботларга бой, ғоят катта, дабдабали поэма, худди чексиз океаннинг ойнадай тиниқ, осойишта юзида кўм-кўк осмон ва ундаги булутлар акс этгани сингари, бутун ҳаёт ўзининг барча ранг-баранглиги билан акс этиб, яққол кўриниб турадиган поэма бўлса, «Илиада» бўлса бас!.. Аммо ажойиботлар даври ўтиб, халқ истаса-истамаса, ҳақиқий ҳаётга яқинлашади ва энди поэма ўрнига драма талаб қилади. Аммо бу даврда ҳам халқ ўзига содиқ бўлиб қолади. Фақат гап шундаки, энди у ўтмишдан узоқлашади, лекин уни унутиб юбормайди, ундан ихлоси қайтмайди, ёдидан чиқариб қўймайди. Энди у ҳаётга разм солиб, унинг нималигини била бошлайди, аммо у ҳаётдан норози, ҳаётни поэзияга эмас, поэзияни ҳаётга олиб киришни истайди. У ҳозирги даврни қўйиб, ўтмишдан ўз драмаси учун манба излайди, шу сабабли унинг драмаси ҳақиқий ҳаёт намунаси, эҳтирослар билан инсон эрки ўртасидаги кураш намунаси бўлмиш бизнинг драмамиз, *Шекспир* драмаси эмас, йўқ, асло: бу тилсимли диний расм-русмнинг бир тури, зим-зиё мистерия, тақдир қоҳини ва соҳиб кароматидир, хуллас, бу *трагедиядир*, шоҳона, қаҳрамонона, улуғвор, дабдабали ва мардонавор трагедиядир, улуғворлик касб этиши

мақсадида персонажлари ниқоб тутиб олган ва котурна² кийган трагедиядир. Унинг қаҳрамонлари шоҳлар, худонамо шахслар, бошига тож, чамбар ёки дубулға кийган, қўлига салтанат асосини, қилич ёки қалқон ушлаган, сербар узун ридо кийган қаҳрамон бўлиши керак, унинг мазмуни бирон халқнинг тақдири ёки бирон муҳим воқеа билан чамбарчас боғланган шоҳлар, худонамо шахслар ёки қаҳрамонлар бутун-бутун авлодларнинг қисмати бўлиши керак, чунки авом халқнинг қисматию, айрим бир киши ҳаётининг икир-чикирлари трагедиянинг шоҳона улугворлигини камситган, унинг диний характерини бузиб кўрсатган бўларди, чунки халқ саҳнада инсонни ва унинг ҳаётини эмас, балки ўзини, ўз ҳаётини кўришни истарди. У,—поэмаларидагидек,—драма учун ҳам ҳаётнинг фақат юксак олижаноб томонларини танилаб олади, унинг оила доирасида ҳар куни учраб турадиган оддий томонларини чиқариб ташлайди, чунки халқнинг ҳаёти майдонда, жанггоҳда, қасрда, маҳкамада ўтади, поэзияси ҳам оила доирасида эмас, ўша ердадир, трагедияларидаги персонажлар дабдабали аслзодаларга хос поэтик тилда гапиришлари керак, чунки бу персонажлар шоҳлар, худонамо шахслар, қаҳрамонларда, трагедияда ижро этиладиган хор тилсимли, маъюс ва шу билан бирга тантанавор тилда айтилиши керак, чунки бу шум фалакнинг гардишини таъбирлаб берувчи органдир.

Ибтидоий халқлар поэзиясининг ўзига хос хусусиятлари ана шундай. Юнонлар поэзияси шундай поэзия эди. Аммо инсон учун, халқ учун, инсоният учун гўдаклик даври абадий эмас, гўдаклик давридан кейин ёшлик даври, унинг кетидан балоғат даври ва сўнгра улғайиш даври келади. Шунингдек, поэзия ҳам халқнинг улғайиш давларига мос равишда улғайиб боради. Халқнинг гудаклик ва ёшлик даври тугалланганда, идеал поэзия даври ҳам тугалланади ва ўшанда санъат ё ўз хусусиятини ўзгартириши ёхуд барҳам топиши зарур. Биз яшаб турган ҳозирги замонда инсоният санъатида, қуйида баён этганимиздек, буларнинг биринчиси содир бўлди, қадимги инсоният санъатида эса, иккинчиси содир бўлди, чунки ҳаёти идеал бўлганлиги туфайли аввалига поэзияси ҳам идеал бўлган халқ реал поэзияга ўтиши амри маҳолдир. У қайсарлик билан, табиат қонунарига қасдма-қасдлик билан,—санъатнинг руҳида ҳам, шаклида ҳам,—эскиликка қаттиқ ёпишиб олади ва ажойиботларга инсбатан ишончини

батамом йўқотган, ҳаёт ҳавосини олиб тажриба ортирган, пишиб, улгайиб қолган халқ чирана-чирана ўз поэтик асарларига идеал поэзия хусусиятларини беришга уришади. Модомики, поэзия билан ҳаёт ўртасида уйғунлик йўқ экан (ҳеч қачон бўлмайдими ҳам), унинг бўйи пақаналиги сабабли ёғоч оёқ кийишидан, ёшлиги ўтиб, ранг-рўйи ўчиб қолган юзларига қизил суртишидан, овози етмагани сабабли лаб-лунжини осилтириб олишидан, ажойиботлари совуқ аллегорияга, қаҳрамонлиги донкихотликка айланиб қолаётганидан ажабланиб бўлармиди? Юнон поэзияси ўз маррасини ўтиб бўлиб, Александрияда хира шарпа сингари кўзга чалиниб қолганида, худди ана шундай ҳолларда эди. Аммо бундай ҳолат поэзияда ҳаёт заминидан эмас, балки тақлидчилик натижасида бунёдга келган вақтларда содир бўлади, у ҳаминша ўз намунасига пародия қилади; унинг улугворлиги, дабдабалилиги эгинга ёлғондакам ялтироқ либос, бошига қоғоз тож кийиб, гердайганча масҳарабозлик чодирин олдида у ёқ-бу ёққа бориб келаётган қизиқчин эслатади. Лотин ва француз классик адабиёти (айниқса драмалари) ана шундай эди. Француз классик трагедиясидаги сохта олижаноблик ва улугворлик дворянлар инидидаги мешчанликнинг, тўра либосини кийган малайнинг, товус патига бурканган қарғанинг, юнонларга маймунларча тақлид қилишнинг ўзгинаси эди, чунки у ҳаёт билан мос келмас эди. Бундай номутаносиблик поэмаларда айнақса ҳайрон қоларли даражада кўзга ташланиб турарди. «Илиада» халқ томонидан ижод этилган ва унда эллинлар (қадимги греклар) ҳаёти ўз аксини топган эди. Бу улар учун муқаддас китоб, дин ва ахлоқ манбаи бўлганлиги учун ҳам «Илиада» ўлмасдир. Энди, худо ҳаққи, айтинглар-чи, ўша «Энеида»лар, ўша «Овод қилинган Қуддус»лар, «Йўқолган жаннат»лару «Мессиада»лар нима ўзи? Аслида бу асарлар бирмунча иқтидор эгаси бўлган талантнинг адашуви, ўз ихлосмандларини озми-кўпми чалғита олган адибнинг ижод машқи эмасми? Эндиликда бу китобларни ким ўқийдию, ким ундан завқ олади? Бу асарлар жасорат ва хизмат кўрсатганлиги учун эмас, қариб қолганлиги учунгина ҳурмат кўраётган кекса ҳарбийни эслатмайдими? Бу асарлар хаёлда тўқилиб, халқ онгига сингиб кетган хурофотлар — халқ худога ишонганида риюя қиладиган, ишонмай қўйганида фақат эҳтиётлайдиган, эҳтиётлаганда ҳам ё қадимийлиги учун, ё худ одат юзасидан, ё бўлмаса бирва-

ракайига обдан мағзини чақиб, унинг кулини қўкка совуриб юборишга эринчоқлик қилган ва вақти зиқлигидангина эҳтиётлаб келаётган хурофотлар жумласидан эмасми?.. Аммо бу бизга тааллуқсиз гаплар. Яхшиси, асосий масалага ўтайлик.

Қадимги дунёнинг гўдаклик даври тугади; худоларга ва мўъжизаларга ишончи барбод бўлди; қаҳрамонлик руҳи йўқолди; ҳақиқий воқелик даври бошланди, энди поэзиянинг майдонга чиқишга уриниши беҳуда эди: илгаригидек санъат билан ҳаёт уйғунлиги, поэтик ҳақиқат туфайли поэзияда мавжуд бўлган юксак софдиллик, оддий, олижаноб, осойишта ва ғоят катта улугворлик энди қолмаган эди. Дунё бутунлай ўзгариб кетган, янги хислатлар касб этган ва руҳланган инсоният бошқа йўлга ўтиб олган эди. Индивидуал шахс, халқдан алоҳида, ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган, ўз-ўзлигича диққатга сазовор мавжудот, инсон ғояси туғилди... Энди севги ғам-аламини интизорлик ўтида ўртанган қишлоқ қизи ёки маҳбусликдаги маликанинг фарёдини куйловчи трубадурнинг ҳазин қўшиқлари, тантана ва зафар қўшиғи, қасос, орномус йўлидаги жасорат — буларнинг бари «топадиганини топди»... Поэма романга айланди. Тўғри, бу бўлиб ўтган воқеалар билан ҳаёлдаги воқеалар, рўёбга чиқиши мумкин бўлган воқеалар билан рўёбга чиқа олмайдиган воқеаларнинг аралашмасидан иборат, рицарлар саргузаштларини ҳикоя қилувчи ҳаёлпарастлик руҳидаги роман эди, аммо энди бу поэма эмасди ва унинг замишида ҳақиқий роман уруғлари етилиб, ниш ура бошлаган эди. Ниҳоят, XVI асрда санъатда чинакам реформа содир бўлди: Сервантес ўзининг беқиёс «Дон-Кихот»и билан поэзиядаги сохта-идеал йўналишга барҳам берди. Шекспир бўлса, поэзияни ҳақиқий ҳаёт билан абадий уйғунлаштириб, бирга қўшиб юборди. Унинг бепоён ва дунёни атрофлича қамраб олган нигоҳи инсон табиати ва ҳаёт ҳақиқатининг ҳали бировнинг назари тушмаган маҳзанини топди, сирли юрак уришларини илғаб, билиб олди. Ғайри шуурий шоир-мутафаккир худди инсоний ахлоқнинг адабий, бузилмас қонуларини тузиш ва унинг дастлабки режаларини чизишда бевосита ўзи иштирок этгандек ўзининг буюк асарларида инсоний ахлоқ табиатини ана шу қонулар ва режаларга мос равишда аниқ тасвирлаб берди. Бу янги Протей жоҳсиз воқеликка тириклик нафасини уфура олди; бу теран тадқиқотчи, чамаси, ҳаёт-

даги энг аҳамиятсиз зоҳирларида энг юксак руҳий муаммолар калитини топа олар эди. У ҳеч қачон ўз драмаларида воқеаларни сунъий равишда тортиб-чўзиб ёки тиргак билан кўтариб кўрсатиш воситаларини қўлламайди; драмаларининг мазмуни эркин, табиий, ўз моҳиятидан келиб чиққан ҳолда заруриятнинг ўзгармас қонунлари асосида ривожланиб боради. Ҳақиқат, энг юксак ҳақиқат — унинг асарларининг муҳим хусусияти шудир. Унинг учун оддий маънодаги идеалнинг ўзи йўқ: асарларидаги персонажлар аслида қандай бўлса, шундайлигича, қандай бўлиши лозим бўлса, шундайлигича тасвирланган одамлардир. Унинг ҳар бир драмаси дунёнинг алоҳида бўлагидир, фантазия фокусида жамланиб, бадий асарнинг мухтасар қолипига олинган ва баайни миниатюрадагидек намоён этилган символидир. Унинг учун хайрихоҳлик одат, майл, сеvimли ўй-фикр, сеvimли типлар деган гап йўқ; у

Маҳкамада қартайган дума муншиси,—

каби вазминдирки,

Осойишта боқади судланувчига,
Яхшилик, ёмонликни уқар беташвиш³.

У янги, ҳақиқий санъат даврининг тонгги равшан шафақи, тантанавор тонготари эдики, у француз классиклари томонидан камситилган ва хўрланган санъатнинг қадр-қимматини тиклаган янги давр шоирларининг хайрихоҳлигига сазовор бўлди. Янги давр шоирлари — ўз фаолиятини Шекспир ижодини ўрганишдан бошлаган икки улуғ даҳо—Гёте ва Шиллер XVIII аср охирларидаёқ Шекспирга эргашиб, унинг йўлидан бордилар. XIX аср бошларида Шекспир руҳи билан тўлиб-тошган, тарихни ўзига воситачи қилиб, санъат билан ҳаётни уйғунлаштириш ишини охирига етказган яна бир даҳо пайдо бўлди. Вальтер Скотт бу жиҳатдан иккинчи Шекспир, ҳозир жаҳоншумул аҳамият касб этаётган улуғ мактабнинг сарвари бўлди. Яна ким билади дейсиз? Эҳтимол, бир кун келиб, эпопея ўрнини роман эгаллаганидек, тарих бадий асарга айланару, романнинг ўрнини эгаллар? Эндиликда худойи-таолонинг қудрати билан яратилган борлиқ инсон ижод этган ҳамма нарсадан устунлигига, бу борлиқ тасаввур қилиш мумкин бўлган энг ажойиб поэма эканлигига ва энг юксак поэзия борлиқни безаб кўрсатишда эмас, балки уни чинакамига ҳаққонийлик ва сидқизариф-

лик билан акс эттиришда эканлигига ким бовар қилмайди дейсиз?

Демак, бу поэзиянинг иккинчи томонидир, бу *реал поэзия*, ҳаёт поэзияси, воқелик поэзияси, ниҳоят, давримизнинг ҳақиқий асл поэзиясидир. Бу поэзиянинг алоҳида хусусияти воқеликка батамом мослигидадир; у ҳаётни қайтадан яратмайди, балки уни ижодий равишда янгидан тиклайди ва худди қабарикъ шишадек, тўла қизғин ва яхлит манзара учун зарур бўлган бўлақларини саралаб олган ҳолда, унинг турли-туман ҳодисаларини бир нуқтаи назар асосида ўзида акс эттиради. Поэтик асарнинг буюклиги ва гениаллиги ана шу манзара қамраб олган воқеаларнинг ҳажми ва чегаралари билан белгиланиши керак. Реал поэзия деб атаганим ушбу поэзиянинг таърифини тугаллаш учун яна шуни айтишим керакки, унинг абадий ўзгармас қаҳрамони, илҳом чашмаси инсон, мустақил, эркин, индивидуал, дунёнинг рамзи, унинг пировард рўёби ўзи учун ўзи ажабтовур бир жумбоқ, ўз ақлининг қатъий саволи, орзу-ҳавас тўла интилишларининг сўнгги топишмоғи бўлган инсондир... Ҳаётнинг сирини, мақсади ва сабаби бўлмиш мукамал оғна шу жумбоқнинг, ана шу саволнинг жавоби, ана шу масалаларнинг ечими бўлиши лозим!

Бас, шундай экан, бизнинг давримизда асосан поэзиянинг реал йўналиши ривожланиб, санъат билан ҳаётнинг уйғунлашиб кетганлиги ажабланарлими? Ҳозирги асарларнинг алоҳида хусусияти шафқатсиз ростгўйлигида, бу асарларда ҳаёт бутун даҳшати, бемаънигарчиликлари билан худди шармандаю шармисор этилаётгандек — қип-яланғоч, бамисоли жарроҳ наштари билан ичак-чавоғи ёрилган ҳолда ва айни пайтда бутун тантанавор гўзаллиги ила кўрсатилаётганига ажабланиб бўладими? Биз ҳаёт идеали эмас, балки ҳаётнинг ўзи қандай бўлса, шундайлигича тасвирланишини талаб қиламиз. Хунукми, гўзалми — биз ҳаётнинг безаб кўрсатилишини истамаймиз, чунки у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам поэтик тасаввурда ҳаёт бирдек гўзалдир ва шунинг учун ҳам у ҳақиқийдир. Ҳақиқат бор жойда поэзия ҳам бор, деб ўйлаймиз.

Ҳўш, бизнинг давримизда идеал поэзия бўлиши мумкин эмасми? Йўқ, асло, идеал поэзия худди бизнинг давримизда бўлиши мумкин ва уни ривожлантириш бизнинг давримиз зиммасига тушмоқда, аммо бу қадимги юнонлар поэзияси маъносига идеал поэзия эмас. Қадимги

юнонларнинг ҳаёти идеал бўлганлиги туфайли поэзияси ҳам идеал поэзия эди; бизнинг поэзиямиз давримиз руҳи туфайли мавжуддир. Реал поэзия ҳақида гапирганимда, мен фақат эпопея ва драмани тилга олиб ўтган ва лиризм ҳақида ҳеч нарса демаган эдим. Бизнинг давримиздаги лиризм қадимги юнонлар лиризмидан нима билан фарқ қилади? Қадимги юнонларда, юқорида айтиб ўтганимдек, у инсон ўз борлигини идрок этиб, ташқи дунёга назар ташлаганида уйғонган, қалбида тўлиб-тошган дуо ва қўшиқларида ифода этилган шавқ-завқини ғайри шуурий изҳор этишдан иборат эди. Бизнинг учун умумҳаёт идеясига дахлсиз ҳолда, ташқи табиат ҳеч қандай маъно, ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Биз ташқи табиат гаштини суришдан кўра, кўпроқ уни тушуниб, англаб олишга интиламиз; бизнинг учун ҳаётимиз, борлигимизни идрок этишимиз биз баҳра олишга шошилаётган ҳаёт ноз-неъматларидан кўра кўпроқ ечимини қидираётганимиз масаладир. Унга кўзимиз ўрганиб, у билан кўникишиб қолдик. Энди биз учун ҳаёт кайф-сафо, шод-хуррамлик эмас, балки меҳнат, кураш, машаққат ва азоб-уқубат соҳасидир. Бизнинг лиризмимизга сингиб кетган бу ғам-ғуссалару, бу қайғу-ҳасратлар, бу хомушлик, шу билан бирга бу сертакаллуфлик ана шундан келиб чиқади. Замонамизнинг лирик шоири завқ олиш ва қувонишдан кўра, кўпроқ маъюсланади ва арз-дод қилади, ғайри шуурий хитоб қилишдан кўра кўпроқ сўроқлайди ва тадқиқ этади. Унинг қўшиғи — арз-дод, унинг қасидаси — саволдир. Унинг қўшиғи ташқи табиатга қаратилган экан, ундан ҳайратланмайди, уни мақтамайди, балки ундан ўз борлигининг, ўз вазифасининг, ўз азоб-уқубатларининг сирини билиб олишга интилади. Буларнинг ҳаммаси учун унга қадимги қасида доираси торлик қилаётгандек туюлади ва у ўз лиризмини эпопеяга, драмага ўтказади, кўчиради. Бундай вазиятда унинг учун табиийлик, ҳаёт қонунарига уйғунлик ёт бир нарса; бу вазиятда шоир гўё ўз мухлислари унинг ҳамма гапларига ишониши, асаридан ҳаётни эмас, фикрни қидириши лозимлиги ҳақида олдинда келишиб олгандек. Тафаккур унинг илҳом чашмаси. Худди операда музика учун шеър битилиб, сюжет тўқилгандек, у ҳам фантазиясининг тақозоси билан ўз фикри учун шакл тўқийди. Бу ҳолатда унинг фаолият доираси бениҳоядир; ҳақиқий ва тасаввурдаги ажойиб тўқималар олами, ўтмиш ва ҳозирги замон, тарих ва масал, афсона,

халқ ирим-сиримлари ва эътиқоди, ер ва осмон, дўзах, буларнинг бари унинг ихтиёрида! Ҳеч шубҳасиз, бунда ҳам ўзига хос мантиқийлик, ўзига хос поэтик ҳақиқат, ўзига хос имконият ва зарурият қонуниятлари борки, шоир буларнинг ҳаммасига риоя қилади, фақат гап шундаки, ўзи учун бу шарт-шароитларни шоирнинг ўзи ижод этади. Бу янги *идеал* поэзия қадимги идеал поэзиядан бошланган, чунки у улугворликни, оддий сўзлашув тилидан тамомила бошқача поэтик, олижаноб тилни ва турмуш икир-чикирларидан ўзини олиб қочишни қадимги идеал поэзиядан олган эди. Гапнинг қисқаси, шуни айтишим керакки, Гётенинг «Фауст»ини, Байроннинг «Манфред»и, Мицкевичнинг «Дзяди»си, Томас Мурнинг «Лаларук»и, Жан Полнинг «Фантастика шарпалари», Гёте ва Шиллернинг қадимги адибларга тақлид қилиб ёзган асарлари («Ифигения», «Мессиналик қаллиқ») ва ҳоказолар шу тахлитдаги асарлар жумласидандир. Энди *идеал* ва *реал* поэзия деб атаганларим поэзиялар ўртасидаги тафовутни анча қониқарли тушунтириб бера олдим, деб ўйлайман.

Бироқ поэзиянинг бу икки элементини бир-бирига боғлайдиган нуқталар ҳам борки, бунда иккала элемент бир-бирига ўхшаб, бирга қўшилиб кетади. Бу тахлитдаги поэзияда аввал инсон ҳаёти имкони борича ҳаққоний, аммо энг тантанавор вазиятларда, энг лирик дақиқаларда тасвирланган. Байрон, Мицкевич, Пушкин поэмалари; сўнгра асосий мавзу ҳақиқий ҳаёт бўлган ёки ўзига хуш ёқадиган ва қалб тубида асраб келган ўй-фикрлари, ёхуд гарчанд кучли бўлса ҳамки, бир томонлама таланти, ёки ниҳоят, авторнинг ҳаётга чуқурроқ кириб боришига ва ҳаётни қандай бўлса шундайлигича: бутун ҳаққонийлиги билан тўла тушуниб олишига халақит берувчи ҳаддан ташқари ҳиссиётга берилиш туфайли бу ҳаёт янгидан яратилиб ва ўзгартиб тасвирланган барча бўзбола, ғўр, аммо ғайратга тўлиб-тошган асарларни киритиш мумкин. Шиллернинг «Қароқчилар»и—бамисоли ёшлик ғайратига тўлиб-тошган қалбнинг энг тираш жойларидан отилиб чиққан лавадек оташин, ёввойи дифирамб бўлиб, унда воқеалар, характерлар ва турли хил ҳолатлар худди авторни чуқур ҳаяжонга солган гоёлар ва ҳис-туйғуларни ифодалаш учун тўқилганга ўхшайдики, воқеалар, ҳаракатлар, турли ҳолатлар учун лиризмнинг шакли торлик қилади.

Баъзи бировлар Шиллернинг дастлабки драматик асарларида гап кўп, демоқдалар. Улар Карл Моорнинг қароқчиларга қарата ўз отаси ҳақида айтган узундан-узоқ монологини* мисол келтириб, бундай ҳолатда икки-уч огиз сўз ҳам кифоя қилиши мумкин эди, демоқдалар. Менимча, бундай ҳолатда у бир сўз ҳам айта олмай, индамасдан қўли билан отасига ишора қилиб қўя қоларди. Аммо Шиллер асарида Моор кўп гапиради, бироқ унинг сўзларида дабдабали иборалардан асар ҳам йўқ. Гап шундаки, бу ўринда персонаж эмас, авторнинг ўзи гапиради; умуман, бу асарда ҳаёт ҳақиқати йўқ, аммо ҳис-туйғу ҳақиқати бор; воқелик йўқ, драма йўқ, аммо поэзия қаъри бор; ҳодисалар сохта, ситуациялар ғайритабиий, аммо ҳис-туйғулар тўғри, фикр теран, хуллас, гап шундаки, Шиллернинг «Қароқчилар»ига ҳаёт кўзгуси бўлган драма деб эмас, балки драма шаклидаги лирик поэма, оташин, жўшқин поэма деб қараш керак. Карл Моорнинг монологига муайян ҳолатдаги персонажнинг ўз ҳис-туйғуларини табиий, оддий тарзда ифодалаш эмас, балки мазмун ва мавзу эътибори билан фарзандлик бурчини поймол қилган шафқатсиз ўғилларга қарши қаҳр-ғазабни ифодаловчи қасида деб қараш керак. Ана шундай қаралганида, менимча, Шиллернинг бу асаридаги ҳамма иборалар йўқолиб, унинг ўрнини ҳақиқий поэзия эгаллайди.

Умуман, Шиллернинг деярли барча драмалари («Мария Стюарт» ва «Вильгельм Телль»дан ташқари) маълум даражада шу тахлитдаги асарлардир, чунки Шиллер қисман олганда, буюк драматургдан кўра, умуман олганда, кўпроқ буюк шоирдир. Драма воқеликни жуда осойишта ва холисона акс эттирувчи ойна бўлмоғи ва авторнинг шахси шу воқеликда ғойиб бўлиб кетиши керак, чунки у асосан *реал* поэзиядир. Бироқ Шиллер ҳатто

* *Карл Моор*: Наинки, бу қариянинг сўзлари кўзингизни очмаган бўлса? Улар ўлим уйқусидан ҳам уйғотар эди! О, қаранг, қаранг! Табиат қонулари ёвузнинг қўлида ўйинчоқ бўлса-я, табиат ришталари узилибди! Ўғил ўз отасини ўлдирса-я! *Қароқчилар*: Атаман, нима дейсан? *Карл Моор*: Йўқ! Бу сўзлар унинг ёвузлигини юмшатиб кўрсатади! Йўқ! У жонини олиб қўя қолмади. У қийнади, тинкасини қуритди, ит кунига солди,— лекин бу сўзлар ожиз, унинг ёвузлигини кўрса, жаҳаннамнинг ҳам қути ўчар эди.— Ўғил... ўз отасини-я!.. О, қаранг, қаранг! Унинг эси оғиб қолди! Ўғил ўз отасини шу ертўлага тикса-я, совуқ, шир-яланғоч, ташналик чапғалига ташласа-я, қаранг, қаранг: бу — менинг отам!..

(«Қароқчилар»)

«Валленштейн»ида ҳам ўзини кўз-кўз қилади ва фақат «Вильгельм Телл»дагина ҳақиқий драматик бўлиб қолади. Бироқ уни зако етишмаслиги ёки бир томонламаликда айблай кўрманг; бошқа одамларга ўхшамаган шундай оригинал ва ажойиб тафаккур эгалари, шундай характерлар бўладикки, улар бу дунёга ётдек, аммо уларнинг ўзларига ҳам дунё ётдек кўринади ва улар шу дунёдан норози бўлиб, ўзлари учун ўз дунёсини яратади ва фақат ўз дунёсида яшайди: Шиллер ана шу тоифадаги одамлар қаторига киради. У давр руҳига бўйсунган ҳолда ўз асарларида *реал* бўлишни истарди, лекин ўз даҳосининг майли туфайли *идеаллик* унинг поэзиясига хос устун хусусият бўлиб қолди.

Шундай қилиб, поэзияни *идеал* ва *реал* поэзияга ажратиш мумкин. Буларнинг қайси бирини афзал кўриш кераклигини ҳал этиш қийин бўлар эди. Эҳтимол, улардан ҳар бири ижод шарт-шароитларига жавоб бера олгани, яъни *идеал* поэзия туйғу билан, *реал* поэзия эса, ўзи гавдалантирган ҳаёт ҳақиқати билан уйғун бўлган тақдирда бири иккинчисига тенг келар. Лекин, наздимизда, бизнинг ижобий замонамиз сабабли туғилмиш *реал* поэзия унинг ҳукмрон эҳтиёжини кўпроқ қондирар. Шуниси ҳам борки, бу ўринда ҳар кимнинг ўзига хос диди ҳам катта аҳамият касб этади. Аммо ҳар ҳолда, *идеал* поэзия ҳам, *реал* поэзия ҳам барабар аҳамият касб этмоқда, бирдай ҳаммабон ва ҳаммага тушунарлидир, аммо, шу билан бирга, *реал* поэзия асосан ҳаммага ҳар ким учун тушунарли ва бон, давримиз руҳига ва талабига кўпроқ мос келадиган давримиз поэзиясидир. Энди Шиллернинг «Мессиналик қаллиқ» ва «Анна д'Арк» асарлари хайрихоҳлик ва аксадо топиши мумкин; аммо ҳаёт ва воқелик тўғри ва ҳаққоний акс эттирилган асарларгина ўз даврининг энг қадрдон, севимли асарлари бўлиб қолади.

Билмадим, нега драма бизнинг давримизда роман билан повестдек катта муваффақият қозолмапти? Бунинг сабаби табиат бизга драма асарларини камдан-кам инъом қилаётган бўлса ҳамки, драма, гарчанд Шекспирлар бўлмаса ҳам, албатта Гётеларни, Шиллерни талаб қилишида ёхуд умуман драматик талаблар айниқса камлигида эмасмикан? Бу масалани мен ечолмайман. Эҳтимол, роман ҳаётий поэтик тарзда тасаввур этиш учун қулайроқдир. Дарҳақиқат, роман муайян бир ҳажм, муайян бир доира билан чегараланмаган, у драма дара-

жасида мағрур ва серҳашам эмас, чунки роман айрим қисмлари ва парчалари билан эмас, кўпроқ яхлит ҳолда китобхонни ўзига жалб этиб, арзимасдай кўринса ҳам, аммо алоҳида-алоҳида олиб қараганда, бутун асарга боғлиқ ҳолда чуқур маънога ва бениҳоя теран поэзияга эга бўлган майда-чуйда тафсилотлар ва икир-чикирларни ҳам қамраб олади. Ҳолбуки, бевоситами, билвоситами, озми-кўпми, аммо ҳаминша саҳна шароитига бўйсунадиган драманинг тор рамкаси воқеанинг ривожланишида айниқса жадаллик ва тезкорликни талаб қилади ва кўп тафсилотларни қамраб ололмайди, чунки поэзиянинг барча турлари орасида асосан драма инсон ҳаётининг энг қизғин ва энг тантанавор лаҳзаларини гавдалантиради. Шундай қилиб, инсонни ижтимоий ҳаётга нисбатан поэтик тарзда тасвирлаш учун роман шакли ва унинг шарт-шароитлари қулайдир ва менинг фикримча, роман мисли кўрилмаган даражада муваффақият қозонишининг, шакл-шубҳасиз, ҳукмрон шакл бўлиб қолишининг сабаби ҳам ана шундадир.

Хўш, *повест*-чи? Унинг аҳамияти нимада, эндиликда повесть рақобатга йўл қўймайдиган мустабид, ўзар, ҳукмрон шакл бўлиб қолган экан, бунинг сири нимада? Саҳифаларида повесть чоп этилмаган журнал сони худди кўпчилик орасида этик киймай ва галстук тақмай юрган одамга ўхшар экан, эндиликда ҳамма ёзаётган ва ҳамма ўқиётган повесть, зодагон аёл пардозхонасидан ва муккасидан кетган олим ёзув столидан ўрин олган повесть, ниҳоят, гўё романнинг ўзини сиқиб бир чеккага чиқариб қўяётган повестнинг ўзи нима ва унинг нима ҳожати бор?.. Қачонлардир ва қаердадир «*повесть инсон тақдирларининг ниҳоясиз дostonидан бир лавҳадир*», деб жуда тўғри гап айтилган эди⁴. Бу жуда тўғри гап: ҳа, шундай, повесть — бу қисмларга, минг-минглаб қисмларга бўлинган романдир, романдан суғуриб олинган бобдир. Биз иш одамларимиз, биз сира тибиб-тинчимаймиз, доимо ташвиш-ҳаракатдамиз, вақтимизни қадрлашга тиришамиз, катта ва узундан-узоқ китобларни ўқишга қўлимиз тегмайди, хуллас, бизга повесть керак. Бизнинг ҳозирги ҳаётимиз ҳаддан ортиқ раиғ-баранг, жуда мураккаб, бўлак-бўлак: биз поэзияда ҳаётимиз имкони бор барча образларда миллион-миллион марта такрорланиб, худди тарашланган серқирра биллурдагидек қайта акс этишини истаймиз ва повесть талаб қиламиз. Шундай

воқеалар, шундай ҳодисалар бўладики, улар драма учун камлик қилади, романга урвоқ ҳам бўлмайди, лекин улар чуқур мазмунга эга, асрлар мобайнида тугалланмайдиган ҳаётни бир лаҳзага жамлайди: повесть ана шундай воқеа ва ҳодисаларни илғаб, ўзининг тор рамкасига қамраб олади. Повесть шакли истаган нарсангизнинг ҳаммасини—урф-одатларга бағишланган одмигина очеркни ҳам, инсон ва жамиятга қаратилган аччиқ заҳарханда истеҳзони ҳам, кўнгил хилватгоҳидаги юрак сирларини ҳам, оташин эҳтиросларнинг шафқатсиз ўйинини ҳам сиғдира олади. Бирваракайига мухтасар ва тезоб, енгил ва айни пайтда теран бўлган повесть илдамлик билан бир воқеа ва ҳодисадан иккинчисига ўтади, ҳаётни майда-майда бўлақларга бўлиб, ана шу буюк ҳаёт китобидан айрим саҳифаларни суғуриб олади. Ана шу саҳифаларни бир муқовага бирлаштириб кўринг-чи, бу ҳаёт китобининг саҳифалари қандай улкан китобни, қандай катта ромanni, қандай мураккаб дostonни ҳосил этиши мумкин! Сира тугамайдиган «Минг бир кеча», эпизодларга лиммо-лим «Маҳабҳарата»ю, «Рамайяна»лар ҳам унинг олдида ип эшолмайди! «Инсон ва ҳаёт» деган сарлавҳа бу китобга қандай ярашиб тушарди-я!..

Рус адабиётида повесть ҳали меҳмон аёлу, лекин бу,— бамисоли типратикондек,— азалий ва ҳақиқий эгаларни қонуний маконидан сиқиб чиқараётган меҳмон. Мақоламнинг бошидаёқ: роман ва повесть тақлиддан кўра, кўпроқ эҳтиёж натижасида пайдо бўлган ягона турлардир, деган эдим ва шу фикримни яна такрорлайман. Юқорида баён этган мулоҳазаларимда повестнинг пайдо бўлиши ва муваффақият қозониш сабаблари ҳақида етарли даражада қониқарли тушунча бера олган бўлсам керак, деб ўйлайман. Энди повестнинг адабиётимиздаги тараққиёт йўлига бир назар ташлайлик.

Бизнинг повестимиз яқинда, яқиндагина, асримизнинг йигирманчи йилларида пайдо бўлди. Шунгача повесть «урф» деб, денгизнинг нариги ёғидан келтирилиб, она тупроғимизга мажбуран ўтқазилган бегона ниҳол эди. Эҳтимол шу боисдан ҳам илдиз ололмагандир. Биринчи бўлиб Карамзин, тўғрироғи, Макаров ёрдамида адабиётимизга бамисоли рус бойвуччасидек упа-элик сурган, сиркаси сув кўтармайдиган, эркатой позикойимдек ҳазин ва йиғлоқи, классик трагедиядек баландпарвоз ва дабдабали, риекор дуоғуй аёлдек дилгир-насихатгўй,

ахлоқ бобида чучмал меҳмонни — кўнгилчан Флориананинг тутинган қизини, Жанлис хонимнинг асранди қизини меҳмонга айтиб келтирган эди. Йигирманчи йилларгача ёзилган барча повестлар жумласига Жуковскийнинг «Мария ўрмони», марҳум В. Измайловнинг бир неча повестини ва... очигини айтсам, ёдимдан кўтарилган яна бошқа повестларни киритиш мумкинки, хайрият, бундай повестлар кўп эмас.

Чинакам повесть яратиш йўлида дастлабки уринишлар йигирманчи йилларда бошланди. Бу, немис, инглиз ва янги француз адабиётлари ҳамда ижодиёт қонунлари ҳақидаги соғлом тушунчалар билан таниша бошлаш натижаси ўлароқ рўй берган умум адабиёт реформаси даври эди. Гарчанд ўша кезларда повесть чинакам муваффақият қозонолмаган бўлса-да, ҳар ҳолда, илгари мисли кўрилмаган янги ҳодиса бўлиши билан барчанинг эътиборини ўзига тортди. Хуллас калом, шуни айтишим керакки, жаноб Марлинский повесть яратган биринчи адабимиз, рус повестининг ижодчиси, тўғрироғи, унинг асосчиси бўлди.

Бу адиб ҳақида мулоҳазаларимни бундан аввалроқ баён этган эдим: кейинчалик ўз фикрим ва умум фикрини эътиборга олиб, яна бир ўйлаб кўрдим ва баён қилган мулоҳазаларимдан қайтишимга асос йўқлигига, ҳатто ўз фикрим қатъийлигига комил ишонч ҳосил қилдим. Шунинг учун бу ўринда олдин айтган мулоҳазаларимни яна такрорлайман. Жаноб Марлинский ўзига хос ва муайян истеъдодга эга, тили бийрон, ўткир, мароқли ҳикоянавислик талантига эгадир, бироқ у ўз кучини англаб етмади, ўз йўлини тополмади ва шу сабабдан истеъдоди борлигини исботлагани ҳолда, деярли ҳеч қандай иш кўрсатмади. Бадий ижодда ўзига хос ҳалоллик мавжудки, бордию адиблардан ўз асарларининг яратилиш тарихи, яъни уларни асар ёзишга ундаган сабаблар, шу асарнинг рўёбга чиқишини таъминлаган шарт-шароитлар айниқса авторнинг асарни ёзиш жараёнидаги руҳий ҳолати ҳақида ҳикоя қилиб беришларини сўралса, улардан кўплари нима дейишларини билмай, довдираб қолишлари турган гап. Илҳом жигар-бағрни эзадиган қалб қийноғи, қолаверса, қалб хасталиги ҳолатидир, эндиликда бу хасталикнинг аломатлари ҳаммага маълум. Жон-жаҳд билан ишга ёпишиб олганида киши жуда қаттиқ оғирликни ҳам қийналмасдан, зўр бермасдан, ўзига зарар етказмасдан кўтаради, медиклар бу ҳолатни энергия ёки ҳаёт фаоли-

ятининг таранглик ҳолати деб атайдилар. Соғлом одам ўзида ана шундай энергияни маълум даражада зўрма-зўраки қўзғатиши мумкин, лекин ҳамма бало шундаки, бу энергия унга жуда қимматга тушади. Бу жиҳатдан илҳом инсоннинг ихтиёри билан эмас, балки унга боғлиқ бўлмаган қандайдир таъсир натижасида уйғонган қалб энергиясидир, шунинг учун ҳам у эркиндир. Яна бошқа бир хил илҳом — худди афюн ичгандек муайян истак, мақсад, манфаат йўлида ироданинг кучи билан кучайтирилган илҳом ҳам бор. Бунда илҳомнинг самараси баъзан жуда ялтироқ кўринади, унинг ялтираши олтин жилоси эмас, юпқа зар қоғоз жилосидек сал вақт ўтмаёқ хиралашиб қолади. Тўғри, таланти йўқ киши зўрма-зўраки ижод завқини суриши ҳам мумкин эмас, чунки билинар-билимас бўлса-да, мавжуд нарсаларнигина зўр бериб кучайтириш мумкин, ақалли маълум даражада ҳис-туйғу, фантазияси бўлган, хуллас, талант эгаси бўлган кишигина буларнинг ҳаммасини зўр бериб кучайтириши ёки таранг торттириши мумкин. Жаноб Марлинский ҳам маълум даражада ана шу фазилатларга эга ва уни ниҳоятда зўр бериб қўзғатади. Унинг асарларида кўпдан-кўп тортиб-чўзиб, аранг-аранг ёзилган сатрлар орасида ҳақиқий гўзаллик намуналари ҳам бор. Аммо поэтик синтездан завқ олиш ўрнига, химиявий анализ билан машғул бўлиш кимга ёқади дейсиз, бунинг устига-устак, бордию шундай гўзаллик намунасини учратиб қолган тақдирда ҳам гиж-гиж сохта сатрларни кўра туриб, ким ундан завқлана олади дейсиз? Лекин булар ҳаммаси жузъий гаплар, жаноб Марлинский асарларини, умуман, яхлит ҳолда олганда, адиб фойдасига айтиладиган гаплар жуда кам. Бу реал поэзия эмас, чунки бу асарларда ҳаёт ҳақиқати йўқ, қандай бўлса шу ҳолида тасвирланган воқелик йўқ, чунки бу асарларда ҳамма нарса ўйлаб чиқарилган, ҳамма нарса машина яшаш учун эҳтимоллик назарияси асосида ҳисоблаб чиқилган ҳисоб-китоблардек тақсимланган; чунки бу асарлардаги воқеаларни чатиб чиққан иплар шундоққина кўзга ташланиб турибди, воқеаларнинг боришини ҳаракатга келтирувчи блоклар ва арқонлар кўришиб турибди: хуллас, бу театрнинг ичкарисидирки, унда сунъий ёруғлик кун ёругига қарши курашиб, маглубиятга учрайди. Бу идеал поэзия эмас, чунки бу асарларда фикр теранлиги, ҳис-туйғулар оташи йўқ, лиризм йўқ; буларнинг ҳаммасидан кам-камдан бўлган тақдирда ҳам, улар зўр

бериб мажбуран кучайтирилган ва ошириб юборилганки, буни ҳатто ҳаддан ташқари бежама баландпарвоз гаплар ҳам исбот қилиб турибди, ҳолбуки, теран, жигар-бағрни эзадиган кучли ҳис-туйғулардан ҳеч қачон бундай бежама баландпарвоз иборалар келиб чиқмайди.

Жаноб Марлинский ўзининг ижодий фаолиятини рус повестлари, халқ повестларидан, яъни мазмуни рус ҳаётидан олинган повестлардан бошлади. Бу ажойиб асарлар ўз вақтида ҳаққоний равишда диққатга ҳам сазовор бўлди, албатта, тажриба сифатида, синаб кўриш қабилида; бироқ эндиликда бу повестлар ноижодий, ясама асарлар сифатида ўз қимматини йўқотди. Уларда ҳаёт ҳақиқати, демакки, рус ҳаёти ҳақиқати ҳам йўқ эди. Бу асарларнинг халқчиллиги рус исмлари мавжудлигидан, воқеалар ва урф-одатларни очиқдан-очиқ бузиб кўрсатишдан қочиш ва рус тилига мослаштириб қалбакилаштиришдан, матал ва масаллардан иборат эди, холос. Жаноб Марлинскийнинг рус персонажлари немис рицарлари қабилида гапирадилар ва ҳаракат қиладилар, уларнинг нутқи классик трагедия монологларидай риторик, баландпарвоз; дабдабали нутқ эди: Пушкиннинг «Борис Годунов»ига шу жиҳатдан бир назар ташлаб кўринг-чи:— бу бутунлай бошқа олам эмасми?.. Бироқ шунга қарамай, жаноб Марлинскийнинг повестлари рус поэзиясига бир карра ҳисса қўшмаган бўлса ҳамки рус адабиётига анчагина фойда келтирди, рус адабиётида илгари қараб ташланган қадам бўлди. Уша кезларда адабиётимизда XVIII аср, рус XVIII асри тўла ҳукмрон эди, ўша кезларда ҳали барча повестлар ва романлар муваффақиятли тугалланарди, у кезларда китобхонларимизни Жилбазга мингу биринчи марта пародия қилиб ёзилган: ит катагидан чиққан бир аблаҳнинг саргузаштлари, ёшлигида разиллик қилган, бошқаларга фириб бериб, ўзи ҳам панд еган, аёлларни йўлдан уриб, ўзи ҳам уларга эрмак бўлган бу аблаҳнинг тўсатдан пок одамга айлангани, тама билан севган ва омади келиб, бадавлат аёлга уйлангани, ҳамёнига миллионни уриб, тиниқ булоқ бўйида, сершоҳ оқ қайин соясида ястаниб олиб, кайфу сафо суриш ҳақидаги пасткаш панду насиҳатгўйликка зўр бергани қизиқтиради. Жаноб Марлинский повестларида янги европача услуб ва характер мавжуд эди. Донолиги, билимдонлиги сезилиб турарди, ўзининг янгилиги билан ҳам, ҳақиқийлиги билан ҳам ҳайратда қолдирадиган ажойиб фикрлар уч-

райди; бунга қўшимча қилиб унинг энг зўрма-зўраки ёзилган ва баландпарвоз сафсатадан иборат саҳифаларида ҳам оригинал, ажойиб услуб мавжудлигини эътиборга олсангиз, унинг жуда катта муваффақият қозонгани сизни ажаблантирмаса керак.

Рус китобхонлари таажжуб ва ҳайрат билан бир янги асардан иккинчисига ўтиб, кўпинча бу янгиликни фазлу камолот деб билган. Пушкинни ҳам, Марлинскийни ҳам, Булгаринни ҳам қойил бўлиб ўқиган ўша кезларда князь Одоевскийнинг ҳар хил адабий машқлари пайдо бўла бошлади. Бу машқлар асосан аллегориялардан иборат бўлиб, ҳаммаси ўз характерининг қандайдир умумий бўлмаган ифодаси билан ажралиб турарди. Уларнинг асосий элементини дидактизм, характерини эса юмор ташкил этарди. Бу дидактизмнинг асоси насиҳатомузликда эмас эди, балки у қандайдир бир *argiege — pensee** кўзга ташланмайдиган, аммо сезилиб турган гоёни билдиради; бу юмор киши кўзига кўринган ҳамма нарсадан оқкўнгилик ва холисона кулишга мажбур этувчи қувноқлик кайфиятидан эмас, балки инсон почорлигининг барча кўринишларидан чуқур ғазабланиш ҳиссидан, севгидан келиб чиққан ва дилга тугиб қўйилган кучли нафрат ҳиссидан иборатдир. Шу сабабли, гарчанд аллегория сўзининг ўзи поэзия сўзига тамомила қарама-қарши бўлса ҳамки, князь Одоевскийнинг аллегориялари ҳаёт ва поэзияга тўла эди. Эсимда, унинг тўнғич повести «Элладий» эди, афсуски, ҳозир бу повесть қўлимда йўқ. Эски таассуротларим асосида эса, унинг ҳақида бироқ фикр айтишга журъат етолмайман! Билмадим, ўшанда бу повесть китобхонларимизга бирон таъсир кўрсата олдимми-йўқми, билмадим. Ҳаттоки китобхонлар уни пайқадими-йўқми; аммо шунини биламанки, ўз вақтида бу повесть, адабиёт нуқтаи назаридан қараганда, ажойиб ҳодиса эди: ҳар қандай тўнғич асарга хос бўлган барча камчиликларига қарамай, авторнинг жўш уриб турган шавқини бир жойга тўплаб қисқа қилиб ифодалашдан ожиз бўлган ёш талапти туфайли баён ўрни-ўрни билан чўзилиб кетишига қарамай, бу повестда фикр ва ҳис-туйғу мавжуд эди, характер ва қиёфа мавжуд эди, бу повестда Рус тупроғининг янги меҳмони XIX аср одоб-ахлоқи гоёлари биринчи марта ярақлаб кўринди. Бу повестда табаррук Рус тупроғи-

* Яширин фикр — *ред.*

да жуда узоқ туриб қолган ва бу ерда феъли янада айнаб, хиралашиб кетган меҳмон — XVIII асрга бир неча марта ҳужум қилинди. Кейинчалик князь Одоевский таланти камолотга етиб, ўз адабий фаолияти учун бошқа йўлни танлаб олди. Ижодкор—ана шу ажиб жумбоқ Одоевскийнинг кузатувлари ва тадқиқотлари учун мавзу бўлиб қолдики, бу кузатув ва тадқиқотларнинг самарасини у назарий мулоҳазаларда эмас, балки фантазия воситасида яратилган чуқур маъноли асарларда гавдалантирди, чунки унинг учун ижодкор қай даражада ақл-идрок жумбоғи бўлса, ҳис-туйғулар нуқтаи назаридан ҳам шу даражада жумбоқ эди. Ижодкор ҳаётининг энг юксак чўққига чиққан лаҳзаларини, унинг ажойиб ва ғам-аламли тақдирини Одоевский ўзининг энг гўзал асарларида жуда тўғри пайқаб, чуқур поэтик символларда ифодалаб берди. Кейинчалик у аллегорияни ташлаб, унинг ўрнига ҳис-туйғуларнинг мисли кўрилмаган даражада самимийлиги, фикрларнинг теранлиги ва қандайдир аччиқ ва заҳарли киноя уфуриб турган соф поэтик фантазияни қурол қилиб олди. Шу сабабли унинг асарларидан ҳақиқий ҳаётнинг поэтик ифодасини қидирманг, чунки унинг учун повесть мақсад эмас, балки таъбир жоиз бўлса, бир восита, муҳим бир шакл, қулай бир андаза эди, холос. Бу табиий, албатта: бизнинг давримизда Ювеналнинг ўзи ҳам сатира эмас, повесть ёзган бўларди, чунки давр ғоялари мавжуд экан, демак, давр шакллари ҳам мавжуд. Бу ҳақда мен юқорида айтиб ўтган эдим; гап шундаки, князь Одоевский воқелик шоири эмас, балки идеал дунё шоиридир. Аммо шуниси ажабланарлики, Одоевскийнинг адабий фаолият доирасини қатъиян чегаралаб кўрсатишга имкон бермайдиган бир неча фактлар ҳам бор. Бизнинг адабиётимизда қандайдир жаноб Безгласний, қандайдир Иренний бобо⁵ борки, улар бутунлай идеал одамлар эмас, улар ўзларининг поэтик очеркларида ҳақиқий ҳаётни чуқур тушуниб, тўғри акс эттирадилар. Ржев шаҳрининг азиз-муҳтарам ҳокимининг бошида чўлбақа пайдо бўлгани-ю, уезд табиби уни кесиб олмоқчи бўлгани ҳақидаги галати қисса, «Княжна Мини» деб номланган ва ундан асло қолишмайдиган яна бир қисса беш қўли баравар бўлмаган жамиятимизнинг жуда тўғри тасвирланган бу икки манзараси эсингизда бўлса керак. Биласизми, гапнинг сираси нимада? Назаримда, бу адиблар князь Одоевскийнинг таъсирида ёзаётгандек, ҳаттоки, айтиб туриб,

булар ёзаётганга ўхшайди. Бу адибларнинг услубларида ҳам, давр хусусиятларини тасвирлашларида ҳам, яна бошқа жиҳатлардан ҳам князь Одоевский билан ўхшашлик кўп... Лекин бу менинг тахминим, холос, зинҳор уни қатъий фикр деб қабул қилмасликларингизни сўрайман; эҳтимол, кўпларга ўхшаб мен ҳам адашаётгандирман...

Хронологик тартибга риоя қилиб, энди мен жаноб Погодин повестлари ҳақида гапиришим керак. Унинг асарларидан биронтаси ҳам тарихий эмас эди, балки уларнинг ҳаммаси халқчил, тўғрироғи, авом халққа манзур бўлган асарлар эди. Мен бу фикрни авторга таъна маъносида ёки ҳазиллашиб эмас, балки шунинг учун айтяпманки, унинг поэзияси қамраб олган дунё авом халқ дунёси, савдогарлар, мешчанлар, кичик дворянлар ва мужиклар доираси эдики, тўғриси айтганда, жаноб Погодин уларни жуда муваффақият билан ва жуда тўғри тасвирлади. Жаноб Погодин уларнинг фикр юритиш, ҳис қилиш тарзи, манший ва ижтимоий ҳаёти, уларнинг урф-одатлари, расм-таомиллари ва муносабатларини жуда яхши билади, уларни ўзгача ҳавас-иштиёқ билан, ўзгача моҳирлик билан тасвирлайди. Узининг севгиси, чеккап изтироблари ҳақида шу қадар табиий, тўғри ва очиқ кўнгил билан ҳикоя қилувчи «Қашшоғ»ини оддий халқдан чиққан, олижаноб ҳис-туйғулар эгаси бўлган кишининг типи дейиш мумкин. «Қора дард»да ўрта табақамизнинг турмуши, унинг ярим ваҳший, ярим инсоний тузилиши бутун ранг-баранглиги ва иллатларини қамраб олган ҳолда бамисоли қилқалам мусаввир қўли билан тасвирланган. Хотинига ҳам, ўғлига ҳам қаттиққўл, ҳамёнида миллион-миллион пули бўла туриб, оддий мужикдек кун кечирадиган, дворянлигини пеш қилувчи бетамиз боёндек — давлати билан мақтанадиган, сеп рўйхатини ўқиб туриб, «худонинг фотиҳаси камроқ бўлди-ку», дейдиган, ниҳоят, азбаройи оталик меҳри туфайли ўғлини ўлдириб қўйган ва ота-боболари неча юз йиллардан буён риоя қилиб келган «пок ахлоқ»қа хилоф иш қилиб қўймаслик учун ҳар қандай инсоний ўй-фикрлардан, ҳар қандай инсоний ҳис-туйғулардан худди шайтон васвасасидан қўрққандай қўрқадиган ўша савдогар, азизи боқарам эрининг муштидан ва қамчисидан ўлгудай ҳайиққани сабабли беижозат остона ҳатлаб кўчага чиқишга ҳам журъат этолмайдиган, унинг олдида оғиз очиб бир сўз айтишга ботинмайдиган, ҳатто эри борида ўғлини эркалатолмай, оналик меҳрини

ҳам тийиб турадиган ўша бетамиз, тўладан келган бойвучча; гоҳ ертўлада уришиб-сўкиб, батрагига иш буюрадиган, гоҳ сир ўғирлаш пайида бўлиб, ичи куйиб, қулогини эшикка тутганича, эри билан бойвуччанинг суҳбатини эшитадиган, гоҳ бойвучча олиб келган халтанинг ичида нима борлигини билиш учун уни бармоқлари билан тимдалаб йиртиб кўрадиган ўша поп ойим, одамларнинг бахтини ва тақдирини худди лента, илма тугма, пайпоқ сотгандек пулга чақиб сотадиган, беадаб қочирмалар айтиб, соқол-мўйловли улфатларнинг вақтини чоғ қиладиган, усиз рус кишисининг тугилиши ҳам, уйланиши ҳам, ўлиши ҳам маҳол бўлган ўша чақимчи, ғийбатчи ва қўшмачи бўлган совчи аёл—Саввишна, ўша қаллиқ, «пўрсиқ юзларига ула-элик суртган, ҳамма ёғи зару кумуш; қимматбаҳо тошлардан турли-туман тақинчоқлар тақиб олган пақ-пакаганина, аммо дум-думалоқ «қиз», ниҳоят, ўша унашиш машмашаси-ю, сен устидаги ўша можаро, ўша разил, жирканч, қабиҳ, ваҳшиёна, ғайри инсоний ҳаёт ўзининг бутун мудҳиш ҳаққонийлиги билан тасвирланган; буларга якка ўзининг энг муқаддас, энг инсоний ҳис-туйғуларини Буржевнинг риторика қондаларига мослаб изҳор қиладиган, ўзининг энг суҳанвар нутқини тўсатдан тўхтатиб, черковдаги шамчиноққа бадҳид мой сотган фирибгар баққолга хуруж қиладиган, бурнини қўли билан қоқиб, қўли билан артадиган ўша поппи, сўнгра, табиатан аслзода экан-да, тақдир экан-да, плебей, бўрилар галасига тушиб қолган қўзичоқдек ўша йигитни ҳам қўшиб кўринг-чи, рус ҳаёти асосий томонларидан бирининг тўла манзараси ўзининг ижобий ва салбий томонлари билан шундоққина намоён бўлади. «Қашшоқ» повестининг тили сингари бу повестнинг тили ҳам адибнинг бошқа повестларига путур етказган сийқаси чиққан иборалардан холилиги билан ажралиб туради. Хуллас, «Қора дард» повести тамомила халқчил ва ахлоқий асардир, бироқ унинг фазилати бундан нарига ўтмайди. Авторнинг асосий мақсади фалакнинг гардиши билан ифлос, ҳайвоний ҳаёт гирдобига тушиб қолган истеъдодли йигитни ўша ҳаётга қарши кураш жараёнида тасвирлаш эди; автор бу мақсадига тўла эриша олмади. Кўриниб турибдики, авторни қандайдир ҳис-туйғу ҳаяжонлантирган, унда қандайдир дилига хуш ёқадиган самимий ўй-фикрлар мавжуд, аммо шу билан бирга буларни гавдалантириб, тасвирлаш учун унинг таланти ожизлик қилади, бу жиҳатдан китобхон қа-

ноат ҳосил этолмайди. Сабаби аниқ: жаноб Погодиннинг таланти жамоатчилигимизнинг қуйи табақалари урф-одатларини тасвирловчи адиб талантидир ва шу сабабдан жаноб Погодин,— ўз йўналишига содиқ бўлиб қолганида,— мароқлидир, бу йўналишдан четга чиқдимиз, бас, у тушкунликка юз тутади. «Ярмаркадаги қаллиқ» худди «Қора дард»нинг иккинчи қисми, қуйи ижтимоий ҳаётнинг барча поғоналаридан тўхтовсиз кўтарилаётиб, гап маданий ҳаётга ёки юксак маънавий ҳаётга келиб тақалиши ҳамоно таққа тўхтаб қоладиган Теньер тоифасидаги суратларнинг иккинчи галереясига ўхшайди. Хуллас, менинг фикримча, жаноб Погодиннинг учта асари — «Ярмаркадаги қаллиқ», «Қашшоқ», «Қора дард» мазмуни диққатга сазовор; қолган асарлари хусусида ҳеч нарса демайман.

Қиссанавис адибларимиз орасида (бироқ бундай адибларимиз жуда кам) жаноб Полевой асосий ва энг кўзга кўринарли ўринини эгаллайди. Асарларининг ажратиб турувчи ўзига хос хусусияти уларнинг ҳайратда қоларли даражада кўпқирралиликдирки, улар ҳақида умумий мулоҳаза юргизиш мушкул, чунки унинг ҳар бир повести ўзига алоҳида бир оламдир. Хўш, айтинг-чи, «Симеон Кирдяпа» билан «Рассом», «Рус солдати ҳикоялари» билан «Эмма», «Олтин халтаси» билан «Телбалик давр даврони» ўртасида қандай умумийлик ва ўхшашлик бор? Тўғри, повестлари сон жиҳатидан жуда оз ва уларнинг ҳаммаси ҳам бир хил қимматга эга эмас, лекин шуни таъкидлаб айтиш мумкинки, уларнинг ҳар бири ҳақиқий талант муҳри битилганидан далолат бериб турибди, айримлари эса адабий рус адабиётининг безағи бўлиб қолади. «Симеон Кирдяпа»да—ва сахий мўйқалам билан чизилган ўтмишнинг бу жонли манзарасида қадимги рус ҳаёти поэзияси илк бор бутун ҳаққонийлиги билан идрок этилган ва бу асарда тарихчи-файласуф билан шоир бирга қўшилиб, бирлашиб кетган. Қолган повестларнинг бари ҳис-туйғулар самимийлиги, ажойиб гоёси ва воқеликнинг тўғрилиги билан ажралиб туради. Дарҳақиқат, бу повестларга диққат билан қараб-чи, ҳаётда дам-бадам бўлиб турадиган, аммо асарларда камдан-кам учрайдиган, ҳаётдан олиб тасвирланган хусусиятларини, характерларнинг ўша вазминлиги ва ўзига хослигини, ҳолатларнинг ҳаққонийлигини кўрасизки, бу ҳолатлар имкониятлар ҳисобига эмас, балки фақатгина авторнинг инсонга хос турли-ту-

ман, эҳтимол, ўзи ҳеч қачон кечирмагани ва кечири олмагани ҳолатларини чуқур тушуниш қобилиятига асослангандир. Санъат сирларидан мутлақо хабари бўлмаган китобхонлар кўпинча: *«Ҳа, бу жуда тўғри, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да, автор шунчалар кўп азоб чекиб, қийноқ тортибди, демак, у бировдан эшитганини эмас, балки ўзи бошидан кечирганларини ёзибди»*, дейишади. Қанчалик бемаъни фикр! Ўзларининг шахсий кечинмаларини, ўзлари кечирган оташин муҳаббат ва ҳис-туйғуларни, ўзлари чеккан изтиробларни ва севинч-қувончларни асарларида айнан тасвирловчи шоирлар бор экан, бундан шоир ўзи севганидагина севги ҳақида: ўзининг толеи кулганидагина бахт ҳақида оташин, жозибали асар ёза олади, деган хулоса чиқариб бўлмайди асло. Аксинча, бу — талантининг ҳақиқийлигини эмас, балки бир томонламалиги ва чегараланганлигини билдиради. Ҳақиқий шоирнинг ўзига хос хусусияти, уни ҳақиқий шоир қилган нарса: ҳамиша ва мутлақо ўз фикр юритиш тарзига дахлсиз равишда инсонга хос ҳар қандай ҳолатни бутун вужуди билан идрок қила оладиган ёрқин қобилиятидир. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда бугун айш-ишратни, ишратпарастлик ҳузур-ҳаловатини тараннум этган шоир эртага ҳаёт-бахш меҳнат ҳақида, ҳаёт жасорати ҳақида, дунёвий роҳат-фарогатлардан воз кечиш ҳақида куйлаб, асарларида ўзига-ўзи қарши чиқади. Бальзакнинг эгнида олтин тугмали фрак, қўлида олтин тутқали ҳасса (ҳаддан ошиб кетган ортиқча зеб-зийнат), юриш-туриши шаҳзодаларча, ҳолбуки, унинг қашшоқлик ва муҳтожликни тасвирлаган картиналари даҳшатли ҳаққонийлиги билан юракларни орзиқтириб юборади. Гюго ҳеч қачон ўлим жазосига ҳукм этилмаган, аммо унинг «Маҳкумнинг сўнгги куни»да юракни эзадиган қандай мудҳиш ҳақиқат бор! Албатта, шоирнинг ўз ҳаёт шароити асарига озми-кўлми таъсир кўрсатмай қолиши мумкин эмас; аммо бу таъсирнинг ўз чегараси бўлади ва кўпинча умумий қоидадан истисно тариқасида рўй беради. Ана шу ҳаёт ҳодисаларини идрок қилиш қобилияти жаноб Полевойда ҳам анча кучли. Унинг «Рассом» ва «Эмма» асарларида қанчадан-қанча ҳақиқат мавжуд! Рассомнинг болалиги, унинг санъатга ғайри шуурий интилиши, унинг қуруқ маҳмадана қизга бўлган муҳаббати, ўз асарларидан норозилиги, ўзининг энг яхши, энг қадрдон асари ҳақида фаҳм-фаросатсиз халойиқнинг фикрини эшитганда ич-ичидан изтироб че-

киши, идеали ўзи билан ошиқ-маъшуқлик ўйинини ўйнаган ёш боладан бошқа нарса эмаслигини кўрганида маъюсликка тушиши; сўнгра севимли ўглининг тентаклигидан бир умр норизо ўтган, ўглининг рассомликка ҳавасини ҳам, рассомликнинг ўзини ҳам эҳтимол юрак-юрагидан лаънатлаган, ва ниҳоят, ўлими олдидан ўгли чизган сўнгги суратга меҳр тўла кўзлари билан қараб, уни тушунолмай, ўпкаси тўлиб йиғлаган ўша мўйсафид ота; ўша хаёлчан мешчан қиз, олижаноб ва пок, аммо бизнинг рус ҳаётимизда ҳеч қандай маъно ва аҳамият касб этмаган, бадавлат ва аслзода графинянинг разиллигига дуч келган, ўзининг бутун ҳаётини бағишлаб, тентакка ҳаёт бахш этган ва ўзи омон қолиши учун ўз навбатида ундан ҳам бутун ҳаётини бағишлашини сўраган, аммо бунинг ўрнига ундан ҳурматсизликни, графинядан эса ошкора яхшиликка ёмонлик ҳиссини, олижаноб қалбига энг қаттиқ жабрзулмдан ҳам оғир ботган «ҳомийларча» муомалани кўрган ўша бечора қиз — буларнинг бари тўқилган, ўйлаб чиқарилган, ҳисоблаб, чамалаб чиқилган эмас, балки адибнинг қалбидан қуйилиб келгандир. «Телбалик давру даврони» баъзи-баъзида ҳис-туйғуларнинг самимийлиги билан ажралиб туради, лекин шу билан бирга, унда гоё ҳаддан ташқари ҳукмрон ўрин эгаллайди. Худди автор ўз олдига психологик вазифани қўйгану, уни поэтик шаклда ҳал этишга урингандек. Шу сабабли гўё унда нимадир етишмаётганга ўхшайди; лекин айрим ажойиб сатрлар ҳам бор.

Энди «Ҳайит кунлари ҳикоялари» ва «Рус солдати ҳикоялари»да *халқчиллик* деб аталган, авторларимиз кўп уринсалар ҳам унчалик муваффақ бўла олмаётган ва ҳақиқий таланти учунгина асос бўлган шу фазилат қанча кучли! Бу бутунлай алоҳида дунё, эҳтирослар, алам ва қувончлар тўла дунё, инсонга хос бўлган, аммо бошқа шаклларда, ўзича ифодаланган ҳис-туйғулар дунёси. Бунда бирон койиш, бирон сийқа сўз, бирон бемаза картина йўқ, ҳолбуки поэзия лиммо-лим ва назаримда, бунинг сабаби авторнинг халқчилликдан кўра кўпроқ ҳақиқатга содиқ қолишга интилганида, рус кишисига хос хусусиятлардан кўра, кўпроқ инсонга хос хусусиятларни қидирганида эдики, натижада *халқчиллик руҳи* ва *рус руҳи* унга ўзи кириб келди.

Мақоламнинг асосий мавзунга, жаноб Гоголнинг повестларига ўтишдан олдин яқиндагиларга умум эътиборини

Ўзига жалб эта олган яна бир повестлар авторига — жаноб Павловга, унинг повестлари адабиётимизда қувончли ҳодиса бўлганлиги учун ҳам, бу асарлар ҳақида деярли ҳеч қаерда ҳеч қандай фикр айтилмаганлиги учун ҳам тўхтаб ўтмоқчиман. «Библиотека для чтения»да берилган тақриз ҳақида эса, ҳеч нарса демайман. «Пчела» бу повестлар ҳақида бирон фикр билдирдим, билмайман, «Молва» библиографик характердаги эълон билан чегараланди, холос. «Наблюдатель»да берилган тақриздан фақат жаноб Павловнинг повестлари мисли кўрилмаган қандайдир ажойиб тил билан ёзилганини ва автор *инсон қалбининг жуда кўп қисмларидан иборат бюросида янги қутилар очганини* — шарқ услубидаги муболагага ўхшаш таъбирни кўрамиз, холос.

Жаноб Павловнинг повестлари ҳақида бирон фикр айтиш қийин, бу асарларнинг ўзи нима, буни айтиш қийин: ақл ва ҳиссиёт эгасининг ўй-фикрларими, хаёлдаги тасаввурнинг ялт этиб ярқираб кетган лаҳзаси маҳсулими, автор ҳаётидаги бахтиёр бир дақиқанинг, қулай бир пайтнинг асарими, дилга жо бўлган бир фикрнинг хулосасими ёхуд санъаткорнинг асарлари, қатъий, мутлақ асарларми, қисматига ижодкорлик битилган қалбнинг кўнгилдаги гапларини эркин очиб айтишимиз?.. Бу повестлар жаноб Павловнинг ҳам янги соҳадаги тўнгич тажрибаси десам, мени тўғри тушунишар, деб ўйлайман. Шуниси ҳам борки, кўп ҳолларда адабиётимизда иккинчи роман, иккинчи повестлар биринчи романинг, биринчи повестларнинг довуғини йўқ қилиб юборади! Жаноб Павловнинг бу соҳадаги фаолияти эндигина бошланди, аммо шу қадар яхши бошландики, унинг муваффақиятсиз тугаллашишига ишонгим келмайди...

Лекин бу масалани ҳал этишни вақт ихтиёрига қўйиб берайлигу, энди қўлимиздаги унча кўп бўлмаган маълумотлар асосида рўй-рост ва беғараз фикримизни баён этишга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Жаноб Павловнинг учала повести ҳам умумий характерга эга бўлиб, фақат мазмуни уларни зоҳиран бир-бирига ўхшамайдиган, деб кўрсатиб турибди. Бу повестларда илк тажрибага хос барча камчиликлар мавжуд бўлганиданми ёки бошқа бирон сабабданми, назаримда, уларда ё ҳаёт ҳақиқати унча чуқур эмасга ўхшайди; уларда *«бу айнан ҳаётдан олиб ёзилган»* дейишга мажбур этадиган ҳаққонийлик бор, аммо бу ҳаққонийлик бутун повестда

эмас, балки унинг айрим қисмлари ва тафсилотларида мавжуд. Ўзи тасвирлаётган дунёни сидқидилдан ва эътибор билан ўрганиш натижасида ҳосил қилинган кузатувчанлик самараси ҳам бор. «Шинирма қилич»да ҳаётдан жуда ҳаққоний олинган характер хусусиятлари мавжуд: князь қизига уйланишга қарор бериб, бехосдан ҳарбий хизмат машаққатлари ҳақида, уйланганидан кейинги бахтли дақиқалар ҳақида, князнинг уйи ва боғи қандай яхшилиги ва шу боғда ёш рафиқасини қўлтиқлаб сайр қилиб юриши қанчалар нашъали бўлиши ҳақида хаёл суриб кетган ўша раҳмдил, виждонли, аммо фикр ва ҳиссиёт доираси тор полковник; севимли солдати билан ўтирган пайти лакей полковник келганидан хабар берганида, овозини чўзибгина: «Нима дейсан?» — деган, полковник билан учрашганида уни умидвор ҳам, ноумид ҳам қилмай, ўзини жуда усталик билан тута билган ўша князь қизи — шунинг сингари нозик хислатлар, бўрттириб кўрсатишлар авторнинг ҳаётга сезгир кўз билан назар ташлаганидан, уни диққат билан ўрганганидан, кўп нарсани кўрганидан, кўп нарсани пайқагани ва кўп нарсани илғаб олганидан далолат бериб турибди; аммо шу билан бирга, худди ўша сатрларнинг ўзи талант маҳсулидан кўра, кўпроқ кузатувчанлик, идрок қилиш ва чуқур билимдонлик маҳсули эканлигидан, бу сатрлар фантазия ёрдамида эмас, балки воқеликдан олиб тасвирланганлигидан далолат беради. Хўш, тафсилотлардаги кўзга яққол ташланиб турадиган, ҳайратлантирадиган даражадаги ўша ҳақиқат, яхлит асарнинг ўша ҳаққонийлиги қани? Автор фақат жамиятнинггина эмас, балки инсон қалбини ҳам билишини исботлай оладиган ўша индивидуал ва типик характерлар қани?.. Улар йўқ ёки тўғрироғи, уларнинг фақат шарпаси чизиб берилгану, тугалланмаган ва шу сабабли деярли бутунлай қиёфа касб этмаган. Конкретнинг бахтсизлигига мен жуда ачинаман, аммо шундай аҳволга тушиб қолган ҳар қандай кишига, ҳатто ҳеч қачон ўзим кўрмаганим, билмаганим, лекин раҳмдил ва олижаноб деб эшитганим кишига ҳам худди шу йўшда ачинган бўлар эдим. Хўш, айтинг-чи, ўша корнет бирон характерга, бирон қиёфага эгами? Хўш, менга айтинг-чи, унинг фикр юритиш тарзи, ҳис-туйғулари, иштилишлари, хуллас, инсонга хос бўлган, уни рўй-рост кўриш имконини берадиган хусусиятларнинг ҳаммаси борми? Унинг барча ҳаракатлари ва сўзлари умумий; бу ҳаракат ва сўзлардан инсонни, индивидумни

эмас, фақат унинг қайси табақадан эканлигини билиш мумкин, холос. Шунингдек, князь қизининг ҳам характери йўқ, чунки унда биз минглаб бошқа қизлар орасидан ажратиб олиш мумкин бўлган, ўзича севадиган хуштор қиздан кўра, кўпроқ инстинктга асосланган нозик одоб сақлаш ҳиссиётини эгаллаган аслзода қизни кўрамиз, холос. Умуман олганда, «Шипирма қилич» қиссаси моҳирлик билан баён этилган, бадий жиҳатдан,—яхлитликдан кўра,—кўпроқ айрим қисмлари нуқтаи назаридан ажойиб бир латифадир, худди автор кимдандир кулгили бир ҳодисани эшитгану, ундан повесть яратган ва унда иштирок этувчиларни шахсан ўзи билмагани туфайли уларнинг портретларини тўғри тасвирлаб бера олмагандек туюлади. Аммо тафсилотлар, айрим фикрлар, айрим картиналар ва тасвирлар жуда яхши, поэзияга тўлиб-тошган; кўпгина хусусиятлар эса, юқорида айтиб ўтганимдек, ҳаётдан ҳайратда қоларли, ақлли шоширадиган даражада ҳаққоний олинган, айрим сатрларда, айниқса автор фактлар поэзиясига берилиб кетган пайтларда ҳиссиёт ҳам ярақлаб туради. Умуман олганда, «Шипирма қилич» алоҳида-алоҳида қисмларда жуда катта афзалликларга, катта гўзалликларга эга бўлган повестдир; аммо унинг муддаоси ижод талантидан кўра кўпроқ баён қилиш талантини ошкор қилишдир. Бу асар айниқса қолган иккала повестга нисбатан кўпчиликка кўпроқ манзур бўлган экан, бунинг сабаби мазмуннинг ўзидаги поэзиядирки, бу мазмун оддий оғзаки ҳикояда ҳам ҳамиша кучли таассурот туғдирган бўларди.

«Ақиқа» «Шипирма қилич»га нисбатан бадий афзаллиги билан ажралиб туради. Бу повестда чуқур ҳиссиётнинг ёрқин аломатлари, характерларнинг (айниқса бош персонажда) аниқ хусусиятлари, ситуацияларда кўпгина ҳақиқат мавжуд. «Сиз мулозамат билан айтилган сўзга қўпол жавоб қилишнинг нашъасини тушунармидингиз; олдингизда ҳурмат билан бошидан шапкасини олган кишига аранг бош қимирлатиб қўя қолиш ва ўтакетган расмиятчи бойвачча олдида, адаб сақловчи бой олдида креслога ёйилиб ўтириб олишнинг нашъасини тушунармидингиз?» ёки «Энди мен меҳмонхона тўла меҳмонлар олдида ҳозир бўлганимда, ўзимни анча бемалол тута олардим. Мен «анча дадил» гапирар эканман, демак, гарчанд, оёқларимни ҳозиргидек чалиштирадиган, букадиган, дукуллатадиган даражага эришмаган бўлсам ҳамки, энди бос-

ган жойимда оёғимни тираб маҳкам турардим, энди оёқларим чалишиб кетмасди...

Энди кўпчилик олдида хонанинг у бошидан бу бошига бёриб келар, овоз чиқариб жавоб қила олардим; бироқ бирон бурчакда туриш мен учун беозорроқ эди; аммо оқсуякларча мулозаматни билишлигимни кўрсатиб қўйиш учун ҳар сўзнинг охирига «с»ни ҳам қўшиб қўярдим», деган ўша плебей созанда, сўнгра «қўл-оёқлари хочга тортиб парчаланган Исо сурати солинган бутга қараб ётганича, унинг маъноси нималигини эслашга уринган» созанданинг мушкул аҳволи — буларнинг ҳаммасида поэзия, ҳақиқий ижод бор.

«Ким ошди савдоси» наридан-бери, аммо дадил ва моҳир қўл билан чизилган тасвирий очеркдир. Бу ўринда автор ўзини бошқа ўриндагидан кўра ўз муҳитидагидек эркин ҳис этади, яйрайди. Унинг «Туғилган кун байрами» ажойиб асар, аммо у худди беихтиёр равишда яратилгандек, худди ҳиссиёт тошқинидек туюлади; унинг «Шипирма қилич»и олий табақа кишиларининг ҳаётини тасвирлаган очеркларнинг бир туридирки, автор шу табақа ҳаётидан поэзия топишни истади ва топмоқчи бўлади. Унинг «Ким ошди савдоси» шу табақа ҳаётидан олинган бир лаҳзалик жонли эпизод бўлиб, унда автор поэзияни топган, чунки бу эпизодга у анча ҳаққоний нуқтаи назардан ёндашган. Бир қараганда содда кўринса-да, аслида олифтанома ва оҳанжамали бу аслзодалар ҳаётига доир ҳикоя анча мос тушган; пардоз берилган, гўзал ва кўркам, аммо айни пайтда бепарволиги назокатдай туюладиган мазкур давр ҳам ярашиғли. Умуман, кези келганда шунини айтиб ўтишим керакки, услуби умуман унга нисбатан айтилган даражада катта аҳамиятга эга эмас; ғояга муносиб бўлган шакл ҳамиша гўзалдир. Мисолни узоқдан қидиришнинг ҳожати йўқ; жаноб Павловнинг «Наблюдатель»нинг 2-сонида босилган сўнгги асаридан икки жумлани мисол қилиб келтираман: «У — эртактагидай либос ичида — чиройли узукка қўйилган бебаҳо кўзнинг ўзгинаси» ёки «юлдузлар—осмон гавҳарлари». Бунинг нимаси яхши? Биринчи жумла Шекспирининг Альбиона ҳақидаги таъбирига зўрма-зўраки тақлид, бу иборани мен жаноб Шевиревнинг биринчи лекциясида ҳам кейингина билдим; иккинчиси бўлса, ҳеч қандай маънони билдирмайди, билдирганда ҳам жуда ёйилиб кетган маънони билдиради. Тилнинг тўғрилигига, раволигига, тозаллигига, аниқлигига ва

бурролигига келганда, бу хусусиятлар, кўпроқ гоёга боғлиқ бўлгани ҳолда, малака ҳосил қилиш, ҳаракат қилиш, машқ қилишга ҳам боғлиқдир ва буларни, шубҳасиз, муаллифнинг тақдир қилишга арзигудек хизмати деб ҳисоблаш мумкин. Бу жиҳатдан жаноб Павлов бизнинг унча кўп бўлмаган энг яхши прозаикларимиз қаторига киради. Хулоса шу: жаноб Павлов талантининг келажаги жуда порлоқ, аммо унинг ривожини ва кучини ҳозирча келгуси асарлари ҳал қилиб бериши лозим бўлган масаладир.

Демак, Марлинский, Одоевский, Погодин, Полевой, Павлов, Гоголь рус повести тарихининг мукамал даврасини ташкил этадилар. Ҳа, мукамал, аҳтимол ҳаддан ташқари мукамал давра; аммо мен бу ўринда, қайси жиҳатдан бўлмасин, эътиборга сазовор бўлган барча повестлар ҳақида ўз фикрларимни айтиб ўтдим, бу диққатга сазоворлик эса, фақат асарнинг бадиийлигидагина эмас, балки унинг қачон ёзилганида ҳам, адабиётимизга бўлган яхши-ёмон таъсирда ҳам, талантининг оз ёки кўп даражада бўлишида ҳам ва ниҳоят, характернинг ўзида ва йўналишидадир. Юқорида номларини айтиб ўтганим авторлар ана шу жиҳатларнинг ҳаммаси бўйича рус повести тарихида тилга олинишлари лозим ва аслида улар рус повестининг ҳақиқий намояндаларидирлар. Қолган кўп, жуда кўп авторлар ҳақида ҳеч нарса демайман, чунки барча афзалликларига қарамай, менинг мақолам мавзуйига уларнинг дахли йўқ ва шу сабабли жаноб Гогольга ўтмоқчиман. Рус повести тарихини жаноб Гоголь билан тугаллайман, менинг ихтиёримдан ва истагимдан қатъий назар, жуда чўзилиб кетган мақоламни ҳам жаноб Гоголь билан тугаллайман.

Жаноб Гоголь асарларининг таҳлилинини бошлаш олди-дан мен атайлаб, умуман поэзия ҳақида, повесть жанри ва рус повести ҳақида фикр юритдим: агар фикримни тўғри ривожлантиролган бўлсам, бу нарсаларнинг ҳаммаси ўзаро муҳим боғланишда эканлиги ўқувчиларга аён бўлади. Менимча, ҳар қандай ажойиб адибни тегишлича баҳолаш учун унинг асарлари хусусиятларини ҳамда унинг адабиётда қандай ўрин тутишини аниқлаш лозим. Биринчи муаммони, табиийки, санъат назарияси воситасида (албатта, таҳлилчининг тушунчаларига мувофиқ); иккинчи масалани эса, шу авторни мана шу хилда ёзган ёки ёзаётган бошқа адиблар билан таққослаш орқали изоҳ-

лаш мумкин. Чин маънодаги повесть бизда ҳали йўқлигини юқорида кўриб ўтдик. Жаноб Марлинский асарлари повесть деган нарсага бироз яқинлашади ва у ана шу асарлари билан қимматлидир; князь Одоевский учун эса повесть фақат шакл хизматини ўтайди; жаноб Погодиннинг икки-уч муваффақиятли машқи ҳали авторитет бўлолмайди, чунки, аввало, уларнинг қиммати бир ёқлама, қолаверса бу асарлар авторнинг асосий иши эмас, балки илмий ишлардан бўшаганда дам олиш учун ёзган нарсаларидир. Демак, жаноб Павлов билан жаноб Полевой қолади холос; аммо, жаноб Павлов бу соҳада эндигина иш бошлади, бошланғич қадамлар қанчалик гўзал бўлсада, буларга қараб ёзувчи ҳақида ҳали узил-кесил хулоса чиқариб бўлмайди, бинобарин, қиссагўй шоирликда биринчиликти жаноб Полевой эгаллайди. Аммо, унинг повестларида, тўғриси, кўпчилик повестларида муҳим бир камчилик борки, мен бу ҳақда ўз ўрнида атайлаб индамай кетган эдим. Бу камчилик шундан иборатки, унинг романларидаги каби, повестларида ҳам, чинакам ижоднинг, чинакам бадииятнинг кўпгина аломатлари аниқ кўриниб турсада, уларда кўпинча ақлнинг фаол иштироки сезилади, адибнинг тийрак, равшан ва серқирра ақли бадиий ижоддан ором излайди, бу ақл соҳиби учун ҳатто фантазиянинг ўзи ҳам гўё табиатни ва инсон ҳаётини ўрганишнинг воситасидир. Бу асарлар, асосан, ҳаётни аналитик кузатишнинг синтетик исботидир. Қараб кўрайликчи, бизнинг адибларимиз орасида поэзияни ҳаётнинг асосий мақсади қилиб олган, илмдан эса ором топадиган қиссачи шоир бормикан? Повестни шакл деб эмас, балки, жанр деб биладиган, шунда ҳам нисбий эмас, балки, зарурий жанр деб биладиган қиссачи шоир бормикан? Бальзак учун повесть, Беранже учун кўшиқ, Шекспир учун драма қандай зарур бўлса, повестни ўзи учун шундай асосий соҳа деб биладиган, бошқа ҳеч кимса бўлмай, фақат шоир бўлган, шоирдан бошқа ҳеч ким бўлолмайдиган қиссачи шоир бормикан? Чамамда, ҳозирги замон ёзувчилари орасида* жаноб Гоголдан бошқа ҳеч кимни мана шу шарт-шароитларга мувофиқ келадиган шоир дейиш мумкин эмас. Буни ўйлаб ўтирмай бемалол айтишимиз мумкин.

* Санъаткорлик фаолияти даврасини тугаллаган Пушкинни мен бу қаторга қўшмаяман.

Танқидчиликнинг мақсади ва шоир асарларини ҳақиқий баҳолаш икки мақсадни кўзлаши: таҳлил этилаётган асарларнинг хусусиятларини аниқлаши ва бу асарлари билан автор адабиёт намояндлари орасида қандай ўрин тутишини кўрсатиши лозимлигини айтиб ўтган эдим. Жаноб Гоголь повестлари—бадний тўқиманинг соддалиги, халқчиллик, ҳаётнинг мукамал ҳаққонийлиги, оригиналлик ҳамда ҳамини чуқур қайғу-ҳасрат туйғуси устун келадиган ҳажвий кўтаринкилик хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу хусусиятларнинг барчаси бир манбага — жаноб Гоголнинг шоирлигига, ҳақиқий ҳаёт шоири эканлигига бориб тақалади.

Танқидчилигимизнинг умумий бир камчилиги нимада эканлигини биласизми?

Танқидчилик бизнинг маънавий эҳтиёжларимизга унчалик яхши мувофиқлашган эмас. Мунаққид ва халқ—икки суҳбатдош, бошиданоқ нима ҳақда гаплашишни шартлашиб олишлари керак. Акс ҳолда улар бир-бирларини тушунишлари қийин бўлиб қолади. Сиз асарни таҳлил қиласиз, ижод қонунлари ҳақида салмоқ билан гапирасиз ва бу қонунларни таҳлил этилаётган асарга татбиқ қиласиз, асарнинг гўзал эканлигини $2 \times 2 = 4$ дай қилиб тушунтириб берасиз. Кейин-чи? Халқ сизнинг танқидий таҳлилингиздан завқланади, фикрларингизга қўшилади, чиндан ҳам эстетика қонунларининг моддалари тўғри ҳисобга олинганлигини ва *асар ҳар томондан яхши эканлигини* кўради. Бироқ, нимаси ёмон денг: кўпинча халқ сиз кўкка кўтарган асарни сизнинг фикрларингиздан ҳам аввалроқ унутиб юборади. Нега шундай? Шунинг учунки, сиз таҳлил этаётган асар нафис санъат асари эмас, балки косибнинг усталлик билан тўқилган, жимжимали ишига ўхшайди, у мабода эстетик шаклга эга бўлса ҳам, лекин ҳаёт нафосати руҳидан маҳрум бир нарсадир. Бизда ҳали нафосат ҳақидаги тушунчалар ва дид масаласи шу қадар гўдаклик палласидаки, танқидчилигимиз зарурат юзасидан европача услубдан чекинишга, воз кечишга мажбур. Гарчи айрим сафсатабоз эстетикларимиз бизда нафосат қонунлари математикавий аниқликда очиб берилган, дейишса ҳам, мен бу фикрга қўшилмайман, чунки, аввало ана шу эстетикларнинг ўзлари болтада йўнгандай яратган асарлари математикавий аниқликда очиб берилган нафосат қонунларига мутлақо зиддир, иккинчи томондан эса нафосат қонунларини ҳеч қачон математикавий аниқ-

ликда очиб бериш мумкин эмас; негаки, бу қонуи­лар туй­ғуларга асосланади ва нафосатни ҳис этолмаган одамга бу қонунлар доимо ғайриқонуний бўлиб кўринади. Зеро, нафосат қонунларини нафис асарлардан ўрганмай, бошқа қаердан ўрганиш мумкин? Аслида, бизда ана шу нафис асарлар кўпмикин? Йўқ, яхшиси ҳар ким ижод шартлари­ни ўзи билганича талқин қилсин ва буни далиллар билан исботласин, нафосат назариясини тараққий эттиришнинг энг яхши йўли мана шу. Рус танқидчисининг вазифаси ин­сониятнинг нафосат ҳақидаги тушунчалари доирасини кенгайтиришдан иборат эмас, балки ўз вақтида нафосатга оид маълум, ўрганиб қолинган тушунчаларни ёйишдан иборат. Эски гапларни такрорлашдан, ҳеч қандай янги гаплар айтмасликдан қўрқманг ҳам, уялманг ҳам. Бу янги гапни топиш одамлар ўйлаганидай осон эмас ва у тез-тез топилиб турмайди: у эскилик ҳарсангларига сези­лар-сезилмас атомлар сингари ёпишиб қолади. Агар мустақил фикрингиз бўлса, агар айтаётган гапингизга ўзингиз чуқур ишонсангиз, энг эски нарса ҳақида ҳам ян­гича гапиришингиз мумкин: сизнинг ўзлигингиз ва ифода усулингиз энг эски гапингизга ҳам янгилик бахш этади.

Хўш, менимча, мунаққид ҳал этиши лозим бўлган би­ринчи ва асосий масала—ушбу асар чиндан ҳам нафисми, ушбу асар автори чиндан ҳам шоирми,—шунини аниқлаш­дан иборат. Мана шу масала ҳал этилса, муайян асар­нинг хусусиятлари ва аҳамияти нимада, деган саволга ўз-ўзидан жавоб топилади.

Ижод қилиш қобилияти табнатнинг буюк эҳсонидир, санъаткор руҳидаги ижодий жараён буюк сиру асрордир, ижод лаҳзалари буюк муқаддасот маросимидир; ижод мақсад билан мақсадсиз, онг билан онгсиз, зарурият би­лан эркиндир: мана унинг асосий қонунлари. Бу қонун­лар агар ижодий фаолият асосида изоҳланса жуда ҳам равшанлашади.

Санъаткор ижод қилишга эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж— истак унга бирдан, кутилмаганда, бесўроқ ва мутлақо ва унинг иродасидан ташқари келади, зеро унинг ўзи ижо­дий фаолият кун, соати, минутини тайинлай олмайди: ижод эркинлиги мана шу, мана унинг ижодкор шахсига дахлсизлиги! Ижод қилиш эҳтиёжи ўз ортидан гоёни олиб келади, бу гоё санъаткор руҳига қатланиб, уни эгаллаб олади, унинг дардига айланади. Бу гоё азалдан маълум бўлган умуминсоний гоёлардан бири бўлиши мумкин;

аймо санъаткор уни ўзи танлаб олмайди, балки беихтиёр ҳис этади, у ғояни мушоҳадакор ақл меваси сифатида эмас, балки ўзининг ҳис-туйғулари меваси сифатида қабул этади, у юксак ҳаяжон оғушида ҳис-туйғулари билан ғоянинг теран, сирли маъносини англай бошлайди. Бу фаолият таржима қилинмайдиган французча «conscience» сўзи билан жуда чиройли ифодаланган. Санъаткор қалбига ўзи идрок этган (conque) меҳмон бўлганлигини сезади, бироқ, айтиш мумкинки, бу ғояни равшан кўрмайди ҳамда уни ўзига ва бошқаларга аниқ кўриладиган даражага етказиш истаги билан ёнади: мана, ижоднинг биринчи кўриниши. Фараз қилайлик, бу ғоя рашк ғояси бўлсин, энди унинг шоир қалбида қандай камолга етишини кузатиб кўрайлик. Худди она ҳомиласини авайлаб-асрагандай, шоир кўнглининг энг пинҳоний бурчларида бу ғояни авайлаб вояга етказади; аста-секин унинг кўзи олдида бу ғоя равшанлашиб, жонли образлар қиёфасига жириб, идеалларга айланади, унга худди туман орасида кўрингандай африкалик оташин Отелло, унинг ажин босган қоп-қора маңлайи пайдо бўлади, қулоғида унинг муҳаббатга, нафратга, афсус-надомат ва қасосга лиммо-лим оҳу фарёдлари эшитилади, итоаткор маъшуқа Дездемонанинг мафтункор, малоҳатли чеҳраси кўринади, унинг беаёв тун ярмида чеккан оҳу полалари чалинади. Бу образлар, бу идеаллар ҳам шоир кўнглида ўсиб вояга етади, аста-секин равшанлашади; ниҳоят шоир уларни аниқ кўради, улар билан суҳбатлашади, уларнинг нутқини, ҳаракатларини, ўзларини қандай тутишини, юриш-туришини, афт-ангорини билади, уларни бор бўйи билан, ҳар тарафидан кўради. Худди Рафаэль Мадоннанинг самовий, қўл етмас қиёфасини ҳали мўйқалами полотнога тушириб улгурмай, анча аввал ўз яқинида кўргандай, худди Моцарт, Бетховен, Гайдн қалбларидан чиққан ғаройиб товушларни қаламлари қоғозга тушириб улгурмай анча аввал эшитганларидай, шоир ҳам ўз қаҳрамонларини ҳали қалами уларга шакл бермай туриб, аниқ, равшан, ўнгидай, чиндан ҳам кўради. Мана, ижоднинг иккинчи босқичи. Кейин эса шоир ўз асарига кўринарли, ҳаммага тушунарли шакллар беради: бу ижоднинг учинчи ва сўнги босқичи. Унинг аҳамияти унчалик эмас, негаки, у аввалги икки босқичнинг натижасидир.

Демак, ижоднинг асосий, фарқланиб турувчи аломати сирли башоратдан, поэтик сомнабулизмдан иборат⁶.

Санъаткорнинг асари ҳали барча учун сир, у ҳали қўлига қалам олгани ҳам йўқ, аммо у ҳозирдан қаҳрамонларини равшан кўради, ҳозирдан уларнинг кўйлагидаги ғижимларни, эҳтирослар ва ғам-андуҳдан тиришган манглайдаги ажинларни ҳисоблай олади, уларни ҳозирдан сиз ўз отангизни, ака-укангизни, дўстингизни, ўз онангизни, опасинглингизни, маҳбубангизни билганингиздан кўра яхшироқ билади; шунингдек, шоир уларнинг нима дейишларини, нима қилишларини ҳам билади, уларни ўраб олувчи ва бир-бири билан боғловчи воқеаларнинг ришталарини кўра олади. Шоир бу одамларни қаерда кўрган, бу воқеаларни қаердан эшитган ва унинг ижоди нима ўзи? Бу узоқ вақт тўпланган ҳар томонлама тажриба, нозик кузатувчанлик, ўхшашликларни нозик илғаб олиб, кескин бўёқларда кўрсата олиш маҳорати натижасими? Шоирнинг идеаллари нима ўзи? Наҳотки, булар табиатга сочилиб кетган ҳамда аввалдан мўлжалланган, қолипга солинган маълум типларни яратиш учун бир ерга йиғилган турли хусусиятлар бўлса? Эски вақтларда софдил, мўътабар эстетиклар шундай деб ўйлар ва гапирар эдилар... О, буларнинг ҳеч бири тўғри эмас, мутлақо тўғри эмас!.. У ўзи яратган одамларни ҳеч қаерда кўрмаган, у воқеликдан нусха кўчирмаган, ёки тўғрироғи, у буларнинг ҳаммасини валиёна, пайғамбарона тушида, порлоқ поэтик кашфиёт лаҳзаларида, истеъдодга таниш бўлган шу лаҳзаларда, ўз ҳиссиётининг борлиқни сезувчи ўткир кўзлари билан кўрган. Шоир яратган характерларнинг ҳақиқийлиги, тўғрилиги, тиниқлиги сабаби мана шунда; унинг романи ёки драмаси тугуни, ечими, чигиллари ва ривожининг ниҳоятда табиийлиги, ҳаққонийлиги, эркинлиги сабаби мана шунда; сиз унинг асарини ўқиб, гўё тангри таоло оламидай гўзал ва баркамол қандайдир бир оламга кириб қолгандай ҳис қилишингиз сабаби мана шунда; уни чуқур тушунишингиз ва хотирингизда қаттиқ сақлашингиз сабаби мана шунда. Бу ерда зиддиятлар йўқ, қаллоблик ва тантиқлик йўқ; чунки бу ерда эҳтимоллар кўзда тутилмаган, турли андишаларга борилмаган, нарсаларни учма-уч улашга ҳаракат қилинмаган; чунки бу асар ясалмаган, тўқилмаган, балки санъаткор қалбида унинг ўзида ва ундан ташқарида мавжуд бўлган қандайдир олий, сирли бир куч ваҳийлигида яратилган; чунки бу жиҳатдан шоирнинг ўзи номаълум қўл билан ташланган, яхобланган ва шох қўйган, сербарг дарахтнинг ҳо-

силдор уруғини қабул этган тупроқ бўлиб хизмат қилган... Бундай асар қай хилда бўлмасин,—идеалми, реалми,— бари бир у ҳамиша ҳақиқий асар, шоирона ҳақиқий асар бўлади. Шекспирнинг «Бўрон»и телбаларча асар, ижодкорнинг ғалати ҳоҳиш-инжиқлиги меваси; унда одамлар ҳам, вужудсиз руҳлар ҳам қатнашади, унда демоннинг жодугарга муҳаббатидан пайдо бўлган даҳшатли махлуқ Қалибан қатнашади. Бироқ бу ҳам ҳаққоний асар, поэтик маънода ҳақиқий асардир; чунки ўқир экансиз, ҳаммасига ишонасиз, ҳаммасини табиий деб биласиз; чунки уни ўқиб чиққач, ҳеч қачон унутмайсиз, кўз олдингизда ҳамиша Проспер, Миранда, Ариэлларнинг ғаройиб образлари, тунгги туманлардан тўқилган, тонг шафағига бўялган, ой нурларида кумушланган ҳарир образлар учиб юради. Бундай асар қайси турда яратилса ҳам, у бари бир баркамол ҳамда нуқсонлардан ҳоли бўлади. Лекин нима учун энг даҳо шоирларнинг асарларида ҳам, буюк гўзалликлар билан бирга, буюк нуқслар бўлади? Шунинг учунки, бундай асарлар шоир қалбида вояга етиб туғилмаган, балки чала тушган, вақтидан аввал, чала туғилган бўлади, ёинки авторлар санъат ҳақидаги тушунчалари сохталиги туфайли, ёхуд қандайдир мақсадлари ва ҳисоб-китобни кўзлаб муғамбирлик ҳамда «донишмандлик» қилишган, ёки баъзан совуққон, одатий лаҳзаларда ёзишган. Чунки поэтик ғоялар ва идеаллар — бу само сирлари—илҳом дақиқалари деб аталган порлоқ валийлик лаҳзаларида, санъаткорона ҳайрат дақиқаларида изҳор этилиши керак. Хуллас, қаерда ижод тугаб, иш бошланса, ўша ерда камчиликлар бўлади.

Мана энди, чамамда, мақсадли мақсадсизлик, онгли онгсизлик нима эканлигини тушунтириш осонлашади. Шоир ижод қилаётганида қандайдир ғояни поэтик символда йфодалашни истайди, бинобарин, у мақсад билан ва онгли равишда ҳаракат қилади. Бироқ ғояни танлаш ҳам, унинг ривожи ҳам шоирнинг ақли билан бошқарилувчи иродасига боғлиқ эмас, бинобарин, шоирнинг ҳаракати мақсадсиз ва онгсиздир.

Энди, ижодкор шахсига боғлиқ ҳолда ижод эркинлиги нима эканлигини кўриб чиқайлик. Шоир ўз асарининг қули, чунки у мавзунини танлашда ҳам, уни ривожлантиришда ҳам ҳукмрон эмас, чунки у агар илҳоми келмаса буйруқ билан ҳам, буюртма билан ҳам, ўз ихтиёри билан ҳам ёзолмайди, чунки бу вақтда шоирнинг ихтиёри ўзида

бўлмайди: бинобарин, ижод эркиндир ва у ижодкор шахсига ҳам боғлиқ эмас. Ижодкор бу ерда ҳам жафокор, ҳам қаҳрамондир. Аммо нима учун санъаткор асарида давр ҳам, халқ ҳам, ўзининг индивидуаллиги ҳам акс этади? Нима учун асарда ҳаёт ҳам, фикрлар ҳам, санъаткор маърифатининг даражаси ҳам акс этади? Бинобарин, ижод санъаткорга боғлиқ, бинобарин, у асарининг қанчалик қули бўлса, шунчалик хўжаси ҳам. Ҳа, руҳ вужудга, характер темпераментга қанчалик боғлиқ бўлса, ижод ҳам санъаткорга шунчалик боғлиқдир. Буни, яхшиси, туш билан изоҳлаш мумкин. Туш қандайдир эркин нарсаси, айтиш вақтда у бизга ҳам боғлиқ. Меланхолик (хафақон) одам қўрқинчли, даҳшатли тушлар кўради; флегматик (бепарво) одам тушида ҳам ухлайди ёки овқат ейди; артист қарсақларни эшитади, ҳарбий киши жангларни кўради, подьячий пора олади ва ҳоказо. Санъаткор ҳам ўз асарларида ҳаётни шунга ўхшаш ифодалайди. Байрон қаҳрамонлари—мағрурлик типлари, ғайриинсоний эҳтирослар, тилаклар ва изтиробларга бой одамлар; Гофман асарлари—фантастик тушлар ва ҳоказо.

Назарияни фактларга татбиқ қилгандай, бу гапларнинг ҳаммасини жаноб Гоголь асарларига татбиқ этиш мумкин. Мен бу ерда ушбу шоирни Шекспир, Байрон, Шиллер ва бошқаларга тенглаштирмақчи эмасман, лекин бу ерда гап истеъдоднинг даражаси, буюклиги ҳақида эмас, балки истеъдоднинг ўзи ҳақида боряпти; гений билан талантнинг барча тафовутларидан қатъи назар, уларнинг иккаласи учун бир хил қонунлар амал қилади. Айтиш-чи, жаноб Гоголнинг ҳар бир повести сизда энг аввал қандай таассурот қолдиради? У сизни: «Буларнинг ҳаммаси нақадар содда, оддий ва тўғри, айтиш вақтда нақадар оригинал ва янги!»—дейишга мажбур қилмайдими? Сиз нима учун ўз миянгизга шундай ғоялар келмаганига, нима учун ўзингиз мана шунақа кишиларни, оддий, таниш, кўп марта кўрган кишиларингизни ўйлаб чиқармаганингизга, уларни худди шундай одатдаги, шундай умумий, ҳақиқий ҳаётда шундай меъдангизга урган ҳамда поэтик тасаввурингизда шундай мароқли, жозибали шароитларга солиб кўрмаганингизга ажабланмаганингиз? Мана шунинг ўзи чинакам бадий асарнинг биринчи аломати. Сўнгра, унинг повестидаги ҳар бир персонаж сиз худди уни азалдан билгандай, у билан узоқ вақт бирга яшагандай кўзингизга жуда иссиқ кўринмаганими? Сиз унинг автор томо-

нидан бор бўйи билан кўрсатилган портретини, қиёфасини тасаввурингиз билан янада равшанлаштирмаганмисиз? Сиз унинг қиёфасига гўё авторнинг эсидан чиқиб қолган айрим хусусиятларни қўша олмайсизми, бу шахс ҳақида гўё автор тушириб қолдирган бир неча анекдотни айтиб беролмайсизми? Сиз ёзувчининг лафзига ишониб, у айтган гапларнинг ҳаммаси мутлақо ростлигига, бу гапларда ҳеч қандай уйдирма йўқлигига худо ҳаққи онт ичишга тайёр эмасмисиз? Бунинг боиси нимада? Бунинг боиси шундаки, бу асарларга чинакам талантнинг муҳри босилган, бу асарлар ижоднинг муҳаққақ қонунлари асосида яратилган. Тасвирнинг шу соддалиги, воқеанинг шу яланғочлиги, драматизмнинг шу камчиллиги, автор тасвирлаган воқеаларнинг мана шу майдалиги ва оддийлиги—ижоднинг чинакам, беёлгон аломатларидир, бу *реал поэзия* чинакам ҳаёт поэзияси, бизга жуда яқин ҳаёт поэзиясидир. Мен баъзи одамларга ўхшаб, жаноб Гоголнинг ҳеч нарсадан ҳамма нарсани яшашга, ўқувчини бекорчи майда-чуйдалар билан қизиқтира олиш лаёқатига заррача ажабланмайман, чунки мен бу ерда ҳеч қандай лаёқатни кўрмайман: лаёқат мўлжал ва меҳнатдан келиб чиқади, мўлжал ва меҳнат бор жойда эса ижод бўлмайди, у ерда ҳаётдан энг пухта ва тўғри нусха кўчирилганида ҳам барчаси сохта ва ёлгон бўлади. Ва ўқувчининг ҳаддан зиёд диққатини тортган повестнинг мазмуни, бундай айтганда, қанчалик оддийроқ, қанчалик кўполроқ бўлса, авторнинг таланти шунчалик яққолроқ сезилади. Агар ўртамиёна талант кучли эҳтиросларни, теран характерларни тасвирлашга уринса, у баланд сакраган отдай зўриқиши, баландпарвоз монологлар айтиб ташлаши, гўзал гапларни гапириб ташлаши, ўқувчини ялтироқ пардоз билан, чиройли шакллар билан, мазмуннинг ўзи билан, моҳир ҳикоячилиги, рангли иборалари—ўқимишлилиги, ақли, маърифати, ҳаётий тажрибаси мевалари билан алдаши мумкин. Бироқ, агар у ҳаётнинг кундалик манзараларини, одатдаги, жўн ҳаёт манзараларини тасвирлашга уринса борми, о, ишонаверинг, бу иш унинг учун чинакамига катта мушкулотга айланади ва унинг ланж, совуқ ва руҳсиз асари сизни эснатиб ўлдиради. Ростдан ҳам сизни Иван Иванович билан Иван Никифоровичнинг жанжалларига аралашинишга мажбур этиш, инсонгарчиликка жонли ҳақорат бўлган бу одамларнинг бемаъниликлари, бачканаликлари ва мажруҳликларини кўрсатиб,

кўзингиздан ёш тирқирагунча, ичак узди кулишга мажбур этиш — ажойиб ҳодиса; аммо шундан кейин кўнглингизда мана шу тентакларга хайрихоҳлик уйғотиш, чин юракдан уларга ачинишга мажбур этиш, улар билан хайрлашаётганингизда чуқур маъюсланишга ва ўзи билан бирга «бу дунёда одамнинг юраги қисилиб кетади, жаноблар», дея ҳайқиришга мажбур этиш—мана санъат, мана ижод деб аталмиш илоҳий санъат; мана ўша санъаткорлик таланти, бундай санъаткор учун қаерда ҳаёт бўлса, ўша ерда поэзия ҳам бўлади. Жаноб Гоголнинг бошқа барча повестларини ҳам олиб кўринг: улар нимаси билан ажралиб туради? Унинг деярли ҳар бир повести нима ўзи? Кулгили комедия, ҳа, бемаънилик билан бошланадиган, бемаънилик билан давом этадиган ва кўз ёшлари билан тугайдиган, ва ниҳоят ҳаёт деб аталадиган кулгили комедия. Унинг барча повестлари шунақа: бошланиши кулгили, охири қайғули. Бу ерда қанча поэзия, қанча фалсафа, қанча ҳақиқат бор...

Ҳар бир одам икки томони: умумий, инсоний ва хусусий, индивидуал томони билан ажралиб туради; ҳар бир одам аввало инсон, шундан кейингина Иван, Сидор ва ҳоказо бўлади. Худди шунга ўхшаш, бадий асарларда ҳам икки хил хусусиятни фарқлаш мумкин: барча нафис асарлар учун умумий бўлган ижод хусусияти ва авторнинг индивидуаллигидан келиб чиқувчи колорит бўёқлар хусусияти. Мен, жаноб Гоголь повестларининг биринчи хусусияти ҳақида умумий тарзда тўхталиб ўтдим, энди мана шу хусусиятни батафсилроқ таҳлил қиламан; кейин ёзувчи асарларининг индивидуал хусусияти ҳақида гапираман, ва ниҳоят, хусусан қандайдир фикр айтиш мумкин бўлган айрим повестларига қисқача тўхталиш билан мақоламни тугаллайман.

Айтиб ўтганимдай, жаноб Гоголь асарлари бадий тўқиманинг соддалиги,* ҳаётнинг мукамал ҳаққонийлиги, халқчиллиги, оригиналлиги билан ажралиб туради—буларнинг ҳаммаси умумий хусусиятлар. Кейин ҳажвий жонлантириш, бундан ҳамиша қайғу ва ғам-андух голиб чиқади—бу индивидуал хусусият.

Реал поэзияда бадий тўқиманинг оддийлиги—чина-

* В. Г. Белинский «простота вымысла» иборасини ишлатган, бу ерда фақат бадий тўқима эмас, балки умумий асардаги ҳаёт тасвири ҳақида гап бормоқда — *тарж.*

кам поэзиянинг, чинакам ва айна вақтда етук истеъдоднинг энг равшан аломатларидан биридир. Шекспирнинг ҳар қанақа драмасини олиб кўринг, чунончи «Афиналик Тимон» драмасини олиб кўринг: бу пьеса шу қадар содда, шу қадар мухтасар, мушкул воқеаларга шу қадар қашшоқки, тўғриси, унинг мазмунини айтиб бериш ҳам мумкин эмас. Одамларни яхши кўрган бир кишини одамлар алдашади, унинг энг муқаддас ҳис-туйғуларини масхара қилишади, унинг инсон қадр-қимматига ишончини йўқотишади, мана шу киши одамларни ёмон кўриб қолади ва уларни лаънатлайди. Бор гап шу. Хўш, менинг сўзларимдан кейин сиз бу улуг асар ҳақида бирон тушунчага эга бўлдингизми? О, албатта, йўқ. Чунки бу ғоя ҳаддан зиёд оддий, ҳаммага ва ҳар бир кишига ҳаддан зиёд маълум. Софоклнинг Улисс томонидан алданган ва инсониятни лаънатлаган Филоктетидан тортиб, то бевафо хотини ва муғомбир қариндоши томонидан алданган «Тихон Михеевич» гача, минглаб яхши-ёмон асарларда ҳаддан зиёд сийқаланиб, увадаси чиқиб кетган. Аммо, бу ғоя ифодаланган шакл-чи, пьесанинг мазмуни, унинг тафсилотлари-чи? Бу тафсилотлар шу қадар майда, шу қадар аҳамиятсиз ва шу қадар ҳаммага маълумки, мабодо уларни айтиб бергудай бўлсам, сизни ўлгудай зериктирардим.

Бироқ, Шекспир асарида бу тафсилотлар шу қадар мароқлики, улардан айрилгингиз келмай қолади, ва бироқ асарда ана шу тафсилотларнинг майдалиги ва аҳамиятсизлиги одамнинг тепа сочи тикка бўладиган дахшатли фалокатдан дарак беради—ўрмон саҳнасида инсониятни қутуриб лаънатлаб, аччиқ, тигдор заҳарханда билан, хотиржам, сокин ғазаб билан уни бир ёқли қилади. Шундан сўнг одамлардан ихтиёрий равишда юз ўтирган кишининг ўлими ҳақидаги ҳабар туфайли қалбингизда туғилган кечинмаларни қандай ифодалаш мумкин? Қон тўкишсиз ҳам дахшатли бўлган мана шу трагедия, хатто соддалиги, сокинлиги билан ҳам дахшатли бўлган бу трагедия ахмоқона комедия билан, хунук манзара билан бошланади. Одамлар бир кишининг бор-шудини еб тугатишади, унинг хонавайрон бўлишига ёрдам беришади ва сўнг-ра уни унутиб юборишади. Бу одамлар:

Ишқдан ор қилишар, онгни қувлашар,
Одамлар кун кўрар ўз эркин сотиб,

Бутлар қаршисида бош эгиб, қотиб,
Ўзларига пулу кишан сўрашар.

(*Темур Фаттоҳ таржимаси*)

Мана, сизга ҳаёт, ёки тўғрироғи, шоирларнинг энг буюғи томонидан яратилган ҳаётнинг прототиби. Бу ерда гаройибот йўқ, драматик жимжимадорлик йўқ, бу ерда ҳамма нарса содда ва оддий. Худди бегим кунлари овқат ейдиган ва ер ҳайдайдиган, ухлайдиган ва ер ҳайдайдиган, байрам кунлари эса еб ичадиган ва маст-аласт бўладиган деҳқоннинг кундай содда ва оддий. Аммо, *реал поэзиянинг* мақсади худди мана шу—ҳаёт прозасидан, икир-чикиридан поэзия топиш ва шу ҳаётнинг ҳаққоний тасвири билан одамларнинг қалбини ларзага солиш эмасми? Жаноб Гоголь поэзияси ҳам ўзининг ташқи соддалиги ва майдалиги билан нақадар кучли ва нақадар теран! Унинг «Эски замон помешчиклар»ини олинг: унда нима бор? Инсоният масхараси бўлган икки одам неча ўн йиллар давомида еб-ичишади, ичиб-ейишади, кейин эса азалий одатга мувофиқ, ўлишади. Аммо, бу асарнинг жозибаси нимада экан? Сиз бу ҳайвоний, тасқара, кулгили турмушнинг бутун бачканалигини, бутун ифлослигини кўрасиз, айни вақтда повесть қаҳрамонларига хайрихоҳ бўлиб қоласиз, улар устидан куласиз, аммо беозор куласиз, сўнг эса Филемон билан бирга унинг Бавкидаси⁷ деб йиғлайсиз, унинг чуқур, самовий қайғусига қўшилиб ғам чекасиз ва икки соддадилнинг хонумонини совурган ярамас меросхўрдан жаҳлингиз чиқади. Сиз, эҳтимол Малороссияда ҳеч қачон бўлмаган, бундай манзараларни кўрмаган, бундай ҳаёт ҳақида эшитмаган одам, бу аҳмоқона комедиянинг актёрларини ниҳоятда равшан тасаввур қиласиз, уларнинг бутун ҳаётини аниқ кўриб турасиз. Бунинг сири нимада? Гап шундаки, бу турмуш жуда оддий ва бинобарин, жуда ҳаққоний; гап шундаки, автор мана шу бачкана ва аҳмоқона ҳаётдан ҳам поэзия топган, бу ҳаёт қаҳрамонларини ҳаракатлантирувчи ва жонлантирувчи инсоний туйғу топган: бу одат туйғуси. Одат нималигини биласизми? Бу ғалати туйғу ҳақида Пушкин:

Одат — худованднинг бир илтифоти,
У, чиндан бахтларнинг ўрнин босади,

(*Ойбек таржимаси*)

деган эди. Қирқ йил мушук билан кучукдай бир-бирини ғажишган чол-кампирни, шундан сўнг ҳам хотинининг тобути олдида ҳўнграб йиғлаётган чолни тасаввур қиласизми? Кўп йиллар яшаган жойингиз, жон билан тандай ўрганиб қолган жойингиз, сизнинг жўн, бир хил турмушингизни, жонли меҳнат ва лаззатли ором лаҳзаларини, балки ишқ ва лаззатнинг бир неча саҳналарини эсга туширувчи, сиз эндиликда муҳташам хоналарга алмаштираётган аҳмоқона квартирангиз ҳақида қайғуриш мумкинлигини тушунасизми? Ун йил занжирда турган ва ўн йил давомида сиз ўтаётганингизда думини ликиллатган кучук ҳақида қайғуриш мумкинлигини тушунасизми?.. О, одат буюк руҳий муаммо, иносон руҳининг буюк сир-асрори. Табиатан ёки шароит туфайли инсоний туйғулардан айрилган совуққон ер фарзанди учун, турмуш ташвишлари ва уринишларидаң боши чиқмаган одам учун *одат* инсоний туйғулар ўрнини босади. Унинг учун одат чинакам ҳузур-ҳаловат, тақдирнинг чинакам ҳадяси, шодликларининг ва (ажабо) инсоний шодликларининг ягона манбаи. Лекин, чин маънодаги инсон учун одат нима? Қисмат ўйини эмасми? Инсон ҳам қисматга ҳурматини бажо келтиради, у майда буюмларга, майда одамларга ёпишиб олади ва улардан айрилса аччиқ изтироб чекади. Яна нима денг? Жаноб Гоголь сизнинг теран, инсоний туйғунгизни, сизнинг юксак, оташин эҳтиросингизни аянчли чала одамнинг одат туйғуси билан қиёслаб, унинг одат туйғуси сизнинг эҳтиросингиздан кўра кучлироқ, теранроқ ва узоқроқ, дейди, сиз эса худди дарс тайёрламаган ўқувчи муаллими олдида тургандай, ёзувчи олдида жавоб беришни билмай, кўзингизни лўқ қилиб турасиз.⁸ Энг яхши қилиқларимиз, энг гўзал туйғуларимизнинг сабаби бу ёқда экан-ку! О, бечора инсоният! Аянчли ҳаёт! Шунга қарамай, биз бари бир, Афанасий Иванович билан Пульхерия Ивановнага ачинамиз. Сиз уларни деб йиғлайсиз, фақат еб-ичиб юрган, кейин қазо қилган одамларни деб йиғлайсиз. О, жаноб Гоголь чинакам афсунгар, у мени ҳам фақат еб-ичиб юрган, кейин қазо қилган одамларни деб йиғлатишига сал қолгани учун, ундан қанчалик ғазабнок эканлигимни тасаввур қилолмайсиз.

Жаноб Гоголь повестларидаги ҳаётнинг мукамал ҳаққонийлиги бадий тўқиманинг оддийлиги билан узвий боғланган. У ҳаётга хушомад қилмайди, аммо унга туҳмат ҳам қилмайди; у ҳаётда нимаики гўзал, инсоний бўлса,

ҳаммасини юзага чиқариб кўрсатаётганига қувонади ва айни вақтда ундаги хунукликларни ҳам заррача яширмайди. У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам шоир ҳаёт ҳақиқатига ниҳоятда содиқ қолади. У ҳаётнинг чинакам портретини—суратини тасвирлайди, бу суратда ҳамма нарса ҳайратланарли даражада ҳаётдагига ўхшаш, унда асл нусхадаги экспрессия—ғаройиблик билан бирга ундаги бўжамаларгача аниқ кўринади. Шоир Иван Никифоровичнинг либосхонасидан то Нева проспектида этикларидан оҳакли из қолдириб бораётган рус мужикларигача; тишида трубка-люлка ва қўлида қилич тутганда дунёда ҳеч нарсадан қўрқмайдиган паҳлавон Тарас Бульбанинг маҳобатли юзидан то тишида люлка ва қўлида қадаҳ тутганида дунёда ҳеч нарсадай, ҳатто жину алвастилардан ҳам қўрқмайдиган стоик файласуф Хомагача—барчаси худди ҳаётдагидай. «Иван Иванович кўп яхши одам. Қовунни жуда яхши кўради. Унинг энг севган таоми шу. Тушлик овқатдан бўшаган замон кўйлакчан айвонга чиқади. Гапка деган оқсоч хотинга бир эмас, иккита қовун келтиртиради. Қовунни ўз қўли билан сўйиб, уругини алоҳида бир қоғозга ўраб қўяди, ундан сўнг ея бошлайди. Еб бўлганидан кейин яна ўша хотинга сиёҳ билан қалам келтиртириб, қовун уруги ўралган қоғоз устига ўз қўли билан: «Ушбу қовун фалон куни ейилди», деб ёзиб қўяди. Агар биронта меҳмон ҳам бўлган эса, «фалончи ҳам бор эди», деб қўшиб қўяди...»⁹ «Иван Никифорович бўлса, чўмилишни, то бўғизигача сувга кириб, сувга стол ва самовар қўйдириб, сув салқинида чой ичишни яхши кўради». Худо ҳаққи, айтинг-чи, боёқиш инсониятни бундан ҳам ачитиброқ, бундан ҳам заҳарханда билан ва айни вақтда беғубор ҳамда дилкашлик билан ҳақоратлаш мумкинми?.. Ҳаммасига сабаб шуки, ҳаммаси ҳаддан ташқари тўғри. Еинки, Филемон билан Бавкиданинг турмушига назар солинг: «Бу чолу кампирнинг бир-биринга қилган меҳрибончилигини кўрганда, кишининг ҳаваси келмай қолмасди. Бир-бирини сийлаб, сира сенсирашмас, доим сизлашар: сиз, Афанасий Иванович, сиз, Пульхерия Ивановна, деб сўзлашар эдилар. «Афанасий Иванович, стулни сиз букиб юбордингизми», «Ҳечқиси йўқ, Пульхерия Ивановна, жаҳлингиз чиқмасин, мен букдим»...Ёки: «Шундан кейин Афанасий Иванович оромгоҳига кириб, Пульхерия Ивановна ёнига бориб: «Хўш, Пульхерия Ивановна, овқат маҳали ҳам бўлдими, бирор нарса еб олсакмикан?»— дер эди.

Пульхерия Ивановна бўлса: «Афанасий Иванович, кўнглингиз нимани хоҳлайди, ширин нонга мой суртиб берайми ёки кўкнор уруғи сепилган сомса, ё бўлмаса тузланган қўзиқориндан берайми», дер эди. Афанасий Иванович: «Қўзиқоринми, сомсами, майли, нима бўлса беринг», дер эди. Шундан кейин дастурхонда дарҳол бу овқатлар ҳозир бўлар эди. Афанасий Иванович тушки овқат вақтига бир соат қолди, деганда, яна андак овқатланиб, эски кумуш чўмишни тўлдириб ароқ ичиб олар, тамаддига қўзиқоринми, қоқ балиқми—ҳар балодан еб олар эди. Соат ўн икки бўлганда тушки овқатга ўтирар эдилар... Дастурхон тепасида бўладиган суҳбат ҳам одатда овқатга жуда яқин мавзулар даражасидан чиқмас эди. Афанасий Иванович: «Назаримда бу шовла андак тагига олган кўринади, сизга-чи, Пульхерия Ивановна?»—дер эди. «Йўқ, Афанасий Иванович, саримойдан кўпроқ солсангиз куйгани билинмайди ёки мана бу замбуруғ қайладан озроқ сола қолинг». Афанасий Иванович: «Майли, қани, кўрайлик-чи, мазаси қандай бўларкин», деб тарелкасини тутар эди». Еки: «Афанасий Иванович, жуда яхши тарвуз экан, еб кўринг». Афанасий Иванович тарвуздан лўндагина бир тилигини оларкан: «Пульхерия Ивановна, тарвузнинг қизиллигига ишонманг, ичи қизил бўлса ҳам ўзи бемаза бўлаверади», дер эди. Афанасий Ивановичнинг қувлигини сезяпсизми, у турли баҳоналар билан, рафиқасининг кўзини шамғалат қилиб ўзининг даҳшатли иштаҳасини яширмоқчи, юҳолигидан гўё ўзи ҳам уялаётгандай бўлиб кўринмоқчи. Аммо унинг кейинги қаҳрамонликларига қаранг: «Сўнгра Афанасий Иванович нокдан ҳам бир нечтасини еб олгач, Пульхерия Ивановна билан боғ сайрига кетарди. Уйга қайтиб келгач, Пульхерия Ивановна ўз юмуши билан овора бўлар, Афанасий Иванович бўлса, ҳовли томонга қараган айвон тагида... чўри қизларнинг ишларини томоша қилиб ўтирар эди.* ...Бир пасдан кейин Пульхерия Ивановнани чақиргани одам юборар ёки ўзи бориб: «Пульхерия Ивановна, бирор овқат еб олсам деган эдим», дер эди. «Нима берсам экан? Сизга атаб атайлаб олиб қўйган мевали сомсам бор эди. Айтайми, шуни келтирсинларми?»— дер эди Пульхерия

¹ Мақола чўзилиб кетмасин, деб айрим ўринларни ташлаб, баъзи сўзларни ўзгартиб оляпман.— В. Г. Белинский изоҳи.

Ивановна. «Майли, сомса ҳам тузук нарса», дер эди Афанасий Иванович... «Ёки кўнглингиз кисель хоҳлайдими?»— «Майли, кисель ҳам тузук», жавоб берарди Афанасий Иванович. Бу савол-жавобдан кейин айтилган таомларнинг барчаси тайёр қилиниб, сира қолдирилмасдан, батамом ейилар эди. Кечки овқатдан олдин Афанасий Иванович яна бир марта хўрак қилиб олар, кейин соат тўққиз ярим бўлганда кечки овқатга ўтирар эдилар... Баъзида кечқурун Афанасий Иванович ётоқнинг у ёғида бу ёғига инграб юрганида, Пульхерия Ивановна: «Нега инграйсиз, Афанасий Иванович?»— деб сўрарди.— «Пульхерия Ивановна, худо билмаса, мен не билай, қорним андаккина оғриб турибди». «—Афанасий Иванович, бирон нарса еб олсангиз яхши бўлмасмикин?» —«Қайдам, Пульхерия Ивановна, тузук бўлармикин? Майли, бўлмаса, есаммикан, нима есам экан?»—«Қатиқ ёки қайнатган мева суви билан нашвати қоқи енг...» «—Бўлмаса, фақат озроқ татиб кўраман-да», дер эди Афанасий Иванович. Уйқу босган хизматкор қиз кўзини ишқалаб, жавонларни ахтариб кетар, Афанасий Иванович бўлса, тарелкани шипшийдан қиларди ва «Энди оғриқ сал қолганга ўхшайди», деб қўярди.¹⁰

Бунисига нима дейсиз? Менимча, ушбу очеркда инсон тўлалигича, унинг ҳаёти тўлалигича, ўтмиши, ҳозир ва келажаги билан тасвирланган. Чол-кампирининг эр-хотинлик меҳри-чи? Афанасий Ивановичнинг уйда ёнгин чиққанида рафиқасини калака қилиши-чи? Ёки яна ҳам даҳшатлироғи, урушга бораман, деб қўрқитиши-чи? Софдил Пульхерия Ивановнанинг қўрқувини, унинг эътирозларини, унинг енгил аламини ва ниҳоят, бебаҳо рафиқасини калака қила олганидан Афанасий Ивановичнинг ўзидан мамнунлигини айтмайсизми? О, бу манзаралар, бу хислатлар ботинида шундай гаройиб жавоҳирлар борки, булар олдида барча қўлбола Бальзакларнинг чиройли иборалари сариқ чақа бўлиб қолади. Ҳа, буларнинг ҳаммаси тўқиб чиқарилмаган, ҳикоялардан ёки турмушдан кўчирилмаган, балки шоирона илҳом лаҳзаларида ҳиссиёт билан илғаб олинган. Мабодо мен жаноб Гоголнинг ўзи тавирлаган ҳаёт ғоясини илғаб олганлигини ва тўғри акс эттирганлигини исботлайдиган барча ўринларни кўчирма қилгудай бўлсам, унинг деярли ҳамма повестларини оқизмай-томизмай кўчириб олишим керак бўлар эди.

Жаноб Гоголь повестларни энг юксак даражада *халқ-*

чилдир: бироқ, мен уларнинг халқчиллиги ҳақида кўп гапириб ўтирмайман, чунки, агар халқчиллик деганда бирор халқ, бирор мамлакат одамларининг хулқи атворини, урф-одатларини ва характери хусусиятларини ҳаққоний тасвирлашни тушунадиган бўлсак, *халқчиллик* чинакам бадий асарнинг зарур шартидир. Ҳар қандай халқнинг ҳаёти фақат унинг ўзига хос шаклларда намоён бўлади, бинобарин, ҳаёт тасвири *ҳаққоний* бўлса, у *халқчил* ҳамдир. Халқчилликни бадий асарда акс эттириш учун санъаткор уни чуқур ўрганиши керак, деб ўйлашади, бу тўғри эмас. Шоир бирор одамнинг турмушига кўз қирини ташласа бас, ўрганиш учун шунинг ўзи етади. Жаноб Гоголь малоросс¹¹ бўлгани учун Малороссия ҳаёти унга болаликдан таниш, аммо унинг поэзиясидаги халқчиллик биргина Малороссия билан чекланмайди. Унинг «Жиннининг кундалик дафтари»да, «Нева проспекти»да бирорта хоҳол йўқ, барчаси руслар, бунинг устига, немислар; аммо бу руслар ва бу немислар қандай тасвирланган денг? Худди Шиллер ва Гофман тасвирлагандай. Кези келганда айтиб қўяй, халқчиллик ҳақида жон койитишимизга чек қўйиш, шунингдек, истеъдодга эга бўлмай туриб, ёзишга чек қўйиш вақти етди, чунки бу халқчиллик худди Крилов масалидаги Сояга¹² ўхшайди: жаноб Гоголь халқчиллик ҳақида заррача ўйламайди, халқчилликнинг ўзи унинг ортидан эргашиб юради. Ҳолбуки, кўпчилик адиблар жонжаҳдлари билан уни қувиб, тутишга уринишади ва оқибатда фақат бемаза сийқаликни тутиб олишади.

Оригиналлик ҳақида ҳам деярли шу гапни айтиш мумкин. Халқчиллик сингари, оригиналлик ҳам чинакам талантнинг зарур шартидир. Икки одам буюртма ишда бири-бирига ўхшатиши мумкин, лекин асло ижодда эмас; зеро, модомики бир одамга бир илҳом икки марта келмас экан, демак, бир хил илҳомнинг икки одамга келиши бундан ҳам мушкулдир. Мана, шунинг учун ҳам ижод олами туганмас ва чексиздир. Шоир ҳеч қачон: «Мен нимани ёзсам экан? Ҳамма нарса ёзиб бўлинган», демайди, ёки

О, тангрилар, нега онам туғмадийкин илгари,—

демайди.

Ижодий *оригиналлик*нинг, тўғрироғи, ижоднинг энг муҳим аломатларидан бири типизмдир, агар таъбир жоиз бўлса, авторнинг думалоқ муҳридир. Чинакам истеъдодли

шоирда ҳар бир шахс—тип, ҳар бир тип эса ўқувчи учун нотаниш танишдир. Мана бу одам бағри дарё, қайноқ эҳтиросларга, теран ақлга бой, аммо мулоҳазаси чекланган, хотинини шу қадар ашаддий севадики, вафодорлигига заррача шубҳаланса, уни бўғиб ўлдиришга тайёр, демайсиз, балки лўнда қилиб, мана бу Отелло, дейсиз! Мана бу одам инсон бурчини ва ҳаётнинг маъносини теран тушунади, яхшиликка интилади, аммо руҳида куч-ғайрат йўқлигидан бирорта хайрли иш қилолмайди ва ўзининг ожизлигини англаб, изтироб чекади, демайсиз, лекин, бу Гамлет, дейсиз! Мана бу амалдор эътиқоди разил, ёвузликни яхши ният билан, жинойи ишни ҳалоллик билан бажаради, демайсиз, мана бу—Фамусов дейсиз! Мана бу одам манфаатларини деб эмас, беғараз, кўнгил амри билан тубанлик қилади, демайсиз, мана бу—Молчалин, дейсиз! Мана бу одамнинг хаёлига умр бўйи бирорта инсоний фикр келмаган, кўнглидан бирорта инсоний туйғу кечмаган, одамнинг умрида совқотиш, уйқусизлик, сувараклар ва бургалар, очлик ва ташналикдан ташқари бошқа қайғу-кулфатлари ҳам; оромли уйқу, тўйимли овқат, хушбўй чойдан бошқа ҳайрату қувончлари ҳам бўлиши мумкинлигини, одамнинг ҳаётида қовун ейишдан ташқари муҳим воқеалар ҳам бўлиши мумкинлигини, одамнинг ҳар кунни сандиқларни, омборларни ва оғилхоналарни кўздан кечиришдан ташқари бошқа вазифалари ва бурчлари ҳам бўлиши мумкинлигини, қандайдир хилват қишлоқда мўътабар одам эканлигига ишончидан ташқари бошқа нафсонияти ҳам бўлиши мумкинлигини билмайди, демайсиз; о, бунча кўп иборалар сарфламанг, бунча сўзамоллик қилиб ўтирманг—оддийгина қилиб, мана бу Иван Иванович Переперенко, ёки: мана бу Иван Никифорович Довгочхун, деб қўя қолинг! Кўнглингиз тўқ бўлсин, сизни тезроқ тушунишади. Ростдан ҳам, Онегин, Ленский, Татьяна, Зарецкий, Репетилов, Хлестова, Тугоуховский, Платон Михайлович Горич, княжна Мими, Пульхерия Ивановна, Афанасий Иванович, Шиллер, Пискарев, Пирогов: мана шу барча атоқли номлар ҳозир турдош ном бўлиб қолмаганми? Ва,—ё худойим!—бу номларнинг ҳар бири қанчалар теран маъно англатади! Бу повесть, роман, ҳикоя, поэма, драма, кўп жилдли китоб, хуллас: биргина, фақат биргина сўзда бутун олам акс этади! Бу сўзларнинг ҳар бири олдида: «Qu'il mourût», «Moi» «Оҳ, мен Эдип!»¹³ деган сўзларингиз ип эшолмай қолади. Эҳ,

жаноб Гоголь бунақа сўзларни ўйлаб топишга нақадар уста! Илгари тилга олганларим ҳақида гапириб ўтирмай, унинг фақат бир оғиз мана бу сўзини айтиб қўя қолай:— Пирогов!.. Биродарлар! Ахир бу бутун бир табақа, бутун бир халқ, бутун бир миллат! О, яккаю ягона, беқиёс Пирогов, типларнинг типи, образлар асосининг асоси! Сен Шейлокдан кўра кенг қамровли, сен Фаустдан кўра пурмаъно! Сен барча маърифатли ва маданиятли кишиларнинг вакили, «адабиёт тўғрисида» гап сотишни яхши кўрадиган, Булгарин, Пушкин ва Гречни мақтайдиган ҳамда А. А. Орлов ҳақида менсимасдан ва ўткир қочириқлар билан гапирадиган кишиларнинг вакили. Ҳа, жаноблар, ғаройиб сўз бу—Пирогов. Бу—тимсол, бу—хурофий афсона, бу—ниҳоят, шундай ғаройиб бичилган кўйлакки, у минглаб одамларга лойиқ келади! О, жаноб Гоголь бунақа сўзларга, қочириқ сўзларга жуда устаси фаранг. Ажабо, нима учун у бунақа сўзларга уста экан? Шунинг учун устаки, у — оригинал одам. Шунинг учун оригинал одамки, у — шоир.

Аммо, авторнинг индивидуаллигидан келиб чиқувчи ўзгача бир оригиналлик ҳам борки, у шоир оламга боқиш учун таққан кўзойнагининг рангига боғлиқ. Жаноб Гоголда бундай оригиналлик, юқорида айтганимдай, оламини ҳажвий жонлантришда ва ҳамиша ғолиб келадиган теран маъюслик туйғусида кўринади. Бу жиҳатдан русча омон-омон билан бошлаб, ёмон билан тугатди, деган матал унинг повестларига шиор бўлиши мумкин. Чиндан ҳам майда, сариқ чақага қиммат ҳаёт манзараларини бошдан-оёқ яланғочлигида, махлуқот бадбашаралигида кўриб, роса хаҳолаб, таҳқирлаб кулганингиздан кейин сизда қандай туйғу-таассурот қолади? «Эски замон помешчиклари» ҳақида, бу чин маънодаги *кўз ёши комедияси* ҳақида юқорида гапирдим. «Жиннининг кундалик дафтари»ни олинг-а, бу хунук муболағани, санъаткорнинг бу ғаройиб, тантиқ хаёлотини, ҳаёт ва инсон устидан, аянчли ҳаёт, аянчли инсон устидан бу соддадил кулгини, ботинида тубсиз поэзия, тубсиз фалсафа яширинган бу қийшиқ суратни, шоирона шаклда баён қилинган, ҳаққонийлиги ва теранлиги жиҳатидан ғаройиб, Шекспир қаламига муносиб бу руҳий *касаллик тарихини* олинг-а: сиз соддадил одам устидан ҳамон куласизу, аммо кулгингиз ғам-андуҳда эриб йўқолади; жинни одам устидан куласизу, унинг алжираши сизда ҳам кулги, ҳам ҳамдардлик уйғотади.

Хўш, «Иван Иванович билан Иван Никифоровичнинг жанжаллари» ҳақида юқорида гапирдим; шуни қўшиб қўяйки, бу жиҳатдан мазкур повесть тагин ҳам гаройиброқ. Сиз «Эски замон помешчиклари»да қуруқ, майда ва аянчли, аммо, ҳайтовур софдил ва очиқ чеҳра одамларни кўрасиз; уларнинг ўзаро меҳрибончилиги фақат ёлғиз одатга асосланган: бироқ, одат ҳам ахир инсоний туйғу, ҳар қандай меҳр, ҳар қандай кўнгил боғлаш ҳам, ахир, нимага асосланишидан қатъи назар, хайрихоҳликка сазовор, бинобарин, бу чол-кампирларга нима учун ачинаётганлигингизни тушунса бўлади. Бироқ, Иван Иванович билан Иван Никифорович мутлақо қуп-қуруқ, бачкана; айни вақтда маънавий разил ва манфур жониворлар, зотан уларда инсонгарчиликдан асар ҳам йўқ; шундай экан, қайғули-кулгили ечимга етиб келганингизда нима учун,— сиздан сўраяпман,— нима учун шу қадар аччиқ куласиз, қайғуриб хўрсинасиз? Поэзиянинг сирру асрори мана шунда! Санъатнинг сеҳри жодулари мана шунда! Сиз ҳаётни кўрасиз, ҳаётни кўрган одам эса, хўрсинмай иложи йўқ!..

Жаноб Гоголнинг ҳажви ёки гумори ўзгача, алоҳида хусусиятга эга: бу соф русча гумор, сокин, доддадил гумор, автор бунда ўзини гўлликка солади. Жаноб Гоголь Иван Ивановичнинг пўстини ҳақида шу қадар жиддий куйиниб гапирадими, баъзи анқов одам ростдан ҳам автор ўзида шунақа гўзал пўстин йўқлигига юраги ачишяпти, деб ўйлаши мумкин. Ҳа, жаноб Гоголь ўзини гўлликка солишга жуда уста, ҳайтовур ўтакетган аҳмоқ одамгина унинг киноясини тушунмаслиги мумкин, бироқ бу киноя авторга жуда ярашади. Дарвоқе, бу фақат манера, зеро жаноб Гоголнинг чинакам гумори ҳар ҳолда унинг ҳаётга тўғри, равшан қарашида. Шуни ҳам айтайки, бу гумор у тасвирлаган ҳаётнинг карикатуравийлигидан — ажи-бужилигидан келиб чиқмайди. У ҳамиша бир хил, ҳатто тасвирлаётган нарсасининг нафосатига маҳлиё бўлиб кетганида ҳам сира ўз йўлига хиёнат қилмайди. Холислик— унинг санами. Бунинг исботи — «Тарас Бульба», журъатли ва виқорли мўйқалам билан чизилган бу гаройиб эпопея, гўдаклик палласидаги халқнинг қаҳрамонона ҳаётига доир дадил очерк, бу—Гомер қаламига муносиб тор ҳошиядаги маҳобатли картина. Бульба — қаҳрамон, Бульба—темир характерли, темир иродали одам. Унинг қонли интиқом олиш жасоратини тасвирлар экан, автор

лиризмга қадар кўтарилади ва аини вақтда юксак даражада драматикка айланади ва буларнинг ҳаммасидан қатъи назар, аҳён-аҳёнда қаҳрамони билан сизни кулдираверади. Сиз совуққонлик билан онани болаларидан жудо қилаётган, ўз фарзандини ўз қўли билан ўлдираётган Бульбани кўриб сесканиб кетасиз, унинг болалари тобути узра сўзлаган қонли сафсатасидан қўрқиб кетасиз, аини чоқда сиз ўз ўғли билан муштлашаётган, ўз фарзандлари билан бирга ароқ ичаётган ва бу ҳунарда ўғиллари отадан қолишмаганидан қувонаётган ва уларни бурсада боплаб калтаклашганидан завқланаётган Бульбани кўриб, унинг устидан роса куласиз. Ва бу ҳажвийликнинг, бу карикатуравий тасвирларнинг сабаби — авторнинг барча нарсаларнинг кулгили жиҳатларини топа олиш қобилиятида ёки йўналишида эмас, балки ҳаётга содиқлигидадир. Гарчи жаноб Гоголь кўпинча ва атайлаб қаҳрамонларини калака қилса-да, буни ғазабсиз, нафратсиз қилади; у қаҳрамонларининг майдагарчилигини тушунади, аммо бундан ғазабланмайди; у ҳатто бундан завқланади. У, худди соддалиги билан кулгили бўлган болалар ўйинидан завқланаётган, аммо бу ўйинга аралашини истамайдиган катта ёшли одамга ўхшайди. Бироқ, шунга қарамай, бари бир бу гумор майдагарчиликни аямайди, унинг хунуклигини яширмайди ва бўямайди, чунки у сизни майдагарчилик тасвири-ла мафтун этар экан, бу билан майдагарчиликка нафрат уйғотади. Бу гумор сокин ва эҳтимол, шунинг учун нишонга тезроқ уради. Қези келганда айтай, бу хил асарларнинг чинакам ахлоқийлиги мана шунда. Бу ерда автор сира сафсатага, панд-насиҳатга берилмайди; у фақат нарсаларни қандай бўлса шундайлигича тасвирлайди ва уларни бирор мақсадсиз, ғаразсиз, фақат ҳузур қилгани учун тасвирлайди. «Ақллилик балоси»дан кейин жаноб Гоголь повестларидай шу қадар ғоят мусаффо маънавиятга эга бўлган, одамларнинг хулқ-атворига шу қадар қудратли ва саховатли таъсир кўрсатадиган, рус тилида ёзилган бирор асарни билмайман. О, бундай ахлоқ олдида мен ҳаминша таъзим қилишга тайёрман. Ростдан ҳам, Иван Иванович Переперенконинг кимлигини тушунган одамга сиз Иван Иванович Переперенкосиз, десангиз, албатта, жаҳли чиқади. Асарнинг ахлоқийлиги шундан иборат бўлиши керакки, у автор томонидан ахлоқий ёки ахлоқсиз мақсадларни кўзлаб ёзилмаслиги зарур. Ҳодисаларнинг ўзи у

ҳақдаги сўзлардан кўра баландроқ жаранглайди: ахлоқий бадбурушликни тўғри тасвирлаш унга қарши барча норозиликлардан кўра қудратлироқдир. Аммо, шунинг унутмангки, бундай тасвир мақсадсиз бўлгандагина, яратилгандагина тўғри бўлади, яратиш эса, фақат илҳомга боғлиқ, илҳом эса, фақат талантга боғлиқ. Бинобарин, фақат талантли ижодкоргина асарларида ахлоқли бўлади!

Шундай қилиб, жаноб Гоголнинг гумори сокин юмор, у ғазабноқлигида ҳам сокин, қувлигида ҳам софдил юмор. Бироқ, ижодда яна бошқача, даҳшатли ва очиқ гумор ҳам бор; у қурбонини қон талаш қилиб тишлайди, эту суякка зулукдай ёпишиб олади, вишиллаган илонлардан тўқилган қамчиси билан ўнгу сўлга чапараста уради, бу сафроли, заҳарли, омонсиз гумор. Уни кўришни хоҳласангиз, марҳамат, кўринг: мана бал, бачкана виқорли машҳур майда-чуйда кишилар тўпланган базм. Доимий душманлари—вақт аталмиш қотилни йўқотиш учун тўпланган оломон. Худодан қайтган, қиёфасини йўқотган, рангсиз-туссиз, ваҳший оломон. Одамларнинг ва тилсиз жониворларнинг шармандаси бўлган оломон; мана, базм: «Оломон орасида турли шахслар ўрмалашиб юради, контродансинг қувноқ садолари остида минглаб фитналар ва тузоқлар чийралади ва ечилади, ишқивоз аэролитларнинг тўдалари бир кун чақнайдиган учар юлдуз атрофида гирдикапалак; сотқин ўз қурбонига хўрланиб таъзим қилади; бунда арзимас бир сўз қулоққа чалинади, аммо у пухта ўйлаб, узоққа мўлжалланган; бунда улуғвор юзда қалқиган табассум кимнингдир ёлборган нигоҳини музга айлантиради; бунда хуфия гуноҳлар аста ўрмалашади ва ғолиб разиллик ғурурланиб, манглайида хўрланганлик муҳри билан юради...» Бироқ, тўсатдан, базм жумбушга келади. «Сув келди! Сув келди!»— деган қичқириқлар эшитилади. Базмнинг нариги бошида эса, ҳалиям мусиқа тинмаган, у ерда ҳануз рақ авжида, у ерда одамлар ҳануз келажак ҳақида гурунглашмоқда, у ерда ҳануз кеча қилинган ва эртага қилинадиган разиллик ҳақида ўйлашмоқда, у ерда ҳануз ҳеч нарсани ўйламаётган одамлар бор... Аммо, тез орада даҳшатли хабар бу ерга ҳам етиб келади, мусиқа узилади, ҳамма ёқ остинустун бўлиб кетади... Нега бу башараларнинг ҳаммаси бўздай оқариб кетди? Ҳа, хонимлар, жаноблар, дунёда сизнинг кундалик фитналарингиз, қилғуликларингиз, мўл-

жалларингиздан ҳам бошқа нарса бор экан-да? Ёлғон! бекор гап! Ҳаммаси ўтиб кетади, яна тонг отади! Яна бошланган ишни давом эттириш мумкин бўлади. Яна рақибингни чалиб йиқитиш, яна дўстингни алдаш, яна янги амалгача эмаклаб бориш мумкин бўлади!.. Бироқ, сиз карахт бўлиб қолдингиз, сиз қалтираяпсиз, сизни совуқ тер босди, сиз қўрқяпсиз! Ростдан ҳам, сув тобора кўтариляпти — сиз ойналарни очасиз, ёрдам чақирасиз, аммо фақат бўроннинг чийиллаши сизга жавоб беради ва оқкўпикли тўлқинлар, ғазабнок шерлардай, ёруғ ойналарга ўзини отади! Ҳа! чинакам даҳшат! Яна бир лаҳзадан сўнг хонимларингизнинг ҳарир либослари сувга бўкади. Яна бир лаҳзадан сўнг кўксингиздаги дабдабали тақинчоқлар оғирлигингизга оғирлик қўшади ва сизни сув тубига торта бошлайди. Даҳшат! Даҳшат! Қани табиат уринишлари устидан кулаётган фанингизнинг қудратли воситалари? Хонимлар, жаноблар, фан сизнинг нафасингиздан музлаб қолди? — Тоғларни жойидан силжитадиган тоат-ибодатларингизнинг кучи қаёқда қолди? — Хонимлар, жаноблар, сиз бу сўзнинг ҳам маъносини йўқотдингиз. — Сизга не қолди? — Улим! Улим! Даҳшатли, оҳиста ўлим! Аммо бардам бўлинг, ўлим нима бўпти? — сиз ахир илондай донишманд, оқил одамларсиз! Наҳотки ўлим шу кадар муҳим бўлса, ахир сиз теран мулоҳазаларингиз орасида, ўлимни сира ҳам ҳаёлингизга келтирмагансиз-ку. Бор ақлу зеҳнингизни ишга солинг, ўлимга ҳам одатдаги усулларингизни ишга солиб кўринг: синаб кўринг-чи, ўлимга пора бериш ё унга тухмат қилиш мумкинмасмикин? У сизнинг совуқ, даҳшатли нигоҳингиздан қўрқмасмикин?»¹⁴

Бу икки хил гумордан қайси бири устун эканлигини мен ҳал қилолмайман. Бундай устунлик масаласи гўё одани элегиядан, романи драмадан устун қўйишдан маънисизлик бўлур эди, чунки нафосат қайси турларда намоён бўлмасин, у ҳамини ўзича гўзал. Дунёда шундай манфур нарсалар борки, уларга нафрат уйғотиш учун уларнинг ўзини кўрсатиб қўйиш ёки уларни ўз номи билан аташ кифоя; бироқ шундай маразлар ҳам борки, уларнинг ташки ялтироқлиги ичидаги хунуклигини яшириб туради. Қўпол, тубан, яланғоч, очиқ-ошкор, ифлос, сассиқ, жулдурвоқи қуруқлар бор; шунингдек, мағрур, ўзидан мамнун, дабдабали, улуғвор қуруқлар, энг мусаффо, энг жўшқин қалбларнинг чинакам дориламонликка ишончини ҳам

шубҳа остига қўядиган қуруқлар бор; олтин безакли файтунларда юрадиган, ақлли гаплар айтадиган, муло-йим таъзим қиладиган қуруқлар борки, сиз уларнинг би-рортасини кўриб, во-о, мана бу ҳақиқий улуғвор одам, у не мақсадда яшаётганлигини билади, мен эса алданип-ман, йўқ нарсалар ортидан қувляпман, деб оғзингиз очи-либ қолади. Қуруқларнинг барча хиллари учун ҳам ало-ҳида пишиқ қамчи бўлиши керак, чунки қуруқликнинг барча хиллари ҳам уч қаватлама зирҳ билан қопланган. Барча хилдаги қуруқларнинг ўз Немезидаси бўлиши ке-рак. Чунки, одамлар гоҳида маъносиз мудроқликларидан уйғониб, ўзларининг инсоний қадр-қимматлари ҳақида ҳам ўйлаб кўришлари керак-ку. Чунки, гоҳо одамлар бо-шида яшин чақиб, уларнинг яратгучиси борлигини эсла-тиб туриш керак-ку! Чунки, одамлар масленица байрами-да қутуриб, ўйин-кулги қилган пайтларида, телбаларча дабдабали зиёфатдан қолган-қутган дастурхон атрофида айш-ишрат қилиб ўтирганларида тўсатдан бутхона кўн-ғироқларининг маъюс ва тантанавор садолари уларнинг беҳуш фароғатини бузиб, байтул хазан ҳам борлигини, бу поклик маконига дилда тавба-тазарру ва тилда мадҳу сано билан кириш лозимлигини эслатиб қўйиш ке-рак-ку!..¹⁴

...Лекин шунча гаплардан қандай умумий хулоса чиқа-райин? Жаноб Гоголь бизнинг адабиётимизда қандай ҳо-диса? Гоголнинг ўрни қаерда? Биз ундан, эндигина ўз мавқеини эгаллаган, эндигина иш бошлаган кишидан нима кутамиз? Шоирларга барҳаётлик гулчамбари ула-шиш, адабий асарларни ҳаёт ё ўлимга ҳукм қилиш менинг ишим эмас; агар мен жаноб Гоголь шоир деган бўлсам, мен аллақачон борини айтганман. Ўзимни унга ҳакамона ҳукм чиқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиб улгурдим. Ҳозир бизда «шоир» сўзи ўз моҳиятини йўқотган: уни «ёзувчи» сўзи билан аралаштириб юборишди. Бизда ёзувчилар кўп, уларнинг айримлари ҳатто истеъдодли, аммо шоир-лар йўқ. Шоир юксак ва муқаддас сўз; унда ўлмас шуҳ-рат муҳрланган!

Бироқ истеъдодлар ўз даражаларига эга бўлади; Коз-лов, Жуковский, Пушкин, Шиллер: бу кишилар шоирлар, аммо тенгми улар? Ҳали ҳам Шиллер кучлими ёки Гёте кучлими, деб тортишмайдиларми? Умум овози Шекспир-ни шоирлар шоҳи, ягона ва тенги йўқ деб аташмаганми-

ди? Танқиднинг вазифаси санъаткорнинг ўз дўстлари даврасида тутган даражасини аниқлашдир.

Лекин жаноб Гоголь эндигина адабиётга кириб келди: демак, бизнинг ишимиз унинг парвози ва бу парвознинг нималар ваъда қилишини, унинг келажак орзу-умидлари ҳақида ўз фикримизни айтишдир. Умидлар катта, зеро жаноб Гоголь фавқулудда кучли ва юксак талант соҳибидир. Ҳар қалай, у ҳозирги замонда адабиёт тўдабоши-си, шоирлар сарвари ҳисобланади. У Пушкин қолдириб кетган ўринни эгаллайди. Жаноб Гоголь ижодининг қандай ва нима билан тугалланишини ҳал қилишни вақт ихтиёрига қўя турамиз, энди эса, бу ажойиб талант адабиётимиз осмонида узоқ порлашини ва унинг фаолияти кучига тенглашишини орзу қиламиз...

ИЗОҲЛАР

АДАБИЙ ОРЗУЛАР

(Насрий элегия)

1. *Крез* — янги эрадан аввалги VI асрда яшаб, ўз бойлиги билан ном чиқарган Лидия мамлакати шоҳи.
2. *Ир* — Гомернинг «Одиссея»сидаги дайди гадо.
3. А. И. Полежаевнинг «Кечки шафақ» шеърдан парча.
4. Гётенинг «Овунч кўз ёшлари» шеърдан.
5. Белинский бу ерда тарихчи М. Т. Каченовскийнинг руслар хазарлардан келиб чиққан, деган гипотезасини қабул қилади.
6. Пушкиннинг «Евгений Онегин» поэмасидан, 2- боб, XII қўшиқ.
7. Курсклик астроном Ф. А. Семёнов кўзда тутилмоқда.
8. Н. Кукольник ўзининг «Торквато Тассо» трагедиясида жон бераётган Тассони ўзи тўғрисида одамларга гапириб беришга, яъни Кукольник тўғрисида башорат қилишга мажбур этган. Бу ўринда автор шунга ишора қилади.
9. Айбланган одамга шу поэмдан парча ёдлатишар эди.
10. Державиннинг «Менга қофиядир фақат қадимги Навин» деган мисраси бўлган «Дарвозабонга» шеърига шама. *Навин* — Тавротда айтилишича, Мусо пайгамбарнинг вориси.
11. Карамзин қабридаги ёзувдан.
12. Яъни, жиннихона фуқароси.
13. Карамзиннинг қадимий мавзудаги роман муаллифи, француз адаби Бартеlemi билан учрашувига ишора қилинмоқда.
14. А. Марлинский «Доғистон» имзоси билан Н. Полевой романи ҳақида мақола эълон қилган эди.
15. *Литон* — қадимги римликлар княдиган устки либос. *Того* — қадимги грекларнинг узун кўйлаги.
16. Танқидчи кейинчалик бу фикрини ўзгартирган.
17. А. *Поп* (1688—1744) — инглиз шоири, буржуа маърифатчиси.
18. Т. *Блер* (1718—1800) — шотланд эстетиги, классицизм назариётчиси.
19. Ф. *Видок* (1775—1857) — француз изқувари, шов-шувга сабаб бўлган ва русчага таржима қилинган мемуарлар автори.
20. М. Каченовский, Н. Надеждин, Н. Полевойга мухолифлари шундай лақаблар қўйишган эди.
21. «Пушкиннинг истеъдоди бутунлай тугади», деб жар солган Булгарин ҳақида Греч шундай мақтов айтган эди.

22. «Новоселье» — 1833—1834 йилларда А. Ф. Смирдин томонидан нашр этилган альманах.

23. *Аполлос* (Байбаков А. Д.) — руҳоний ёзувчи, классицизм руҳида ёзилган «Поэтика қондалари» китобининг муаллифи.

24. *Остолопов Н. Ф.* (1782—1833) — классицизм назарийчиси.

25. Пушкиннинг «Телбалик йилларнинг сўнги шўхлиги» элегиясидан.

26. *Козлов И. И.* (1779—1840) — шоир ва таржимон, 1821 йилда кўзи ожиз бўлиб қолган.

27. Е. Баратинскийнинг «Тақлидчиларга» шеърдан.

28. Шиллернинг «Валленштейн» тарихий трилогияси қаҳрамонлари.

29. «Евгений Онегин»дан, 7- боб, 1 банд.

30. «Полицион», «Инглиз милорди» ва шу каби бошқа асарларнинг автори.

31. *Монтань* (Монтень, 1533—1592) — француз мутафаккир-моралисти ва ёзувчиси.

32. «*Никандр Свистушкин*» — Булгариннинг «Лўлилар» ва «Акаука қароқчилар» поэмаларининг автори А. С. Пушкинга қарши ёзган памфлети.

33. *Густав-Адольф* (1594—1632) — швед қироли; *Валленштейн* (1583—1634) — немис лашкарбошиси. Уттиз йиллик уруш даврида империя бош қўмондони.

34. Лажечниковнинг «Муз хонадон» романи кўзда тутилади.

35. В. Ф. Одоевскийнинг тахаллуси.

М. ЛЕРМОНТОВ ШЕЪРЛАРИ

1. Китаизм — бу терминни Белинский славянофилларнинг фалсафасини фош этиш мақсадида қўллайди.

2. Жемс Морнернинг «Мирза Ҳожи бобо Исфаҳонийнинг Эрон ва Туркиядаги саргузаштлари ёки Форс Жиль-Блази» романи 1831 йили О. Сенковский таржимасида босилган эди.

3. Дилетант — Белинскийда санъат ишқивозини англатади.

4. Белинский Лермонтовнинг чоп этилган биринчи асари «Ҳожи-Абрек» эканлигидан беҳабар эди.

АЛЕКСАНДР ПУШКИН АСАРЛАРИ

Учинчи мақола

1. Батюшковнинг шеърлари, — журналларда эълон қилинганларини ҳисобга олмаганда, — шоир ҳаётлик пайти икки марта алоҳида нашр тарзида чоп этилган. 1817 йили «Шеърый ва насрий тажрибалар» ҳамда 1834 йили «Насрий ва шеърый асарлар». Иккала нашрида ҳам шеърлар китобнинг иккинчи қисмидан жой олган. В. Г. Белинский иккинчи нашрдан фойдаланган.

2. Муаллиф бу ўринда Пушкин асарлари ҳақидаги аввалги икки мақоласини назарда тутди.

3. Сўз боши муаллифи Смирдин эмас, С. С. Уваровдир. У мисол келтирган шеърларни Батюшков француз тилидан таржима қилган, чунки юнон тилини билмаган.

4. Батюшковда: «Энг сўнги бўса олдим маюсона дудоқдан» (II жилд, 18- бет).

5. Батюшковда бу шеър «Елгон қўрқув» деб номланган. Бундан кейинги ўринларда Белинский унинг номини айнан келтиради.

7. «Менинг пенатларим» шеъри Жуковский ва Вяземскийга мактуб тарзида ёзилган. Пенат — уй маъбуди.

7. Батюшковда: «Дераза устидаги» (II жилд, 129- бет).

8. Батюшковнинг руҳий хасталиги 1821 йилдан бошлаб уни адабиётдан четлаштирди. Лекин Батюшков 1855 йилгача умр кўрди. Пушкин билан у 1815 йилдаёқ танишган, Царское Село орқали ўтар экан, йўл-йўлакай Батюшков Пушкиннинг нафақат лицей даври шеърлари билан, балки ҳали тугалланмаган ҳамда эълон қилинмаган «Руслан ва Людмила» билан ҳам танишган эди. Пушкиннинг Лермонтов шеърляти билан танишлиги борасида эса, бевосита далиллар йўқ. Бироқ Пушкин Лермонтовнинг «Библиотека для чтения» журнаlining 1835 йилги XI жилдида эълон қилинган «Ҳожи-Абрек» поэмасини ўқиган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

9. Батюшковда: «Скальдлар тепаликда тайёрламишлар базм» (II жилд, 14- бет).

10. Батюшковда: «Сизни, сизни қутлайди ушбу мунгли девордан» (II жилд, 4- бет).

11. «Хотира» (1814) шеърдан.

РУС ПОВЕСТИ ВА ЖАНОБ ГОГОЛЬ ПОВЕСТЛАРИ ҲАҚИДА

(«Арабескалар»—«Кичик бадий асарлар тўплами»
ва «Миргород»)

1. «Бизда адабиёт йўқ», деган фикр А. Марлинский, Д. Веневитинов, Н. Надеждин, Н. Полевойлар томонидан айтилган эди.

2. Қадимги юнон ва рим театрларида артистлар қадди қоматларига улугворлик бериш мақсадида княдиган тагчарми ва пошнаси жуда қалин пойафзал.

3. А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов» драмасидан.

4. Бу фикрни Н. Надеждин айтган эди.

5. Князь В. Ф. Одоевскийнинг тахаллуслари.

6. П. Анненковнинг гувоҳлик беришича, мақоланинг худди шу ўрни Гоголга жуда маъқул тушган.

7. Қадимги юнон мифига кўра, қариб-чириса ҳам бир-биридан айрилмаган чол-кампирлар.

8. Белинский одат ҳақида гапириб, Гоголь асарига доир мақола ёзган Шевирев билан мунозара қилмоқда.

9. Н. Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифоровичнинг жанжаллари» повестидан. Наби Алимуҳамедов таржимаси. Озроқ таҳрир билан олинди.

10. «Эски замон помешчиклари»дан. Наби Алимуҳамедов таржимаси.

11. Уша вақтларда украинларни малоросслар дейишар эди.

12. И. А. Крыловнинг «Соя ва Одам» масали кўзда тутилмоқда.

13. П. Корнелининг «Гораций», «Медея», В. Озеровнинг «Эдип Афинада» трагедияларидаги машҳур сўзлар.

14. В. Ф. Одоевскийнинг «Улиқнинг калакаси» повестидан.

МУНДАРИЖА

Адабий орзулар (Насрий элегия). <i>Неъмат Улуғжонов таржимаси</i>	3
Лермонтов шеърлари. Санкт-Петербург, 1840. <i>Бегали Қосимов таржимаси</i>	87
Александр Пушкин асарлари. Учинчи мақола. <i>Абдулла Шер таржимаси</i>	161
Рус повести ва жаноб Гоголь повестлари ҳақида. («Арабескалар»—«Кичик бадий асарлар тўплами» ва «Миргород») <i>Маҳкам Маҳмудов ва Умида Файzieва таржимаси</i>	202
Изоҳлар	259

Белинский В. Г.

Адабий орзулар. Адабий-танқидий мақолалар. Жамоатчи муҳаррир М. Қўшжонов. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

264 б.

Ҳурматли ўқувчи! Қўлингиздаги ушбу тўпلامга буюк рус мутафаккири Виссарион Григорьевич Белинскийнинг тўртта йirik адабий мақоласи киритилган. Шулардан «Адабий орзулар» фикр дадиллиги, теранлиги ва кўлами билан Белинскийни биринчи марта буюк мутафаккир сифатида танитган. Бошқа уч мақола ҳам адабий танқидчи ижодида муҳим ўрин тутди. Ушбу тўпلامдаги мақолалар ёш танқидчилар томонидан таржима этилиб, ўзбек тилида биринчи марта эълон этилмоқда. Ҳажм имкониятига кўра, мақолалар бир оз қисқартиш билан берилди.

Белинский В. Г. Литературные мечтания. Лит.-крит. статьи.

Б $\frac{70301-188}{352(06)-77} 68-77$